

nieopodal
przy pomocy
zdaniem

BEATA MILEWSKA

PRZYIMKI WTÓRNE
WE WSPÓŁCZESNEJ
POLSZCZYŹNIE

zgodnie z
imienia
w dziedzinie

o krok od

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO

H. 1010

BEATA MILEWSKA

PRZYIMKI WTÓRNE
WE WSPÓŁCZESNEJ
POLSZCZYŹNIE

 Biblioteka Główna
Uniwersytetu Gdańskiego
11002076

WYDZIAŁ JĘZYKOZNAWSTWA I LINGWISTYKI
GDAŃSK 2008

H web

BEATA MILEWSKA

PRZYIMKI WTÓRNE
WE WSPÓŁCZESNEJ
POLSZCZYŹNIE

Biblioteka Główna
Uniwersytetu Gdańskiego

1100180769

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2003

BG

g. 14. 5. 2. 1. 5. 0

Recenzent

Joanna Okoniowa

0168506

Projekt okładki i stron tytułowych

Andrzej Taranek

Redakcja

Anna Smoczyńska

Skład

Kamil Smoliński

Publikacja dofinansowana przez Komitet Badań Naukowych

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 86-7326-121-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
81-824 Sopot, ul. Armii Krajowej 119/120, tel./fax (058) 550-91-37
<http://wyd.bg.univ.gda.pl>; e-mail: wyd@bg.univ.gda.pl

D 115 | 1 | 03

201

Spis treści

Słowo wstępne	9
Wprowadzenie	
1. Z dziejów badań	13
2. Tło historyczne procesu kształtowania się przyimków wtórnych	20
3. Wokół definicji przyimka wtórnego	31
4. Status semantyczny przyimka wtórnego	40
5. Funkcje przyimków wtórnych	44
6. Założenia	46
6.1. Cel i przedmiot badań	46
6.2. Perspektywa badawcza	47
6.3. Deklaracja terminologiczna	48
Analiza materiału	
1. Charakterystyka ilościowa i jakościowa źródeł	51
1.1. Sposób kompletowania materiału	51
1.2. Charakterystyka ilościowa zebranego materiału	53
2. Teoretyczne podstawy wyodrębniania przyimków wtórnych	54
2.1. Przyimek – wyrażenie przyimkowe	55
2.2. Przyimek – rzeczownik	61
2.3. Przyimek – przysłówek	63
2.4. Przyimek – spójnik	68
2.5. Przyimek – związek frazeologiczny	71
3. Struktura i dynamika klasy przyimków wtórnych	74
4. Modele strukturalne przyimków wtórnych	80
5. Syntaktyczne użycia przyimków wtórnych	82
5.1. Przyimki wtórne w związkach przydawkowych	82
5.2. Przyimki wtórne w związkach z dopełnieniem	85
5.3. Przyimki wtórne w związkach okolicznikowych	86
5.4. Przyimki wtórne jako części orzeczenia	90

5.5. Przyimki wtórne jako części podmiotu	90
5.6. Przyimki wtórne poza związkami zdania	91
5.7. Podsumowanie	91
6. Funkcje semantyczne przyimków wtórnych	95
6.1. Uwagi ogólne	95
6.2. Przegląd funkcji semantycznych wyrażanych użyciami przyimków wtórnych	98
• Relacje przestrzenne	98
• Relacje temporalne	112
• Relacja kontraryjna	120
• Relacja genetyczna	121
• Relacja partytywna	122
• Relacje inkluzywno-ekskluzywne	123
• Relacja komutatywna	126
• Relacja aproksymacji	127
• Relacja dystrybutywna	128
• Relacje przyczynowe	129
• Relacja celu	138
• Relacja interesywna	139
• Relacja dotyczenia	140
• Relacja sposobu	143
• Relacja dopowiedzenia	144
• Relacja stosowności	145
• Relacja komparatywna	146
• Relacja translatywna	149
• Relacja instrumentalna	149
• Relacja mediatywna	150
• Relacja aktywna	151
• Relacja zwierzchnictwa	152
• Relacja modalności	152
6.3. Podsumowanie	153
7. Przyimki wtórne w związkach frazeologicznych	158
7.1. Przegląd materiału	159
8. Zróżnicowanie stylistyczne przyimków wtórnych (na tle badań typu frekwencyjnego współczesnej polszczyzny)	162
9. Stosunek normy językowej do przyimków wtórnych	175
9.1. Poprawność użycia	175
9.2. Zakres i częstość użycia	177
9.3. Przyimki wtórne w aktualnych wydawnictwach normatywnych	178

Próby syntezy

1. Wnioski	193
2. Uwagi końcowe	198

Literatura ogólna i cytowana	200
Skróty tekstów źródłowych	213

Dodatek

Indeks przyimków wtórnych	217
Indeks funkcji semantycznych przyimków wtórnych	221
Indeks wyrażzeń dążących do uprzyimkowania	225

Secondary prepositions in modern Polish (summary)	228
---	-----

SŁOWO WSTĘPNE

Na przestrzeni ostatnich lat zachodzą istotne procesy w polskim systemie składniowym. Polegają one w ogólnym zarysie na przechodzeniu od form syntetycznych do analitycznych. Szczególnym przejawem tych przeobrażeń jest znaczny wzrost liczebny elementów o funkcji przyimkowej, których podstawową funkcją w języku jest ukazywanie różnorodnych relacji semantycznych i gramatycznych między łączonymi w ten sposób elementami zdania. Wiele współczesnych przyimków to wtórne połączenia przyimków właściwych (pierwotnych, prymarnych) typu *bez*, *pod*, *w*, *z*, z innymi wyrazami, najczęściej rzeczownikami i przysłówkami, np. *bez względu na*, *pod warunkiem*, *w celu*, *zgodnie z*. Pozostałe powstały w drodze leksykalizacji w funkcji przyimkowej innych części mowy: rzeczowników, przysłówków, spójników, związków frazeologicznych, np. *skutkiem*, *blisko*, *niż*, *z punktu widzenia*.

Zjawisko szerzenia się przyimków wtórnych, które stopniowo wypierają przyimki pierwotne z tradycyjnych obszarów ich użycie, uznaje się za najważniejszy proces składniowy XX wieku¹, a od około trzydziestu lat prowadzone są systematyczne badania nad tą klasą jednostek języka. Otwarty charakter klasy przyimków znalazł uzasadnienie w ustaleniach badaczy zajmujących się problematyką przyimka wtórnego ze stanowiska diachronicznego: m.in. Ignacego Wątor, Anny Pasoń i Marii Lesz-Duk. Z perspektywy synchronicznej problematyką przyimków wtórnych w polskiej tradycji językoznawczej

¹ Wprost tak pisze o tym I. Bajerowa: „(...) za najważniejszy proces składniowy doby nowopolskiej uznać można przekształcenia związków kazualnych, a więc syntetycznych w związki przyimkowe, a zatem analityczne”; zob. 1997, s. 15. To samo wcześniej innymi słowy D. Buttler: »(...) „analizacja” schematów polskich grup syntaktycznych jest dziś najbardziej charakterystycznym i najrozleglejším procesem składniowym«; zob. 1976, s. 91.

zajmowali się przede wszystkim Janusz Anusiewicz, Renata Przybylska, Maciej Grochowski wraz z zespołem, a ze stanowiska normatywnego Witold Doroszewski, Maria Kniaginina i Danuta Buttler. Poszczególne prace różnią się celem i zakresem badań oraz przyjmowaną metodologią. W celu dokładniejszego oglądu i zaprezentowania bardziej spójnych analiz, autorzy narzucili sobie ograniczenia czy to formalne, czy semantyczne, w wyniku których spora część jednostek znalazła się poza opisem.

W tej sytuacji widzę potrzebę nowego, ogarniającego całość, syntetycznego spojrzenia na współczesne polskie przyimki wtórne, ustalenia, jakie jednostki tworzą dziś tę klasę i w jakich funkcjach występują.

Rozważania swoje dzielę na trzy części. W pierwszej **Wprowadzenie** dokonam przeglądu literatury językoznawczej w celu określenia aktualnego stanu badań nad klasą polskich przyimków wtórnych. Zarysowane zostaną historyczne tło ich kształtowania się i omówione najistotniejsze aspekty teoretyczne: definicja przyimka wtórnego, jego status semantyczny i różne możliwości spojrzenia na pełnione funkcje. Ten fragment kończą deklaracje dotyczące celu i przedmiotu obecnych badań, przyjętej perspektywy badawczej oraz terminologii. Druga część **Analiza materiału** przyniesie wstępny opis organizacji zbioru przyimków wtórnych z uwzględnieniem kryteriów leksykalizacji oraz budowy. Mowa też będzie o syntaktycznych użyciach przyimków wtórnych w różnych typach związków. Zasadniczą – ze względu na tezę o kontynuacji procesu analizacji składni – treść tego rozdziału stanowi przegląd funkcji semantycznych wyrażanych obecnie przyimkami wtórnymi, dokonany przez analogię do funkcji przypadkowych. Dane statystyczne zobrazują rozkład użyczeń przyimków w poszczególnych odmianach stylistycznych polszczyzny pisanej i uwiarygodnią wnioski na temat źródeł ich ekspansji. Wreszcie zagadnienie przyimków wtórnych rozpatrzone zostanie w aspekcie normatywnym. Część **Próby syntezy** zbiera wnioski cząstkowe. Zawiera też prognozę dalszego rozwoju klasy przyimków wtórnych i wskazuje na możliwe skutki tego zjawiska dla systemu języka.

1

Z dziejów badań

Problem przyimków wtórnych – jak już zostało powiedziane – nie znalazł dotąd pełnego syntetycznego ujęcia w polskiej literaturze językoznawczej. Niewiele jest również szczegółowych prac poświęconych temu zagadnieniu. Dzieje się tak dlatego, że wyraźna ekspansja przyimków wtórnych obserwowana jest dopiero od połowy XX wieku, jest to zatem w historii składni rozdział stosunkowo nowy.

Z prac podejmujących (niekiedy ubocznie) temat przyimków wtórnych za najbardziej istotne, bo ogólniejsze i pionierskie, uznałam publikacje autorów wymienionych we wstępie. Jednak obszar tekstów poruszających ważne dla tematu zagadnienia jest znacznie szerszy.

Tło zjawiska, którego szczególnym przejawem jest rozwój klasy przyimków wtórnych, czyli tendencję do czynienia składni bardziej analityczną, dostrzeżono już na przełomie wieków. Dyskusję zapoczątkował w 1893 roku Jan Bystroń artykułem: *O użyciu genetivu w języku polskim*¹. Obszerną bibliografię prac z pierwszego okresu badań nad przyimkiem podaje Janusz Anusiewicz w syntezie poświęconej konstrukcjom analitycznym w polszczyźnie współczesnej². Wśród nich mieści się przerywająca prawie dwudziestoletnie powojenne milczenie w tej kwestii fundamentalna synteza Zdzisława Kempfa, ustalająca kierunek rozwoju konstrukcji składniowych od przypadka do przyimka (i przyimka wtórnego)³, cykl artykułów Danuty

¹ J. Bystroń, *O użyciu genetivu w języku polskim*, Kraków 1983 (s. 16: „Zamiast genetivu qualitis używa się także zwrotu przyimkowego z przyimkiem o, zwłaszcza przy właściwościach cielesnych: dziewczyna o pięknych włosach = pięknych włosów, pięknowłosa”).

² J. Anusiewicz, 1978, s. 12–21.

³ Z. Kempf, 1962. Zob. też: 1970 oraz 1972.

Buttler, w którym autorka łączy wszechstronną analizę semantyczną przytaczanego materiału współczesnego z wyczerpującym oświetleniem przyczyn szerzenia się różnorodnych konstrukcji analitycznych w systemie gramatycznym języka polskiego oraz z prognozowaniem zmian w strukturze morfologicznej i syntaktycznej polszczyzny spowodowanych ekspansją analityzmów⁴, prace Ignacego Wątoro poświęcone wtórnym przyimkom odwyrażeniowym, zwłaszcza tym które przeszły przez stadium przysłówka⁵, a także wspomniana monografia Anny Pasoń, będąca szczegółowym i bogato udokumentowanym materiałow ujęciem diachronicznym syntaktycznych sposobów wyrażania przyczyny, również z uwzględnieniem wykładników w postaci konstrukcji z przyimkiem wtórnym⁶. Z późniejszych prac podejmujących z szerszej perspektywy temat funkcjonowania form analitycznych jako szczególnego typu połączeń wyrazowych odnotować trzeba rozważania Elżbiety Wójcikowskiej o leksykalnych sposobach oznaczania stosunku włączania i wyłączenia w języku polskim⁷, szereg publikacji Marii Lesz-Duk o rozwoju polskich okoliczników⁸ oraz poświęcone składni dziewiętnastowiecznej artykuły Ireny Bajerowej⁹ oraz Danuty Buttler¹⁰. Te same procesy językowe na materiale gwarowym śledziła Joanna Okoniowa¹¹.

Oprócz tych prac o charakterze bardziej ogólnym istnieje niewielka liczba przyczynków do historii konstrukcji z przyimkiem wtórnym. O przyimkach z rdzennym *-dług* i *-dl-* (*według*, *wedle*) w języku polskim XIV–XVI pisał Tadeusz Brajerski¹², pochodzenie

⁴ Jest to cykl sześciu artykułów D. Buttler z lat 1966–1967 z cyklu *Semantyka a składnia w związkach wyrazowych*. Dla podjętego tematu istotne są szczególnie: V. *Ekspansja konstrukcji analitycznych*, „Poradnik Językowy” 1, 1967, s. 6–18 oraz VI. *Zmiany zakresu użycia i treści leksykalnej niektórych przyimków*, „Poradnik Językowy” 2, 1967, s. 72–80. Zob. także: D. Buttler, 1976, s. 82–93.

⁵ I. Wątor, 1969 oraz 1974.

⁶ A. Pasoń, 1976; o rozwoju przyimków wtórnych: s. 30–60. Zob. też artykuły: 1971; 1972.

⁷ E. Wójcikowska, 1977. Tu m.in. o genezie wtórnych przyimków *krom*, *prócz*, *oprócz*, *mimo*, *obok* i *nowszego z wyjątkiem*.

⁸ M. Lesz-Duk, 1985 i późniejsze z 1993 r. (a i b).

⁹ I. Bajerowa, 1997.

¹⁰ D. Buttler, 1988.

¹¹ J. Okoniowa, 1990.

¹² T. Brajerski, 1957.

oprócz || prócz wyjaśniał Mieczysław Karaś¹³, genezę i funkcję przyimka *gwoli* zbadała Joanna Okoniowa¹⁴, historię *zamiast* – Maria Frankowska¹⁵, semantykę i składnię wyrazów *przeciw*, *przeciwko*, *naprzeciw* w historii polszczyzny – Barbara Greszczuk¹⁶, występowanie i funkcję przyimków (m.in. wtórnych: *miasto*, *między*, *mimo*, *około*, *okrom*, *prócz*, *przeciw*, *przeciwko*, *wedle*, *względem*) w prozie Kochanowskiego omówił w ujęciu statycznym Bogusław Kreja¹⁷. Nie można przy tej okazji pominąć i drobnych uwag odnotowanych w podręcznikach składni ogólnej¹⁸, słownikach, a także rozproszonych po różnych, mniej typowych źródłach¹⁹. Z powyższych danych wynika jednoznaczny wniosek, że przyimki wtórne kształtowały się w różnych okresach rozwoju polszczyzny, poczynając od czasów najdawniejszych.

Większość nowych badań nad rozwojem klasy przyimków dotyczy zjawisk współczesnych i pisana jest ze stanowiska synchronicznego, bez odniesień do przeszłości. Dociekania te koncentrują się wokół kilku zagadnień szczegółowych. Są to: teoretyczne podstawy wyodrębniania przyimków wtórnych w tekstach, analiza łączliwości i funkcji poszczególnych jednostek, ich frekwencja i metodologia opisu leksykograficznego.

Najobszerniejszy i najbardziej wszechstronny wykład z teorii przyimka (a na tym tle również przyimka wtórnego) daje Tomasz Wójcik w książce *Z zagadnień teorii przyimka*²⁰. Autor omawia tu m.in. kwestię statusu gramatycznego oraz semantycznego przyimka, jego różnorodnych funkcji i związanych z tym różnych jego definicji, pisze też o relacjach przyimka do innych części mowy, do członów

¹³ M. Karaś, 1971.

¹⁴ J. Okoniowa, 1976; (tu również geneza sekundarnych *dla*, *dziela* i *radi*).

¹⁵ M. Frankowska, 1989.

¹⁶ B. Greszczuk, 1991.

¹⁷ B. Kreja, 1997, s. 86–88.

¹⁸ Na przykład. S. Rospond, 1971, s. 334–336 (o tle wymiany struktur bezprzyimkowych na przyimkowe); Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, 1981, s. 414 (o leksykalizacji *podczas* i *wbrew*); K. Pisarkowa, 1984, s. 248 (o ciągłości procesu).

¹⁹ Uwagi o etymologii wtórnych przyimków *około* i *wbrew* zob. np. W. Doroszewski, 1968, t. II, s. 77–79 oraz 178–179.

²⁰ T. Wójcik, 1979. Na s. 148–153 o gramatykalizacji i leksykalizacji przyimków, a na s. 153–161 na temat przyimka a połączenia przyimkowego.

zdania i do tekstu w ogóle, o użyciu przyimka w różnych aspektach (szyk, frekwencja, frazeologia, norma), rozważa takie zjawiska, jak gramatyzacja i leksykalizacja wyrazów. Cennym uzupełnieniem dyskursu jest przytaczanie stanowisk językoznawców niepolskich: rosyjskich, francuskich, niemieckich, brytyjskich i amerykańskich (które jednak sporadycznie odnoszą się do problemu przyimków wtórnych).

Z prac bardziej związanych już z samą teorią przyimka wtórnego za szczególnie ważne, bo warunkujące możliwość podjęcia jakichkolwiek badań nad tą klasą jednostek, trzeba uznać publikacje zmierzające do wypracowania odpowiednich kryteriów rozpoznawania przyimków wtórnych w tekstach. Zagadnieniem tym zajmowali się – oprócz wymienionego Tomasza Wójcika – Ignacy Wątor²¹, Janusz Anusiewicz²², Maria Frankowska²³, Halina Zgółkowa²⁴, Maciej Grochowski²⁵, Renata Przybylska²⁶ i Iwona Kosek²⁷. Rozbieżne wnioski poszczególnych badaczy świadczą o tym, że ustalanie najwłaściwszej procedury wyodrębniania żądanych jednostek w tekstach nadal jest w toku²⁸. Sprawę komplikuje z jednej strony fakt, że istnieją różne typy strukturalne przyimków wtórnych, a z drugiej to, że pojęcie wtórności może być i jest różnie rozumiane przez poszczególnych badaczy.

Na temat charakterystyki semantyczno-składniowej poszczególnych przyimków wtórnych napisano i pisze się ostatnio sporo. Większość z tych prac powstaje w ośrodku toruńskim w związku z powziętym tam zadaniem opracowania słownika polskich wyrażen funkcyjnych. Oprócz Macieja Grochowskiego²⁹ publikują obecnie: Małgorzata Bera³⁰, Izabela Czerwińska³¹ i wspomniana wyżej Iwona Kosek. Wcześniej zagadnienia te opracowywali – poza wymienianymi

²¹ I. Wątor, 1969 i tenże 1974, s. 119–135.

²² J. Anusiewicz, 1978, s. 150–151.

²³ M. Frankowska, 1982, s. 109–127.

²⁴ H. Zgółkowa, 1980, s. 107–109.

²⁵ M. Grochowski, 1984b, s. 258. I tegoż: 1984a, zwł. s. 83–84 oraz 1986, s. 44–46.

²⁶ R. Przybylska, 1988.

²⁷ I. Kosek, 1995a (ciągi dwusegmentowe) i 1995b (ciągi trzysegmentowe).

²⁸ Dodam tu i mój głos w dyskusji: B. Milewska, 2000.

²⁹ M. Grochowski, 1997, s. 71 (*naprzeciw*), 73 (*około*), 94 (*według*), 97 (*na wprost*), 98 (*wraz z*), 102–103 (*wśród*), 104 (*zamiast*).

³⁰ M. Bera, 1995 i 1997 (*wobec*) oraz 1998 (*względem*).

³¹ I. Czerwińska, 1998a (*za pośrednictwem*); a także 1998b (*w charakterze*).

już Danutą Buttler³², Anną Pasoń i Marią Lesz-Duk – Barbara Klebanowska³³, Andrzej Bańkowski³⁴, Antonina Grybosiowa³⁵, Romualda Piętkowa³⁶, Renata Dulian³⁷ i inni, ale na marginesie innych zagadnień i już nie tak drobiazgowo³⁸. W ujęciu porównawczym o funkcjach przyimków wtórnych (w aspekcie statycznym i rozwojowym) pisała Teresa Żeberek³⁹. Nowe perspektywy opisu funkcji znaczeniowych przyimka (oraz przyimka wtórnego) – z wykorzystaniem aparatu pojęciowego i metodologicznego lingwistyki kognitywnej – odkrywa Renata Przybylska⁴⁰.

Badania frekwencyjne w związku z samą klasą przyimków wtórnych nie były do tej pory prowadzone. Ale pewnych danych statystycznych na interesujący temat dostarcza *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne* i późniejszy słownik⁴¹ oraz artykuł Haliny Zgółkowej⁴². Są to jednak opracowania częściowe. Materiał reprezentowany w wymienionych źródłach ogranicza się niestety do wyrazów w rozumieniu ortograficznym (wyrazów tekstowych) i nie obejmuje wtórnych przyimków o kształcie wyrażen przyimkowych, których jest w tej chwili najwięcej.

Istotnym problemem dyskutowanym obecnie stała się kwestia wypracowania właściwych metod opisu słownikowego tych form, którym w dotychczasowych opracowaniach leksykograficznych nie poświęcano zbytnej uwagi. Dotyczy to wszystkich wyrazów funkcyjnych, w tym przyimków wtórnych. O zasadach rejestracji jednostek języka problematycznych ze względu na swoją analityczną strukturę

³² Zob. również D. Buttler, 1986a.

³³ B. Klebanowska, 1969 (*naprzeciwko*).

³⁴ A. Bańkowski, 1977 (*prócz*).

³⁵ A. Grybosiowa, 1979, s. 73–75 (z powodu, z racji, w wyniku, w następie, w rezultacie, na skutek, dzięki).

³⁶ R. Piętkowa, 1989, zwł. s. 23–33.

³⁷ R. Dulian, 1991 (*w świetle*) oraz 1992 (*w uznaniu, na rzecz*).

³⁸ Np. M. Kniaginina, 1963. Autorka, pisząc ze stanowiska normatywnego, wylicza niektóre wtórne przyimki i ich synonimiczne odpowiedniki w postaci przyimków pierwotnych.

³⁹ T. Żeberek, 1994.

⁴⁰ R. Przybylska, 2002.

⁴¹ I. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, J. Woronczak, 1974–77. Później słownik: 1990.

⁴² H. Zgółkowa, 1978, s. 243–249.

pisał Andrzej Bogusławski⁴³. Autorzy koncepcji nowego ogólnego słownika podstawowego współczesnej polszczyzny⁴⁴ z kolei wspominają o możliwości rozszerzenia zakresu tradycyjnie pojmowanego rządu przyimka również na rząd mianownikowy (np. *jako, niż*) oraz bezokolicznikowy (*zamiast*). Maciej Grochowski zaprezentował przykładowe modele artykułów hasłowych wybranych przyimków (zob. przypis 29).

Na koniec o obecności problematyki przyimka wtórnego w aktualnych słownikach języka polskiego. Z pobieżnego przeglądu trzech reprezentatywnych źródeł: *Słownika języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPD), *Słownika języka polskiego* w opracowaniu Mieczysława Szymczaka (SJP) i *Słownika współczesnego języka polskiego* Bogusława Dunaja (SWJP) wynika, że wtórność przyimka dostrzega dopiero słownik Dunaja. Notuje on jako osobne hasła około dwustu takich jednostek, reprezentujących najróżniejsze typy budowy (nawet imiesłowowe *wyjawszy*). We wcześniejszych słownikach obecne były jedynie najstarsze i w pełni zleksykalizowane w funkcji przyimkowej wyrazy *między, obok, pomimo, wśród* i podobne. Często wtórne przyimki w ogóle nie są sygnalizowane w tym charakterze. Widać tu niekiedy niepewność co do rozumienia ich funkcji, gdy są pozbawione kwalifikacji do części mowy (np. *podług, pośrodku, względem* w SJPD, *odnośnie, poniżej* w SJPD i SJP) lub rozpoznawane jako inne części mowy (np. przyimek *lada* w SJP funkcjonuje jako partykuła). Czasem opatrzone są formułą „w użyciu przyimkowym” (np. *blisko, opodal* w SJPD, *dzięki* w SJPD i SJP, *względem* w SJP). Najczęściej jednak nie są wyodrębniane jako oddzielne jednostki leksykalne, a pojawiają się w materiale przykładowym cytowanym w ilustracji odpowiednich haseł rzeczownikowych (np. wtórne przyimki *w pobliżu, za pośrednictwem* w SJPD s. v. *poblizę i pośrednictwo*). Czasami traktowane są jako frazeologizmy (por. w SJPD: *z racji (czego)* s. v. *racja*; w SJP: *w celu, celem* s. v. *cel, co do* s. c. *co, na mocy* s. v. *moc* itp.). Zdaniem Anny Pasoń stan taki wynika chyba z dużej niejednorodności tej kategorii gramatycznej i płynności jej granic morfologiczno-syntaktycznych⁴⁵.

⁴³ A. Bogusławski, 1976.

⁴⁴ Z. Saloni, M. Szpakowicz, M. Świdziński, 1982, s. 142.

⁴⁵ A. Pasoń, 1976, s. 31.

Dodajmy, że istotny wpływ ma tu także rozwój teorii przyimka, powszechne uznanie dziś otwartego charakteru klasy i coraz doskonalsze narzędzia weryfikacji poszczególnych funkcji wyrazów w różnych użyciach kontekstualnych.

Powyższy przegląd literatury polskiej dotyczącej problematyki przyimka wtórnego nie wyczerpuje całości zagadnień poruszanych w związku z tym tematem. Zasygnalizowane zostały jedynie najistotniejsze wątki i dorobek mieszczący się w tych granicach. Można jeszcze wskazać na obszar tekstów pomocnych przy podejmowaniu różnych decyzji i rozstrzygnięć szczegółowych, związanych z konkretną analizą. Będę się do nich odwoływać w kolejnych rozdziałach pracy.

Tło historyczne procesu kształtowania się przyimków wtórnych

Rozwój języka jest wieloetapowym stanem jego sukcesywnego kształtowania się w czasie. Z tego względu do opisu synchronicznego warto włączyć kontekst diachroniczny, który pozwoli uświadomić sobie ciągłość i niezmiennosc pewnych procesów zachodzących w języku, i z tej perspektywy określić wybrany etap.

Powstanie i ekspansja przyimków wtórnych mieści się w zakresie formalnych zmian zachodzących w tej samej funkcjonalnie konstrukcji składniowej. Czyli przeobrażeniom ulega nie sama idea budowy konstrukcji, ale tylko sposób wyrażenia syntaktycznego stosunku jej składników w związku. Rozmaitość sposobu polega tu na użyciu innych, nowych środków operacji wypowiedzeniowótórczej⁴⁶.

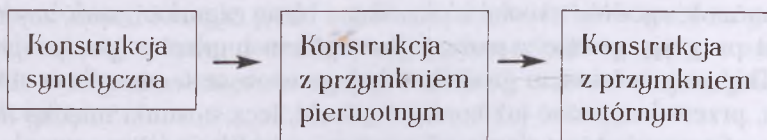
W języku praindoeuropejskim przyimków jeszcze nie było. Podobnie w najdawniejszych językach europejskich ze względu na ich doskonale rozwiniętą fleksję przyimek bywał w zdaniu zupełnie zbędny, ponieważ przypadek rzeczownika wystarczająco jasno określał jego sposób połączenia z wyrazem nadrzędnym⁴⁷. Również w historii polszczyzny w większości wypadków składnie kazualne (przypadkowe) poprzedzały późniejsze składnie przyimkowe. Już w okresie średniowiecza obserwuje się jednak silną rozbudowę konstrukcji z przyimkiem, które służą tym samym celom, co konstrukcje kazualne. Tak silną, że stan kazualny w rozpatrywanym okresie uznawać należy za ginącą resztkę dawnych stosunków, i to resztkę

⁴⁶ Klasyfikację zmian przyjmuję za: Z. Klemensiewicz, 1963, s. 1-2.

⁴⁷ Za: M.T. Roszak, 1993, s. 259-260.

bardzo archaiczną, przypominającą niemal kazualizm sanskrytu⁴⁸. Porównując znów ten stan z polszczyzną współczesną, w której składnia przypadkowa – jak ujmuje to Zdzisław Kempf – przeżywa już swoje ostatnie chwile, oddając spuściznę wyłącznie konstrukcjom analitycznym, trzeba wnioskować o trwałość⁴⁹ i nader szybkim rozwoju polskiej składni przyimkowej. Tezę tę potwierdza żywe dziś zjawisko wymiany starszych prostych form przyimkowych na nowe złożone przyimki wtórne.

Tę drogę rozwojową polskich konstrukcji składniowych można przedstawić symbolicznie jako przejście od przypadku do przyimka, a następnie od przyimka do przyimka wtórnego:

Jak jednak doszło do wykształcenia się przyimkowych wykładników stosunku syntaktyczno-semantycznego? Badania diachroniczne języków słowiańskich wskazują na dwa istotne dla rozwoju tej klasy zjawiska: równoważność funkcjonalną przypadku oraz połączenia przyimkowo-przypadkowego i bliskie związki najstarszych przyimków z przysłówkiem.

Z pochodzenia jest przyimek wyrazem o funkcji przysłówkowej, wyznaczającej przede wszystkim okoliczności przestrzenne i czasowe (co jeszcze dziś jest widoczne w znacznej przewadze liczebnej wykładników miejsca i czasu). Taki wyraz łączył się pierwotnie w ściślejszą grupę w zdaniu – albo z czasownikiem, modyfikując jego

⁴⁸ Sprawę przejścia konstrukcji przypadkowej w przyimkową na materiale średniowiecznym (z odniesieniami do współczesności) badał całościowo Z. Kempf, 1962, s. 13–36. Tam też bibliografia szczegółowa do tego zagadnienia. Od tego czasu ukazały się dalsze opracowania (zob. rozdz. *Z dziejów badań*), których wnioski również wykorzystuję dla potrzeb pracy.

⁴⁹ Píše o tym K. Pisarkowa: „Ten proces trwa (...) dłużej niż historia języka polskiego. Dokonuje się on w kontekście niezliczonych drobniejszych zdarzeń uniwersalnego prądu ewolucji”. Zob. K. Pisarkowa, 1984, s. 248.

treść pod względem przestrzennym czy czasowym, albo z rzeczownikiem, uwydatniając jego pomocniczą rolę w wyznaczaniu okoliczności czynności (stanu) wyrażonej czasownikiem. Porównajmy współczesne *dożyć starości* i *żyć do starości, przepłynąć rzekę i płynąć przez rzekę*. Rezultatem rozwoju pierwszego typu jest funkcja przedrostkowa. Drugi kierunek rozwoju prowadził do wytworzenia się funkcji przyimkowej⁵⁰.

Późniejsze przekwalifikowanie złożonych przysłówków do klasy przyimków wtórnych polegało na stopniowym zacieraniu się cech konkretnych w ich treści. Ilustracją tego zjawiska mogą być losy przyimków *gwoli*, *wobec* oraz *podczas*.

Powstały z połączenia rzeczownika *wola* 'chcenie' z przyimkiem pierwotnym *k* (*ku*) przysówek *kwoli* (*gwoli*) znaczył kiedyś 'według woli, zgodnie z wolą' i, określając bliżej czynność, stan, zajmował pozycję zgodnie z panującym szykiem wyrazów (postpozycja – „Odpoczywać świętu gwoli”). Gdy jego wartość semantyczna zbladła, przestał wyrażać już konkretną treść, lecz stosunki między treściami zawartymi w wyrazach znaczących. Przeszedł tym samym z pozycji samodzielnego leksemu do szeregu pomocniczych elementów języka⁵¹.

Jako przysówek wyraz *wobec* znaczył 'wprost, bezpośrednio, w oczy' („Nie lubił, gdy mu wobec mówiono prawdę.” Sienkiewicz, SJPD). Jako przyimek ewoluował od konkretnego z początku znaczenia przestrzennego 'w czyjejs obecności' („Król zagał sejm w przytomności senatorów i wobec zgromadzonej publiczności.” Brodziński, SJPD), poprzez treść porównawczą 'w zestawieniu z kimś, czymś' („Siły polskie wobec nieprzyjacielskich były stosunkowo bardzo małe.” Przybylski, SJPD), do znaczenia ogólnorelacyjnego 'w stosunku do', w którym całkowicie się już zatarała pierwotna cecha przestrzennej konfrontacji dwóch elementów („Wobec dobra publicznego wszyscy są równi.” Prus). Wyraz *podczas* w funkcji przysłówkowej miał wartość znaczeniową 'od czasu do czasu, niekiedy' („Podczas ze

⁵⁰ Zob. Z. Klemensiewicz, T. Lehr- Splawiński, S. Urbańczyk, 1981, s. 414 (przypis).

⁵¹ Historię *gwoli* referuję za J. Okoniową (1976). Autorka zwraca tu uwagę na bardzo ciekawą kwestię przyimkowej postpozycyjności. Przemijająca postpozycyjność przyimka pozwala uchwycić stadium przejściowe: przyimek pierwotny (postpozycja) – przyimek sekundarny (prepozycja).

sznura żurawi spadł jeden i (...) ostał już towarzyszem człowieka, podczas płochliwa sarna ugłaskać się dała". Orzeszkowa). Jako przyimek wyraża relację współwystępowania w czasie⁵².

Drugi proces powiększający zasób przyimków w polszczyźnie polegał na zastąpieniu form przypadkowych wyrażeniami przyimkowymi o podobnym znaczeniu, np. *pochwała ojca* i *pochwała od ojca*, *prosić miłosierdzia* i *prosić o miłosierdzie*. Obok tych najstarszych, prostych przyimków wcześniej pojawiły się nowe, wtórne. Najczęściej były to martwe formy przypadkowe rzeczowników. Na przykład z rzeczownika *miedza* 'granica' rozwinął się przyimek *między* (stpol. *miedzy*), a podstawą przyimka wtórnego *śród* był rzeczownik *śród* o znaczeniu 'środek'⁵³.

I tu podobnie, przejście z pozycji rzeczownika na pozycję przyimka dokonywało się wraz z postępującą w świadomości mówiących zatrąta związku danej formy fleksyjnej z wyjściowym rzeczownikiem. Proces ten dobrze ilustrują losy wyrazów *względem* i *dzięki*.

Jeszcze w tekstach dziewiętnastowiecznych *względem* zachowywał wyraźny i uświadamiany związek z rzeczownikiem *wzgląd* 'okoliczność skłaniająca do działania, pobudka, przyczyna' („O której mam przyjść pojutrze względem tej kwesty?” Lubowski SJPD), stopniowo jednak w jego treści zaczął dominować odcień ogólnorelacyjny 'w odniesieniu do czego', realizowany w bardzo różnorodnych kontekstach („Względem wnuczki bywał teraz niecierpliwy”. Orzeszkowa SJPD)⁵⁴. Przyimek *dzięki* jest formą mianownika - biernika liczby mnogiej rzeczownika *dzięka* 'podziękowanie, myśl'. Początek przyimkowej funkcji tego wyrazu dało wyrażenie *dzięka* (*dzięki*) *Bogu*, które jako jednostka frazeologiczna znane było już w XVII wieku. Z czasem *dzięki* zaczęło być używane w połączeniu z różnymi innymi rzeczownikami osobowymi, a wreszcie abstrakcyjnymi. W związkach takich podstawowe znaczenie leksykalne rzeczownika *dzięki* ustępowało miejsca relacyjnemu znaczeniu

⁵² Historię rozwoju semantycznego przyimków *wobec* i *podczas* podaje za: D. Buttler, 1988, s. 75.

⁵³ Rodowód *między* za: L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 221 oraz SE, s. v. *miedza*. Geneza *śród* za: M. Lesz-Duk, 1993a, s. 405.

⁵⁴ Zob. D. Buttler, 1988, s. 74-75.

przyczynowości i tak zaczęło pełnić funkcję wtórnego przymyka przyczynowego⁵⁵.

Nowsze przymyki wtórne niekoniecznie rozwijają się wprost z rzeczowników albo poprzez stadium przysłówka. Kształt wielu z nich obrazuje ich bliskie związki z frazeologią (*o krok od, na modłę, w obliczu* i in). A w XIX wieku – jak zauważa Danuta Buttler⁵⁶ – częściej nawet niż powstanie zupełnie nowego przymyka następowała modyfikacja postaci przymyków już istniejących lub zmiana ich formalnych powiązań z kontekstem.

Zjawiska pierwszego rodzaju można dopatrywać się u przymyków pochodzenia przysłówkowego, które czasem bywały wzmacniane przymikiem właściwym. Przykładowo: *wprost* („Za kwadrans na brzeg wyjdziem wprost naszego czołna”. Orzeszkowa) przeszło w wyłączone dziś *na wprost* („Drzewo rośnie na wprost okien sypialni”. SWJP). Podobnie *mimo* wzmocnione zostało do postaci *pomimo, zewnątrz* do *na zewnątrz* itp. Z kolei wielofunkcyjne przymyki pierwotne absorbowwały przejrzysty znaczeniowo przysłówek lub wyrażenie przymikowe. Tak z *do* powstały na przykład wtórne *odnośnie do* i *w stosunku do, w odniesieniu do, w opozycji do*. Oba rodzaje modyfikacji zwiększyły liczbę jednostek analitycznych w obrębie klasy przymyków.

Zmiany formalnych powiązań przymyka z kontekstem wydają się raczej zasób jednostek przymikowych zmniejszać. Jeszcze w drugiej połowie XIX wieku przymikowe warianty *mimo* i *pomimo* miały rekcję oboczną: biernik lub dopełniacz, dziś tylko dopełniacz. Na naszych oczach ginie celownikowy rząd przymyka *naprzeciw* (notowany przez SWJP, ale ani jednego zaświadczenia w badanych tekstach). Sygnałem zaniku niektórych form przymikowych może być ograniczenie ich tradycyjnej łączliwości. Na przykład konotujące

⁵⁵ Szczegółowy rozwój funkcji przymikowej tego wyrazu przedstawia A. Pasoń: 1976, s. 33–37. Na popularność tej funkcji mógł oddziaływać także wpływ języka rosyjskiego, w którym *blagodarja* jako przymiek wtórny, wyrażający treści przyczynowe było znane już od końca XVII stulecia. Tym bardziej że najwcześniejsze przykłady przymikowego użycia *dzięki* z rzeczownikami o różnych znaczeniach pojawiają się u autorów z pogranicza wschodniego: Mickiewicza, Chojeckiego, Pługa, Zaleskiego.

⁵⁶ D. Buttler, 1988, s. 75–77. Z tego źródła pochodzą też cytowane niżej przykłady użycia dziewiętnastowiecznych.

dziś wyłącznie formę liczby mnogiej lub rzeczownik o znaczeniu kolektywnym przyimki *wśród* i *pośród* jeszcze pół wieku temu regularnie występowały z rzeczownikami w liczbie pojedynczej („Wśród śmiałej twarzy szare oczy wydawały się teraz prawie czarne”; „Pośród obszernego strychu urządzonym był wąski korytarz”. Orzeszkowa). To ślad dawniejszego znaczenia ‘w punkcie lub momencie centralnym czegoś’, dziś: ‘w centrum zbioru jednorodnych obiektów’.

Powiedziane zostało wcześniej, że proces wymiany konstrukcji kazualnych na analityczne i związany z tym rozrost klasy przyimków trwa dłużej niż historia polszczyzny. Tempo i dynamika tych zmian nie zostały jeszcze chyba w pełni zobrazowane. Wiadomo, że opisywane przemiany, obecne już w dobie staropolskiej, ogarniały wszystkie typy związków: i przydawkowe, i orzecznikowe, i dopełnieniowe, i w zakresie okolicznika. Dotyczyły też wszystkich kategorii semantycznych wyrażanych w języku.

Obliczenia Zdzisława Kempfa dotyczące stosunku schyłkowych składni przypadkowych do progresywnych przyimkowych⁵⁷ zrobione dla wczesnego średniowiecza dają proporcję 21:31; a dla współczesnego języka już 8:52. Czyli we wczesnym średniowieczu na badane pięćdziesiąt dwie relacje stwierdza się obecność trzydziestu jeden składni z przyimkiem. Większość z nich stanowią orientacje przestrzenne o specyficznych kierunkach i lokacjach (*na*, *nad*, *pod*, *przed*, *za* itp.), których sam przypadek (locativus) wystarczająco nie precyzował. Obecność przyimka – czasem nawet wtórnego – była też niezbędna również w innych relacjach, np. konsekwentnej (*iść za kimś*), funkcji mijania (*mimo*), kontraryjnej (*przeciw*), abessywnej (*bez*), kompletywnej (*prócz*), aproksymatywnej (z dwa dni *po* będę). Zachowane do dziś osiem konstrukcji czysto przypadkowych przetrwało – obok równorzędnych przyimkowych – tam zwłaszcza, gdzie w grę wchodziły wyrazy bardzo często używane jak *człowiek*, *dawać*, *mówić*, *obeцywać*, *ufać*, *pomagać* itp. (*stać list, dawać człowiekowi, dzieło pisarza, iść lasem, człowiek wielkiego umysłu, opowiedzieć troski, pisać piórem, pić wino szklankami*).

Powyższe dane ogólne warto skonfrontować z wynikami szczegółowej analizy historii rozwoju wskaźników relacji przyczynowej

⁵⁷ Z. Kempf, 1962, s. 34.

w obrębie okolicznika⁵⁸. W okresie staropolskim procentowy stosunek form kazualnych do przyimkowych i z przyimkiem wtórnym miał się jak 28:72:0; w dobie średniopolskiej jak 10:88:2, a w dobie nowopolskiej już jak 3:48:49. Jak widać, już w najdawniejszym stadium rozwojowym polszczyzny w funkcji wyrażania relacji przyczynowej dominowały konstrukcje z przyimkami pierwotnymi i w okresie średniopolskim to się nie zmieniło. Odnotować tylko należy pojawienie się w tym czasie pierwszych, nielicznych jeszcze konstrukcji z przyimkami wtórnymi. W okresie nowopolskim następuje w konstrukcjach przyczynowych ograniczenie użycia przyimków pierwotnych (niektóre z nich w ogóle przestają być stosowane). Ich miejsce zajmują przyimki wtórne. Częstotliwość użycia konstrukcji z przyimkami wtórnymi rośnie tak gwałtownie, że trzeba chyba mówić o żywołowej ich ekspansji.

Ten decydujący w historii polskiej składni okres (ściślej: środkową część doby nowopolskiej, tj. wiek XIX), kiedy to w sposób bezprecedensowy narasta konkurencja analityzmów, obserwuje pod kątem tej rywalizacji Irena Bajerowa (1997). Proporcje użyc form syntetycznych do analitycznych mają się w początkowym momencie badanego okresu następująco: w związkach z przydawką i orzecznikiem – 91%:9%; w związkach z dopełnieniem – przy czasowniku 64%:36%, przy przymiotniku oraz przysłówku 67%:33%; w związkach z okolicznikiem – 2 źródła: 1 źródło. A u schyłku wieku XIX: w związkach z przydawką lub orzecznikiem – 71%:29%; w związkach z dopełnieniem – przy czasowniku 13%:87%, przy przymiotniku i przysłówku 10%:90%; w związkach z okolicznikiem – 0 źródeł: 3 źródła. Zebrane dane dokumentują dwa fakty. Po pierwsze istotny silny wzrost analityzmu w badanym typie konstrukcji składniowych w ciągu ubiegłego stulecia. Procent wszystkich razem analityzmów rośnie tu w poszczególnych kwartałach: 30 – 57 – 67 – 85. Drugi fakt to potwierdzenie szerokości zasięgu opisywanego procesu przechodzenia konstrukcji syntetycznych w analityczne. Tendencja trwa we wszystkich związkach, choć w największym stopniu ogarnia związki okolicznikowe⁵⁹.

⁵⁸ A. Pasoń, 1976, s. 63.

⁵⁹ Por. też wnioski M. Lesz-Duk, która objęła badaniem różne typy okoliczników (miejsca, czasu, sposobu, miary, przyczyny i celu) w okresie od XV do XX wieku i stwierdziła, że zakres stosowania okoliczników syntetycznych uległ

Trzeba tu nadmienić, że zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku i na przełomie stuleci powstały szczególnie sprzyjające warunki rozwoju systemu przyimkowego⁶⁰. Ginie w tym czasie np. syntetyczny narzędnik przyczyny, występujący w kontekście czasowników oznaczających reakcje psychofizyczne człowieka („zatrzęsłam się grozą” Świątochowski) oraz przymiotników odnoszących się do cech wyglądu lub osobowości człowieka („sławny uczonością ojciec Innocenty” Orzeszkowa); podobnie narzędnik względu o znaczeniu ograniczającym, który dziś zachował się jedynie w składzie frazeologizmów typu *ubodzy duchem* (por. „anielska twarzą i duszą kobieto” Orzeszkowa); traci żywotność narzędnik o charakterze porównawczym („skamieniała słupem” Konopnicka) lub tautologicznym („błady był wielką bładością” Orzeszkowa); nasila się proces eliminowania celownikowej łączliwości przymiotników o ogólnej treści ‘korzystny’, ‘przyjemny’, ‘przyjazny’, ‘łatwy w percepcji’, ‘charakterystyczny dla kogo’ lub ‘należący do kogo’ oraz ich antonimów (por. np. dzisiejsze *dogodny, pożądaný, zrozumiały dla kogo, przychylny w stosunku do kogo*); wcześniej jeszcze wyszły z obiegu konstrukcje celnikowe o znaczeniu przestrzennym lub temporalnym („obecna najczęściej tym odwiedzinom” Orzeszkowa).

Jak zauważa Danuta Buttler, tempo procesu wymiany konstrukcji kazualnych na przyimkowe było u schyłku XIX wieku bardzo szybkie, a przeobrażenia ogarniały szerszą nawet sferę zjawisk niż obecnie jest to widoczne w języku. Pewne bowiem innowacje dziewiętnastowieczne cofnęły się. Na przykład konstrukcje przyimkowe o funkcji dopełnienia sprawcy przy formach strony biernej stosowane były również przy połączeniach z rzeczownikami nieżywotnymi („włosy rozrżnięte przez kapelusz” Sienkiewicz), a struktury o znaczeniu celowym z przyimkiem *do*, dziś występujące przy rzeczownikach konkretnych („nóż do konserw”), wówczas stanowiły typowy schemat łączliwości wielu abstraktów („nowy bodziec do rozwoju” Prus).

znacznemu zwężeniu wskutek ekspansji struktur przyimkowych. Zob. 1985, s. 97–114 (szczegółowe spostrzeżenia na s. 110–111).

⁶⁰ Analizując struktur składniowych w drugiej połowie XIX wieku dokładnie omawia D. Buttler, opisując zwłaszcza system przyimkowy, dystrybucję przyimków i ich funkcje semantyczne. W dalszej części akapitu powołuje się właśnie na te ustalenia. Zob. 1988, s. 69–81.

Co zatem wywołuje ten proces i co decyduje o jego zakresie i tempie? Zjawisko to ma charakter złożony i wielostronny, a wpływ na jego kształtowanie się i przebieg mają czynniki systemowe i pozasystemowe.

Pojawienie się tendencji analitycznych w rozwoju języka polskiego w przypadku przyimków nałożyło się na procesy o podłożu semantycznym⁶¹. Wyrażenia przyimkowe posiadają w zestawieniu z formą przypadkową nadwyżkę treści semantycznych dzięki obecności przyimka. Przyimek jest bowiem dodatkowym elementem – z jednej strony usuwającym ewentualną dwuznaczność konstrukcji składniowej, z drugiej zaś precyzującym i cieniującym ogólną zawartość znaczeniową sygnalizowaną samą formą przypadku. Ponieważ system fleksji rzeczownikowej okazał się w pewnym momencie zbyt wielofunkcyjny (zatem i wieloznaczny), musiał pozbyć się niektórych nadmiarowych funkcji, poszukując dla nich nowej formy. Początkowo wystarczały prostsze przyimki pierwotne, z czasem jednak i one okazały się zbyt wieloznaczne (w SJPD aż 50 funkcji szczegółowych przyimka *w!*) i niewystarczające dla ukazywania coraz bardziej skomplikowanych stosunków. Były więc „ulepszane” drogą słowotwórczą poprzez łączenie się ze sobą w jeden przyimek złożony (*po + przez = poprzez, z + za = zza* itp.)⁶² oraz przez dobieranie sobie jednoznacznych wykładników kierunkowości w postaci przysłówka czy formy fleksyjnej rzeczownika (*do + odnośnie = odnośnie do, w + skutek = wskutek* itp.). To udobitnianie znaczenia doprowadziło ostatecznie do wykształcenia się silnej dziś klasy przyimków wtórnych. W ten sposób różnicowała się na przykład funkcja dopełniacza przy nazwach czynności: porównajmy dwuznaczne *miłość brata* (gdzie forma *brata* jako przydawka może oznaczać sprawcę wskazanego w dopełniaczu stanu, czyli *brat kocha* lub przedmiot pozostający pod działaniem tej czynności, stanu, czyli *ktoś kocha brata*) z jednoznacznymi *miłość do brata* i *miłość ze strony brata*. Przede wszystkim więc wyrazistość oraz dokładność znaczeniowa

⁶¹ Pisze o tym wielu badaczy. M.in. Z. Kempf (1962, s. 35), Z. Klemensiewicz (1963, s. 3), H. Wiśniewska (1974, s. 36), D. Buttler (1967a; 1967b, s. 77; 1976, s. 84 i 91), A. Pasoń (1976, s. 31–32), E. Wójcikowska (1977, s. 142). Późniejsze badania M. Lesz-Duk (1985) potwierdziły te wnioski.

⁶² O przyimkach tzw. prefigowanych w połączeniu z chronologią zjawiska i analizą wkładu w semantykę poszczególnych członów zob. Cz. Lachur (1999).

i funkcyjna konstrukcji przyimkowej torują drogę jej rozpowszechnienia i ułatwiają ekspansję form analitycznych.

O zakresie i tempie procesu zastępowania przypadków syntetycznych (jako nieprecyzyjnych wykładników pewnych ogólnych znaczeń relacyjnych) przyimkami i przyimkami wtórnymi (jako strukturami coraz bardziej wyspecjalizowanymi, semantycznie ściślejszymi) decydowały też szczegółowe przyczyny semantyczne: analogia synonimiczna, tzn. przejmowanie rekcji wyrazów bliskoznacznych (np. *zarzut o pobieranie honorariów według wzoru oskarżenie o...*); rozluźnienie związków słowotwórczych objawiające się zróżnicowaniem rekcji wyrazów pokrewnych (np. *wierzyć, wierny, wierność czemu, ale też wierność wobec czego*); postępująca leksykalizacja budowy wyrazu, czyli zacieranie się budowy słowotwórczej nadrzędnego czasownika czy rzeczownika (np. *dobiec do..., przejść przez..., natrafić na...*, ale już *przeciwdziałanie wobec...*). Ogólnie można powiedzieć, że zawsze wchodziło tu w grę jakieś zachwianie początkowego rozumienia danego stosunku semantyczno-syntaktycznego, nieraz subtelnie wyróżnianego między nadrzędnym wyrazem a jego określeniem⁶³.

Wymienione przyczyny semantyczne współdziałają z formalną przesłanką systemową ekspansji konstrukcji analitycznych, jaką jest – paradoksalnie przeciwna – tendencja do skrótu. Wszelkie zjawiska o charakterze wyrównawczym, zmierzające do uproszczenia systemu, do nadania mu większej regularności, to przejawy działania zasady ekonomii w języku. W tym sensie ekonomiczne jest porządkowanie, nawet redukcja mniej istotnych funkcji końcówek deklinacyjnych, likwidowanie nadmiarowych znaczeń przyimków pierwotnych. Podobnie wyrażenie przyimek + rzeczownik odstępny, funkcjonalnie tożsame ze zdaniem podrzędnym okolicznikowym (np. *celem uzgodnienia = aby uzgodnić*), daje użytkownikowi języka wymierną oszczędność nakładów na realizację zakładanych celów porozumiewania się (prostsza składnia, zmniejsza się długość zdania).

Przy opisie powodów pojawienia się i ekspansji analitycznych wykładników różnych funkcji kierunkowych nie można pominąć też wpływu czynników zewnętrznych, pozasystemowych⁶⁴. Należy tu

⁶³ Za D.F. Buttler 1967a. Por. też Z. Klemensiewicz 1963, s. 3.

⁶⁴ Ich obszerne omówienie zawiera praca J. Anusiewicza: 1978, s. 6-10.

m.in. wypływająca z konieczności wyrażania istotnych składników kultury i cywilizacji wewnętrzna potrzeba adekwatnego i skutecznego oddawania procesów myślowych w całym ich skomplikowaniu i złożoności, w całej ich wzajemnej zależności. Ważnym czynnikiem zmian językowych w XX wieku było pojawienie się na szeroką skalę nowych technik przekazu i środków komunikacji masowej: prasy, radia i telewizji. Osłabiło to działanie wzorców literatury pięknej, a język współczesny w istotny sposób zmienił swój charakter: przestał być językiem literackim, a stał się językiem ogólnym, w którym stopiły się różne style o odmiennych walorach i funkcjach. Szczególną cechą stała się intelektualizacja, polegająca na nadaniu językowi takich znamion, które go uprawnniają do roli języka nauki – przede wszystkim jest to jednoznaczność i precyzja, ale też wynikająca stąd pewna zwięzłość i oszczędność słowa⁶⁵. Idzie to w parze ze zmianą formy podawania treści. Dynamiczny tok opowiadania właściwy literaturze pięknej zastępują statyczne ujęcia prezentacji i opisu.

Tak więc rozwój klasy przyimków wtórnych okazuje się pochodną tych samych procesów różnicowania i udobitniania z jednej strony, a upraszczania z drugiej, które wiecznie (choć w różnym tempie) i w kontekście niezliczonych przemian szczegółowych dokonują się w języku. Ciekawe jest tylko to, że o ile zabieg upraszczania i redukcowania końcówek deklinacyjnych, zwłaszcza polisemantycznych, jest oczywisty, to równoległego procesu upraszczania przyimków jeszcze tak wyraźnie nie widać. Jak twierdzi Zdzisław Kempf, dzieje się to zapewne dlatego, że tendencja rozwojowa języków indoeuropejskich, więc i polszczyzny, przebiega w kierunku „od przypadku do przyimka”, toteż końcówki przypadkowe giną, a przyimki nie ulegają redukcji⁶⁶. Obumierają jednak starsze i mniej dokładne ich wersje (poszczególne funkcje przyimków pierwotnych), wypierane przez nowe, z reguły wąsko wyspecjalizowane przyimki wtórne. Historia składni dopisuje w ten sposób kolejny rozdział „od przyimka do przyimka wtórnego”.

⁶⁵ *Niektóre treści i metody socjolingwistyczne w historii języka*, Biuletyn PTJ XXX, 1972, s. 31. Zasygnalizowaną drogę od naukowych i bardziej oficjalnych odmian języka do języka ogólnego (nawet potocznego) potwierdza przypadek przyimka wtórnego w *świetle*, badanego szczegółowo przez R. Dulian; zob. 1991, s. 318-320.

⁶⁶ Z. Kempf, 1962, s. 35

3

Wokół definicji przyimka wtórnego

Pytanie, co to jest przyimek wtórny, implikuje kilka kwestii szczegółowych, nieodłącznie z tym zagadnieniem związanych. Wymaga mianowicie: przyjęcia jakiejś definicji przyimka rozumianego jako element należący do pewnej klasy funkcjonalnej, ustosunkowania się do problemu granic tej klasy, wreszcie uściślenia rozumienia „wtórności” przyimka.

W większości prac (zwłaszcza tych o charakterze bardziej fragmentarycznym, omawiających wybrane, szczegółowe aspekty zagadnienia) termin „przyimek” używany jest bez wyjaśnienia, a w pozostałych otrzymuje rozmaite definicje. Bierze się to stąd, że istota przyimka określana jest w definicjach poprzez jego funkcje. Ponieważ przyimek może pełnić różne funkcje (Wójcik mówi o synkretyzmie funkcji przyimka), różne są też jego definicje, w zależności od orientacji metodologicznej autora definicji. Najogólniej da się tu wyodrębnić dwa skrajne stanowiska, które umownie można nazwać paradygmatycznym i syntagmatycznym. Opozycja ta dotyczy nie morfologii i składni, ale paradygmatyki i syntagmatyki jako systemów określonych uwarunkowań formalnych i funkcjonalnych jednych elementów języka do innych⁶⁷.

Stanowisko paradygmatyczne odnosi pojęcie przyimka do formy paradygmatu (ściślej: płaszczyznę odniesienia dla opisu funkcji gramatycznych przyimka stanowi paradygmat imienny), a sam przyimek rozpatrywany jest jako współmorfem fleksyjny: (a) element, który wchodzi w związki formalne z końcówką przypadkową (podkreślony aspekt formalny); (b) element, który poprzez swój związek

⁶⁷ Podaję je za: T. Wójcik, 1979, s. 5-12.

z końcówką fleksyjną uściśla, precyzuje znaczenie danych form przypadkowych (podkreślony aspekt semantyczny).

Oto przykładowe definicje:

- a) „Morfem luźny (...) stojący przed formą przypadkową wyrazu, z którego końcówką postulowaną przez siebie, tworzy całość określającą funkcję gramatyczną danego wyrazu w zdaniu⁶⁸”.

„Przyimek jest morfemem, chociaż morfemem wyższego rzędu, bo implikującym inny morfem (kończówkę przypadkową) w obrębie morfemu złożonego⁶⁹”.

- b) „(...) człon określany to temat wyrazu samodzielnego, człon określający wyraża się dwoma elementami: przyimkiem i końcówką przypadkową, które względem siebie pozostają znów w takim stosunku, że przyimek modyfikuje funkcję końcówki, czyli jest względem niej elementem określającym i wyróżniającym⁷⁰”.

„Przyimki i przypadki współdziałają ze sobą przez konkretyzację kierunku działania⁷¹”.

„Przyimki są wykładnikami syntaktycznymi, które wskazują, w jakim kierunku znajdują się względem siebie treści wyrazów zawartych w zdaniu”. I dalej: „(...) z przyimkami współdziała funkcja konkretna przypadków, polegająca również na wskazywaniu pewnych kierunków⁷²”.

Cechą wspólną przytoczonych definicji jest wyróżnienie jednego typu relacji: przyimek – przypadek, przy jednoczesnym wskazaniu na rolę przyimka w stosunku do końcówki i formy przypadkowej rozumianej jako pewna funkcjonalna całość.

Stanowisko syntagmatyczne odnosi pojęcie przyimka do konstrukcji składniowej. W zależności od bardziej formalnego bądź semantycznego zorientowania autora definicji przyimek rozpatrywany jest jako (a) wykładnik składniowego związku rzędu (czyli zależności formalnej pomiędzy członami grup wyrazowych o związku rekcji) lub (b) składnik znaczący konstrukcji wyrażającej określony stosunek semantyczny (wykładnik stosunku semantyczno-syntaktycznego).

⁶⁸ A. Heinz, Z. Gołąb, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968, s. 452.

⁶⁹ J. Kuryłowicz, 1987, s. 182.

⁷⁰ Z. Klemensiewicz, 1961, s. 20.

⁷¹ S. Rospond, 1971, s. 335.

⁷² T. Milewski, 1965, s. 111.

Oto wybrane definicje:

- a) „Przymyki są to takie wyrazy niesamodzielne, które łączą niejednorodne części zdania lub wyrażenia, określają przeto związki podrzędne zachodzące między wyrazami samodzielnymi. Ich cechą formalną jest to, że w odróżnieniu od spójników rządzą one przypadkami zależnych od nich wyrazów⁷³”.

„Przymiek – to wyraz nieodmienny łączący niejednorodne części zdania lub wyrażenia, określający związki podrzędne zachodzące między wyrazami samodzielnymi; rządzi przypadkami wyrazów od niego zależnych⁷⁴”.

- b) „Przymikiem nazywa się wyraz nieodmienny, stanowiący składowo nierozdzieloną całość znaczeniową z rzeczownikiem lub zaimkiem rzeczownym⁷⁵”.

Z przedstawionych tu różnych definicji i charakterystyk wynika, jak trudno jest jednoznacznie określić pozycję przymyka w systemie języka. Warto zapytać, czy jest to w ogóle wykonalne.

Status przymyka w ciągu syntagmatycznym wszechstronnie rozpatrywał Marian Jurkowski⁷⁶. Stwierdza on, że jeżeli ogólna definicja przymyka byłaby możliwa, to raczej w odniesieniu do konkretnych języków, a nie do wszystkich dysponujących prepozycjami (ewentualnie postpozycjami). Pod względem funkcjonalnym i zajmowania miejsca w relacjach ciągu syntagmatycznego przymiek wcale nie zajmuje pozycji jednoznacznej: adnominalnej, adwerbalnej czy pozycji łącznika między czasownikiem a rzeczownikiem. Jego status jest pod tym względem różny nie tylko w różnych językach, ale nawet w jednym i tym samym języku jego pozycja funkcjonalna (relacyjna) nie jest w sposób jednoznaczny określona. Wchodzi on bowiem (bezpośrednio lub pośrednio) w rozmaite i w dodatku wielostronne relacje z wieloma morfemami ciągu syntagmatycznego. Jeżeli chodzi o polszczyznę, badacz jest skłonny uważać (jak Kuryłowicz), że w swoich funkcjach podstawowych przymiek należy w zasadzie do konstrukcji nominalnej, stanowiąc specyficzne rozszerzenie paradygmatu

⁷³ S. Szober, 1957, s. 103.

⁷⁴ SJPD, 1965, s. 529.

⁷⁵ Z. Klemensiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Kraków 1952, s. 76.

⁷⁶ M. Jurkowski, 1972, s. 21-29.

rzeczownika i da się wyprowadzić zależność przyimek + końcówka przypadku. Z drugiej strony nie można jednak wykluczać związku przyimka z czasownikiem, zwłaszcza w wypadkach rekcji przy wyrażeniach oznaczających kierunek, przemieszczanie się lub odmierzenie w przestrzeni i w czasie. Na takim, w pewnym sensie kompromisowym, stanowisku Mariana Jurkowskiego zaważył fakt, że przyimek, będąc elementem systemu (jako wykładnik funkcji gramatycznych), realizuje się jednak na płaszczyźnie tekstu. Trzeba zatem uwzględnić również aspekt semantyczny, co znacznie komplikuje klarowność relacji (bo główna funkcja różnicująca znaczenie konstrukcji przypadek + przyimek przypada niekoniecznie na któryś z wymienionych elementów, ale np. na temat implikowanego rzeczownika: *w lecie* - *w lesie*; temat czasownika: *jeść po drodze* - *maszerować po drodze*; prefiks czasownika: *wejść do domu* - *dojść do domu*; a nawet dalszy kontekst czy znajomość sytuacji: *ogolić się przed kinem* - *gdzie? czy kiedy?*)⁷⁷.

Czy klasę przyimków tworzą jednak elementy systemu czy elementy tekstu? Odpowiedź na to pytanie wiąże się z ustanowieniem granic klasy. Jeśliby rozpatrywać przyimek jako element systemu, trzeba by uznać jej zamknięty i liczbowo zdeterminowany charakter⁷⁸. Stan taki niezgodny byłby ze stanem faktycznym, ponieważ liczba przyimków w systemie będzie mniejsza od liczby tych jednostek w tekstach. A to dlatego, że różne części mowy i ich połączenia mogą w tekście stawać się przyimkami, czyli pełnić typowe dla nich funkcje. Gdyby z kolei założyć, że przyimek jest elementem tekstu, klasę przyimków należałoby widzieć jako otwartą, nieokreśloną pod względem liczby i o zmiennych granicach. Znalazłoby się tu miejsce również dla nowych przyimków wtórnych typu *blisko*, *celem*,

⁷⁷ Por. też uwagę B. Sigalina, że obciążenie przyimka wieloma znaczeniami czyni go niepodatnym na ścisłe reguły gramatyczne, tym bardziej że o użyciu tego czy innego przyimka decyduje często zwyczaj językowy, ulegający różnym historycznym lub przypadkowym wpływom (por. germanizm: *stać za czymś*). B. Sigalin, 1979, s. 11.

⁷⁸ Zdaniem J. Tokarskiego klasa wyklucza elementy tekstu, obejmuje tylko to, co utarte i niezłożone: „Przyimki tworzą klasę nieliczną, ale za to często używaną”; „(...) jest ich niewiele, można je po prostu wyliczyć i nazwać (...)”. Zob. J. Tokarski, *Gramatyka w szkole*, Warszawa 1972, s. 64 i 65. Przy takich założeniach nie ma oczywiście mowy o przyimkach wtórnych.

w związku z, z okazji. Stanowisko kompromisowe w tej sprawie zajmuje Stanisław Jodłowski⁷⁹. Rozróżnia on znaczenie przyimkowe od użycia przyimkowego. Pierwsze posiadają elementy będące wyłącznie przyimkami, drugie wykazują różne części mowy realizujące się w funkcji przyimkowej w tekście. Za rozróżnieniem tym idzie postulat, by części mowy wyróżniać w kontekście na podstawie ich każdorazowej aktualnej wartości gramatycznej (znaczeniowo-składniowej). Tezę tę podtrzymuje również Marian Grochowski.

Klasa przyimków nie jest więc zamknięta, ale otwarta, a jej otwarty charakter wynika – ze stanowiska synchronicznego – z dwuaspektowości samego przyimka, którego cechy relacyjne odnoszą się do systemu, semantyka zaś do tekstu i ze specyfiki tekstu, w którym części mowy nie będące przyimkami występują w roli przyimków oraz – ze stanowiska diachronicznego – z tendencji rozwojowych języka, w którym ewolucja przebiega od syntezy do analizy, czyli od przypadku do przyimka⁸⁰. W klasie tej obserwuje się obecnie dynamiczny wzrost, spowodowany napływem nowych jednostek, tak zwanych przyimków wtórnych.

Termin „przyimek wtórny” może być różnie rozumiany, zależnie od tego, do czego odniesiemy pojęcie wtórności. Tworami sekundarnymi w planie morfologicznym są wszystkie przyimki powstałe na skutek łączenia się kilku morfemów, np. *ponad*, *spoza*, *zza*. Nazywa się je w polskiej tradycji językoznawczej przyimkami złożonymi i przeciwstawia przyimkom prostym, reprezentowanym przez elementy morfologicznie niepodzielne typu: *do*, *ku*, *na*, *o* itd. W planie ortograficznym swoiście wtórne są wszelkie formy analityczne: *na skutek*, *w celu*, *odnośnie do*, *ze względu na* itp. Ich dopełnienie stanowią przyimki syntetyczne, czyli realizowane przez nieprzerwany ciąg morfemów wyrazy w rodzaju: *celem*, *podczas*, *poza*, *wskutek*, *zza* i in. Wreszcie ze względu na kryterium etymologiczno-funkcjonalne przyimki wtórne (sekundarne, niewłaściwe, pozorne) to te, u których funkcja przyimkowa jest sekundarna, rozwinęła się bądź dziś rozwija z innych funkcji, np. rzeczownikowej, przysłówkowej: *celem*, *drogą*, *względem*, *obok*, *wewnątrz*, *odnośnie do*,

⁷⁹ S. Jodłowski, 1971, s. 170.

⁸⁰ Zob. też *Klasa elementów systemu czy tekstu?* w: T. Wójcik, 1979, s. 145-148.

w celu, z okazji, z wyjątkiem itp. Przeciwstawiane im przyimki pierwotne (prymarne, właściwe) zaś, to jednostki prymarne w funkcji przyimka, np. *bez, do, nad, w, poza, zza*⁸¹.

Abstrahując od trafności terminu (chyba jednak „wtórne” to najlepsze określenie), trzeba jednak zauważyć, że nie wszyscy badacze zgadzają się co do praktycznego jego rozumienia i co do jego ciągłości.

Ignacy Wątor⁸² skupia swoją uwagę na tych wtórnych przyimkach, które powstały przez całkowitą lub częściową leksykalizację wyrażen przyimkowych, np. *podczas, obok, na rzecz, w ciągu*, a także *na fali czy z dna*. Nazywa je przyimkami odwyrażeniowymi i zalicza do tej klasy wszystkie wyrażenia, które choć w pewnym stopniu sygnalizują w tekstach swoją składniową i znaczeniową niesamodzielność właściwą przyimkom.

Z kolei Janusz Anusiewicz⁸³ ogranicza zasób przyimków wtórnych do tych wyrażających najbardziej typowe relacje przestrzenne, czasowe i przyczynowe. Nie będą więc w rozumieniu Anusiewicza przyimkami wtórnymi *na rzecz*, a także przykładowo – przez Wątora uznawane za przyimki – wyrażenia *na znak, na fali, z okazji, w zakresie, w sprawie, z dna*.

Jeszcze bardziej restrykcyjne stanowisko zajmuje Maria Frankowska⁸⁴. Za przyimki wtórne nie uważa ona wyrażen, które można przekształcić we frazy z determinatorem zaimkowym (*w tym czasie*), przymiotnikowym (*w ostatnim czasie*) bądź zdaniowym (*w czasie, gdy...*). Są to, jej zdaniem, struktury dopiero zmierzające w kierunku uprzyimkowania.

⁸¹ Pojęcie prymarności funkcji można oczywiście odnieść tylko do określonego wymiaru czasu, wówczas testem na wtórność przyimka byłoby synchroniczne istnienie funkcji obocznych. Rezygnuję jednak z takiego ujęcia, gdyż w świadomości językowej tkwi pewien podstawowy i dający się wyliczyć zestaw jednostek uznawanych za przyimki (pierwotne). Są to: *bez, dla, do, ku, na, nad, o, od, po, pod, przed, przez, u, w, z, za* oraz ich kombinacje. Zob. np. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978, s. 265–266. Trzeba tylko pamiętać, że w języku praindoeuropejskim przyimków jeszcze w ogóle nie było, więc prawdę mówiąc, wszystkie one są w sensie czysto genetycznym sekundarne.

⁸² I. Wątor, 1974, s. 119–135; wcześniej 1969.

⁸³ J. Anusiewicz, 1978, s. 150–151.

⁸⁴ M. Frankowska, 1982, s. 109–127.

Swoje zastrzeżenia w związku z możliwością zbyt pochopnego i mechanicznego rozpoznania analitycznych ciągów jako przyimki wtórne zgłaszają także Renata Przybylska⁸⁵ oraz Iwona Kosek⁸⁶. Autorki proponują rozbudowane sprawdziany mające dowieść posiadania przez dany ciąg istotnych cech definicyjnych przyimka. Ponieważ poszczególne wyrażenia cechuje różny stan zaawansowania procesu leksykalizacji, ostateczne decyzje co do kwalifikacji muszą być arbitralne.

Najostrzej granice klasy przyimków wtórnych wytycza Halina Zgółkowska⁸⁷, nazywając analityczne ciągi typu *na rzecz, w ciągu, w czasie* wyrażeniami przyimkowymi niekompletnymi o strukturze przyimek właściwy + rzeczownik, które wprawdzie z punktu widzenia semantycznego konotują pewne wyrazy następne niezbędne jako określenia wyrazu łączliwego prawostronnie z przyimkiem, jednak składniowo stanowią swobodne połączenia, co można sprawdzić, badając szyk określeń. Jeżeli mogą one wystąpić między przyimkiem właściwym a implikowanym rzeczownikiem (*w dalszym ciągu, w tym czasie*), hipotezę o przyimkowości należy wykluczyć.

Jedynie Tomasz Wójcik⁸⁸ i Maciej Grochowski⁸⁹ – zastrzegając że jest to rozwiązanie dyskusyjne – skłonni są za przyimki wtórne uznać jednostki o dowolnym pochodzeniu i kształcie, jeżeli tylko konteksty językowe potwierdzą możliwość użycia przyimkowego, dowodzonego na mocy kryterium implikacji. Jeżeli w konkretnym użyciu dany leksem lub ciąg implikuje wystąpienie rzeczownika w określonym przypadku, funkcjonuje jako przyimek wtórny. Metoda ta, chociaż nie stanowi wystarczającego mechanizmu selekcji (por. np. *w brzuchu wieloryba*), ma tę zaletę, że jest uniwersalna i może być stosowana do segmentów tekstu o różnej budowie (pojedynczych wyrazów i ciągów wieloelementowych). Służyłaby więc weryfikacji całości zbioru jednostek o podejrzanym użyciu przyimkowym. A że przyimki wtórne mogą być reprezentowane w tekstach w różny sposób, wynika już z samej definicji przyimka.

⁸⁵ R. Przybylska, 1988. Szerzej temat kryteriów zostanie omówiony w rozdziale: *Teoretyczne podstawy wyodrębniania przyimków wtórnych*.

⁸⁶ I. Kosek, 1995a i b.

⁸⁷ H. Zgółkowska, 1980, s. 107–109.

⁸⁸ T. Wójcik, 1979, s. 148–156.

⁸⁹ M. Grochowski, 1984b, s. 258.

W klasyfikacji leksemów nieodmiennych przyimki to taki zbiór, którego każdy element charakteryzuje się czterema właściwościami: jest nieodmienny, nie używany samodzielnie, ma funkcję łączącą oraz składnię rządu. Z innych cech funkcjonalno-syntaktycznych przyimków wymienia się ich stały szyk we frazie nominalnej, której są składnikami, poprzedzający linearnie pozycję rzeczownika (prepozycja)⁹⁰. Tak sformułowana definicja nie narzuca żadnych ograniczeń natury morfologicznej, ortograficznej, etymologicznej czy semantycznej. Przeciwnie, zakłada ona otwarty, liczbowo i jakościowo niezdeterminowany charakter klasy. Wszelkie uwagi zmierzające do uszczuplenia i ujednoczenia zasobu form przyimkowych, podejmowane zapewne w celu uproszczenia opisywanego modelu, muszą uznane być w świetle tej definicji za dodatkowe. Tym bardziej że czasem zamiast rzeczywiście prowadzić do opracowania przejrzystej struktury klasy, zdają się nasuwać różne wątpliwości.

Chyba zbyt arbitralnie zawęża granice zbioru przyimków wtórnych zasada regularności semantycznej zgłaszana jako środek pomocniczy w wyodrębnianiu w tekstach elementów o funkcji przyimkowej. Skoro przyimki prymarne mogą wskazywać na różnorodne semantyczne stosunki między łączonymi członami, dlaczego ograniczać funkcje przyimków wtórnych tylko do podstawowych i najczęstszych? Tak rozumiane kryterium może służyć dalszej klasyfikacji, jednak już wewnątrz klasy. Na takiej samej podstawie można kwestionować zasadność kryterium ekwiwalencji semantycznej, które także może mieć zastosowanie jedynie do części zbioru przyimków wtórnych – tych mianowicie, które posiadają swoje znaczeniowe odpowiedniki, co wcale nie jest wymogiem definicyjnym przyimka. Podobnie dyskusyjna wydaje się reguła wyłączości funkcji przyimkowej wyrazów i wyrażen wtórnych w tej roli. W systemie istnieją jednostki potencjalnie wielofunkcyjne, realizujące się w języku w rozmaitych układach i zadaniach. Nie ma więc chyba powodu wyłączać z klasy przyimków wtórnych elementów pozbawionych wyłącznej przyimkowości. Mogłoby to stawiać badacza w kłopotliwej sytuacji przy analizie tożsamych relacyjnie par typu *w – w środku*, *przy – blisko* itp. Powyższe spostrzeżenia prowadzą do wniosku, że w interesie stworzenia jak najmniej skomplikowanego, a przy tym

⁹⁰ Za: M. Grochowski, 1986, s. 44–46.

niesprzecznego opisu przyimka leży przyjęcie tezy o maksymalnym rozszerzeniu granic klasy przyimków wtórnych, a więc za przyimek wtórny należy uznać każdą jednostkę leksykalną, która spełnia w tekście warunki wymienione w definicji przyimka. Pomocnym narzędziem mogą być kompleksowe sprawdziany, inne dla poszczególnych grup wyodrębnianych ze względu na model strukturalny, testujące ich nieodmienność, niesamodzielność, funkcję łączącą i rząd⁹¹.

Przyimki wtórne zdefiniujemy zatem jako podzbiór otwartej klasy przyimków wyodrębniony na podstawie kryterium etymologiczno-funkcjonalnego. Podzbiór ten obejmuje wyrazy i wyrażenia nie będące pierwotnie przyimkami (w wypadku pewnego ciągu przynajmniej jeden człon nie przynależy ze względu na pochodzenie do tej grupy), lecz występujące w funkcji przyimkowej.

Na mocy tej definicji do przyimków wtórnych zaliczyć można np. wyrazy: *blisko, drogą, dzięki, na rzecz, obok, odnośnie do, podczas, w ciągu, w czasie, w sprawie, wraz z, ze względu na, zgodnie z* i inne. Wiele spośród wymienionych konstrukcji może obocznie pełnić inne funkcje, np. przysłówka (*mieszkać blisko*), rzeczownika (*iść drogą*), s frazeologizowanego połączenia (*składać dzięki*), wyrażenia przyimkowego (*w sprawie sądowej*). Ale łączność funkcji przyimkowej nie jest przecież cechą definicyjną przyimków.

⁹¹ Jak się później okazuje w praktyce, nie da się całkiem uniknąć arbitralności i subiektywizmu przy podejmowaniu decyzji co do granic klasy, bowiem większość struktur jest w trakcie procesów leksykalizacji i gramatykalizacji w funkcji przyimkowej, więc ich łączliwość jest rozchwiana, dopiero się ustala. Różne w związku z tym może być poczucie językowe badaczy, gdy chodzi o ocenę normatywności połączeń powstałych na poszczególnych etapach testowania.

Status semantyczny przyimka wtórnego

Problem semantyki przyimka jest na tyle złożony, że trudno zająć w tej sprawie jednoznaczne i konsekwentne stanowisko. Ze swej natury są przyimki elementami leksykalnymi o funkcji gramatycznej. Zajmując pozycję pogranicza dwóch podsystemów, muszą mieć odniesienia i do leksyki, i do gramatyki⁹².

Będąc funkcjonalnie niesamodzielnymi częściami mowy, przyimki nie posiadają również swojego autonomicznego znaczenia semantycznego ani znaczenia kategorialnego (jako część mowy). Jako jednostka słownika natomiast każdy przyimek ma określoną wartość leksykalną (w opozycji do innych przyimków), na którą składa się ogół użyć kontekstualnych. Jakakolwiek semantyka przyimka realizuje się zatem i konkretyzuje wyłącznie w kontekście leksykalno-gramatycznym, w otoczeniu innych wyrazów⁹³. Przyimek jest podatny na znaczenie wyrazów określanych (rzeczownika i czasownika), ale i sam wpływa na konkretyzację wyrażanego stosunku. Zależność poszczególnych przyimków od kontekstu może być różna, zgodnie z zasadą: im ogólniejsze jest znaczenie leksykalne danego przyimka,

⁹² Na temat statusu semantycznego przyimka najobszerniej wypowiada się T. Wójcik w: 1979, s. 37-48.

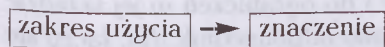
⁹³ Toteż badanie znaczenia przyimków zawsze musi być uwikłane w analizę ich użyć w najróżnorodniejszych kontekstach. Por. R. Przybylska, 1985, s. 87. Podobnie ujmuje to T. Żeberek, mówiąc - za Jakobsonem - o przyimkach jako szyfterach, czyli klasie jednostek zawierających konieczne odesłanie do wypowiedzi; bez tego odesłania nie może być określane ich znaczenie ogólne, zatem kod i wypowiedź wzajemnie tu na siebie zachodzą. Zob. R. Jakobson, *Szyftery, kategorie czasownikowe i czasownik rosyjski*, [w:] *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1989, s. 257 i nast., a także T. Żeberek, 1994, s. 13-15.

tym większa jego zależność od otoczenia i tym bardziej zróżnicowane jego funkcje.

Istnieje tu różnica między przyimkami pierwotnymi a wtórnymi. W wypadku przyimków pierwotnych, o wysokim stopniu gramatyzacji, dominujące, jeżeli nie wyłączne, jest znaczenie kontekstualne, tzn. niemożliwe do ustalenia poza kontekstem. Obserwujemy tu przerost funkcji gramatycznej i częściową lub całkowitą neutralizację semantyki leksykalnej. W określonym otoczeniu przyimki pierwotne mogą ujawniać semantykę całkiem inną od podstawowej, a nawet być jej w ogóle pozbawione (rekcja). Z kolei funkcjonujące obok nich wtórne przyimki o wysokim stopniu leksykalizacji mają swoje konkretne znaczenie warunkujące ich użycie. Można więc mówić o hegemonii cech inherentnych nad ich funkcją gramatyczną. Przyimki wtórne w dużo mniejszym stopniu są zależne od kontekstu i mogą być użyte asemantycznie. Jak zauważa Tomasz Wójcik, „znaczenie przyimka gramatycznego wynika z zakresu użycia, podczas gdy w wypadku przyimka konkretnego takie jest na ogół jego użycie, jakie jest jego znaczenie”⁹⁴.

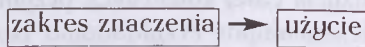
PRZYIMKI GRAMATYCZNE

(pierwotne)

PRZYIMKI KONKRETNE

(wtórne)

Identyfikacja przyimków (ich ogólnego znaczenia leksykalnego) może przebiegać dwoma drogami: przez odesłania do konkretnych tekstów, w jakich zostały one użyte, albo przez odesłania do typowych, tkwiących w umyśle użytkownika języka, schematów semantyczno-syntaktycznych, kojarzonych zazwyczaj z funkcjonowaniem danej jednostki. Ten drugi sposób widać wyraźnie na przykładzie starszych przyimków wtórnych, od dawna utrwalonych w takich schematach. Ich ogólne znaczenie odtwarzane jest w umyśle mówiącego

⁹⁴ T. Wójcik, 1979, s. 41.

na podstawie jego doświadczenia językowego, pamięci typowych związków, które zwykle dane przyimki wyrażają, np. *rozdźwięk między... a..., protestować przeciwko..., lojalny wobec...* i inne.

Wartość znaczeniowa przyimka może ewoluować. Ten rozwój semantyczny – jak pisze Danuta Buttler⁹⁵ – oscyluje między dwoma biegunami: gramatyzacją a intensyfikacją znaczeniową. Gramatyzacja polega na przekształceniu przyimka w czysto formalny znak zależności syntaktycznej i związana jest z rozszerzeniem zakresu użycia i uogólnieniem treści. Proces taki przesłży bądź przechodzą dziś przykładowo takie przyimki wtórne, jak *wobec*, *obok* i *dzięki*. Oznaczający pierwotnie tyle co ‘w obecności’ *wobec* wykształcił do tej pory cztery dodatkowe znaczenia (przymusowa okoliczność, przyczyna, adresat czynności, skłonności lub stanu uczuciowego, porównanie – zob. SWJP) i zmierza w kierunku znaczenia ogólnorelacyjnego. Podobnie *obok* służy dziś do wprowadzania konstrukcji o znaczeniu „ogólnookolicznikowym”, które mogą sygnalizować różne okoliczności i zjawiska towarzyszące (‘oprócz’), a wyspecjalizowany dla wyrażania okoliczności korzystnych *dzięki* zaczyna funkcjonować w znaczeniu ogólnoprzyczynowym jako równoważnik *wskutek*. Drugi typ przemian – intensyfikacja znaczeniowa – dokonuje się za pomocą dodatkowych środków leksykalnych, na przykład przez wprowadzenie w zakres przyimka elementu nominalnego, precyzującego jego treść. Prowadzi to do zawężenia zakresu użycia całej konstrukcji przyimkowej i do ograniczeń w jej składzie leksykalnym. Przykładowo: *w celu*, jako odpowiednik *dla*, łączy się tylko z nazwami czynności na *-nie*, *-cie*, podobnie, jako bardziej precyzyjny ekwiwalent *dla*, szerzy się *na rzecz*, który z kolei nie powinien być zestawiany z nazwami czynności, żywe i wciąż produktywne *podczas* ustępuje powoli pola wtórnym przyimkom *w ciągu*, *w czasie*, *na przestrzeni*. Specjalizacji treści leksykalnej modelu towarzyszy jako następstwo jego kostnienie. A liczba jednostek przyimkowych stale się powiększa, bo ścierają się ze sobą różne warianty (*wkoło*, *wokoło* i *wokół*; *drogą*, *w drodze* i *na drodze*; *mocą* i *na mocy* itp.) oraz synonimy (*w odróżnieniu od*, *w przeciwieństwie do* i *w opozycji do*; *kosztem* i *za cenę*; *pod adresem*, *wobec*, *w stosunku do* i inne).

⁹⁵ D. Buttler, 1967b, s. 72-80.

Proces rozwoju semantycznego przyimków, objawiający się m.in. wypieraniem przyimków pierwotnych przez przyimki wtórne, obserwowany jest już – jak była o tym mowa – w najdawniejszej polszczyźnie. Wyższość przyimków wtórnych nad pierwotnymi polega na tym, że są bardziej precyzyjne, są jednoznaczne. Mogą wyrażać różne subtelne odcienie relacji, które da się przyporządkować jakiemuś jednemu znaczeniu nadrzędnemu (np. przestrzennemu, temporalnemu, przyczynowemu), podczas gdy przyimki pierwotne mają bardzo szeroki i zróżnicowany zakres znaczeniowy i zazwyczaj łączą różne – odległe nieraz – funkcje (np. *w*: przestrzenną, czasową, sposobową, celową, dotyczenia – por. SWJP; w SJPD temu samemu przyimkowi przypisuje się aż 50 funkcji szczegółowych).

Funkcje przyimków wtórnych

Funkcje przyimków można analizować z różnych punktów widzenia. Płaszczyzną odniesienia do analizy i opisu ich funkcji może być morfologia, semantyka i składnia. Trudność polega na tym, że przyimek – jako element zarówno leksyki (ze względu na przynależność do słownika, pochodzenie oraz znaczenie leksykalne), jak i gramatyki (przez swoją funkcję gramatyczną, polegającą na wyrażaniu związków i stosunków międzywyrazowych) – funkcjonuje na pograniczu różnych płaszczyzn struktury języka, a jego funkcje szczegółowe są zawsze warunkowane kontekstowo (co łączy się z uwzględnieniem czynników syntaktycznych). Istotę przyimków stanowi więc faktycznie cały kompleks nakładających się na siebie funkcji.

W planie morfologii przyimek można rozpatrywać jako składnik analitycznej formy przypadkowej (submorfem fleksyjny według terminologii J. Kuryłowicza). Rola przyimka byłaby tu analogiczna do roli końcówki fleksyjnej, z którą wspólnie tworzyłby on wykładnik funkcji przypadkowych.

W planie semantyki przyimek jest wykładnikiem różnorodnych stosunków semantyczno-syntaktycznych zachodzących pomiędzy członami wypowiedzenia, przy czym znaczenie samego przyimka zależy od kontekstu. Funkcja ta przejawia się w konstrukcjach o charakterze adverbialnym, łączących się z czasownikiem w związku przynależności, a nie rzędu.

Rozpatrywany na płaszczyźnie zdania przyimek stanowi składnik przydawki, dopełnienia, okolicznika, podmiotu towarzyszącego i orzecznika. Jediną funkcją formalną przyimka realizującą się wyłącznie na płaszczyźnie składni (a nie na pograniczu składni i semantyki)

jest jego funkcja jako wykładnika związku rzędu czasownika, i rządzie imion⁹⁶.

W wypadku przyimków wtórnych naturalną płaszczyzną odniesienia do analizy i opisu ich funkcji może być semantyka i składnia, jako że funkcję składnika form przypadkowych mogą pełnić tylko przyimki prymarne, głównie te, które mają znaczenia najbardziej ogólne. Przyimek wtórny trzeba więc rozpatrywać w ciągu syntagmatycznym, jako każdorazowy wykładnik stosunku syntaktyczno-semantycznego, manifestujący swoje funkcje w planie tekstu.

⁹⁶ Na podstawie: T. Wójcik, 1979, s. 12-37 (oraz wnioski z tego rozdz. na s. 36-37).

6

Założenia

6.1. Cel i przedmiot badań

Zadaniem obecnego szkicu jest udzielenie ogólnej i prowizorycznej odpowiedzi na interesujące pytanie w sprawie użyc polskich przyimków wtórnych dziś, a więc w czasie, gdy da się obserwować ich znaczący ilościowy przyrost i gdy zaczynają one konkurować z chronologicznie starszymi wykładnikami (przyrządek > przyimek pierwotny) funkcji relacyjnych.

Praca obecna jest – jak wspomniano – pierwszym krokiem na omawianej drodze badań, a zarazem punktem wyjścia dla dalszych analiz szczegółowych. Chcąc należycie opracować całość zagadnień związanych z użyciem przyimków wtórnych we współczesnej polszczyźnie, należałoby rozszerzyć zakres źródeł: włączyć teksty nie reprezentujące w oczywisty sposób wyodrębnionych pięciu stylów odmiany pisanej (gatunki pograniczne i pisma użytkowe), tłumaczenia, a także uwzględnić język mówiony oraz materiał gwarowy. Prócz tego trzeba by dane języka osobowego (tekstowe) odseparować od materiału powszechnego, reprezentującego uzus języka społecznego (słownik). Podobnego odosobnienia wymagałyby prace tłumaczone, a zwłaszcza wypadki poszczególnych kalk w składni przyimka, będących efektem zasłuchania się autora w brzmienie oryginału. Warto byłoby również prześledzić tradycję użycia poszczególnych przyimków wtórnych, więc sięgnąć po materiał zabytkowy, od średniowiecza poczynając. Statystycznie obszerniejsza próba stworzyłaby z drugiej strony możliwość bardziej obiektywnego spojrzenia na kwestie stylistycznego zróżnicowania analizowanego zbioru wyrazów i uwiarygodniłaby dane na temat ich frekwencji.

Z uwagi na powyższe zastrzeżenia prezentowana praca ma charakter jedynie wstępnej syntezy. Jest próbą ogarnięcia w zarysie całości zjawisk oraz wypracowania i praktycznego zastosowania metodologii adekwatnej do podjętego zadania. Główne cele szczególne to:

- ustalenie teoretycznych podstaw wyodrębniania przyimków wtórnych z tekstów;
- rejestracja jednostek występujących obecnie wtórnie w funkcji przyimkowej;
- zbadanie, jakie relacje wyrażają przyimki wtórne, i które są dziś wykładnikami których funkcji;
- wstępna analiza różnorodnych (strukturalnych, semantycznych) powiązań w obrębie zbioru;
- sporządzenie na podstawie wniosków z obserwacji słownika polskich przyimków wtórnych.

6.2. Perspektywa badawcza

Podstawą opisu i klasyfikacji zjawisk językowych są określone ich właściwości ważne z punktu widzenia przyjętego przez badacza. Wybór istotnych cech zjawisk rzeczywistości zależy zawsze od celu, jakiemu ma służyć sporządzany opis.

Ponieważ celem tej pracy jest (1) rejestracja współcześnie stosowanych polskich przyimków wtórnych i (2) zdanie sprawy ze sposobów ich użycia, uzasadnione wydaje się przyjęcie perspektywy funkcjonalnej⁹⁷. Oznacza to, że właściwości poszczególnych jednostek rozpatrywane będą na tle tekstu, w którym występują, a za istotne cechy uznaje się ich uwarunkowania wynikające ze stosunku do innych elementów języka znajdujących się poza nimi (cechy relacyjne): zarówno formalne, jak i semantyczne. Pozostaje w tym miejscu do rozstrzygnięcia kwestia hierarchii uzupełniających się fragmentów charakterystyki: czy ustalając związki formalne (części zdania), pogłębić opis przez odwołania do znaczenia, czy wyjść od znaczenia i pokazać, jak się ono może strukturalizować.

⁹⁷ Podstawowe założenia analizy ciągu syntagmatycznego sformułował Stanisław Karolak, zob. S. Karolak, 1966, s. 6-7.

Dylemat pogłębia fakt, że opublikowane dotąd prace poświęcone przymikom proponują różne wersje rozwiązań. Od znaczeń wychodzą m.in.: Barbara Klebanowska (1969 i 1971), Adam Weinsberg (1973), Anna Pasoń (1976) i autorki szkoły toruńskiej: Małgorzata Bera (1997, 1998), Izabela Czerwińska (1998) i in. Pierwszeństwo składni daje przykładowo Irena Bajerowa (1997) i Maria Lesz-Duk (1993). Całkowicie formalną perspektywę reprezentują prace Hali Zgółkowej (1979, 1980).

Chociaż - w przeciwieństwie do powszechnie znanych kategorii gramatycznych, takich jak okolicznik, dopełnienie czy przydawka - nazewnictwo semantycznych funkcji przymika (a zwłaszcza wtórnego) oraz ich liczba nie są jeszcze w pełni ugruntowane w praktyce językoznawczej, punktem wyjścia do analizy poszczególnych leksemów będzie charakterystyka znaczeniowa. Myślenie w kategoriach semantycznych leży u podstaw języka i wydaje się, że wychodząc od wyodrębnienia logicznych kategorii reprezentujących funkcje przestrzenne, ich przenośnie temporalne i inne relacje, a następnie badając sposób ich wyrażenia, łatwiej uchwycić istotę procesu, którego opisywany stan jest częścią. Łatwiej też odkryć i zrozumieć wytworzone między poszczególnymi znakami sieci powiązań.

6.3. Deklaracja terminologiczna

Przymiek wtórny - jednostka leksykalna nie będąca pierwotnie przymikiem (w sensie uświadamianej w tradycji językoznawczej przynależności do zamkniętej i liczbowo określonej klasy wyrazów), lecz wtórnie występująca w tej funkcji w tekstach. Synonimy w tekście pracy: ciąg, element, jednostka, struktura, wyraz, wyrażenie.

Konstrukcja przymikowa - wyrażenie złożone z przymika oraz implikowanej formy rzeczownika. Synonimy w tekście pracy: wyrażenie przymikowe, połączenie przymikowe.

1

Charakterystyka ilościowa i jakościowa źródeł

1.1. Sposób kompletowania materiału

Ponieważ celem tej pracy jest danie możliwie pełnego obrazu użyć przyimków wtórnych w tekstach odmiany pisanej współczesnego języka ogólnonarodowego, kanon źródeł ustalony został z uwzględnieniem trzech kryteriów: autorskiego, chronologicznego oraz stylistycznego. Zgodnie z przyjętymi założeniami brane pod uwagę teksty musiały spełniać następujące warunki:

- być oryginalnymi utworami różnych autorów polskich, pisanymi przez nich po polsku;
- jako pierwsze wydania ukazać się w Polsce w latach 1991–2000;
- reprezentować różne style funkcjonalne typowe dla języka ogólnonarodowego w odmianie pisanej.

Inspiracją do wyodrębnienia stylów właściwych współczesnej polszczyźnie pisanej był podział zaproponowany przez autorów aktualnych słowników frekwencyjnych¹, którzy wyróżniają pięć stylów: drobnych wiadomości prasowych, publicystyki, popularnonaukowy, prozy artystycznej i dramatu artystycznego. Dostrzegając specyfikę języka dramatu – zbliżającego się w większym stopniu do odmiany mówionej niż język prozy artystycznej – nie rezygnuję z osobnego jego ujęcia, chociaż ze względu na dominującą w obu gatunkach funkcję estetyczną można by łącznie spojrzeć na wymienione typy tekstów jako na literaturę piękną. W tej grupie, podobnie jak autorzy

¹ Por. I. Kurcz, i in. 1974–1977 i późniejsze 1990. O zasadach doboru materiału zob. 1990, s. XII–XVII.

Słownictwa... nie uwzględniam wypowiedzi poetyckich, które reprezentują na ogół zupełnie inny rodzaj stylu artystycznego i nie są charakterystyczne dla języka ogólnonarodowego. Z drugiej strony, pomimo iż dla języka ogólnonarodowego nie jest typowy również styl naukowy, włączam do kanonu źródeł prace utrzymane w tej stylistyce z uwagi na chęć weryfikacji jednej z hipotez badawczych – że język naukowy może, obok urzędowego, wspierać rozwój przyimków wtórnych.

Tak więc po wprowadzeniu koniecznych zmian, istotnych ze względu na założony cel i przedmiot badań, pozostawiam oglądowi następujące gatunki wypowiedzi: drobne wiadomości prasowe; publicystyka; proza artystyczna; dramat; literatura naukowa i popularnonaukowa.

Za drobne wiadomości prasowe uznaję teksty o niewielkiej objętości mające postać obiektywnych komunikatów, które występują we wszystkich działach gazet: krajowym, zagranicznym, kulturalnym, gospodarczym, sportowym i in. Wykluczam teksty autorskie (reportaże, komentarze, artykuły publicystyczne), a także reklamy, ogłoszenia handlowe oraz nekrologi ze względu na ich skonwencjonalizowaną, schematyczną składnię i szablonowe słownictwo. Źródłem tekstów drobnych wiadomości prasowych były dwa ogólnopolskie dzienniki: „Gazeta Wyborcza” i „Życie”.

Publicystykę reprezentują ogłaszane w gazetach artykuły o tematyce politycznej, historycznej, społecznej, gospodarczej i kulturalnej mające na celu wyrażanie i kształtowanie opinii publicznej. Teksty utrzymane w tym stylu wybrałam z wymienionych wyżej dzienników.

Do kanonu podstawowych tekstów stylu prozy artystycznej oprócz typowej beletrystyki włączam reportaże i eseje, zwłaszcza że współczesna proza charakteryzuje się pewnym synkretyzmem form. Nie brałam pod uwagę literatury dla dzieci, pamiętników, listów, poezji, a także tekstów stylizowanych (archaizowanych czy dialektyzowanych). Za reprezentatywną formę publikacji tego rodzaju utworów uznałam wydawnictwa książkowe.

Teksty dramatu artystycznego to dzieła oparte na dialogu i przeznaczone do realizacji scenicznej. Ponieważ na tekst dramatu składają się również didaskalia, włączam je obok kwestii postaci mówiących w sztuce. Wybrane fragmenty utworów dramatycznych pochodzą z miesięcznika „Dialog”.

W moich zamierzeniach znalazło się również badanie tekstów naukowych, w tym także w odmianie popularnej. Wyznacznikiem tej odmiany stylistycznej jest z jednej strony podejmowana tematyka mieszcząca się w ramach szeroko pojętych dyscyplin akademickich (humanistyka, medycyna, nauki ścisłe, techniczne itp.), z drugiej zaś dominująca funkcja informacyjna tekstów i stosowany aparat pojęciowy. Źródłem publikacji naukowych były głównie wydawnictwa książkowe.

Przy wyborze konkretnych tekstów kierowałam się zasadą jak największego ich zróżnicowania tematycznego oraz ze względu na przynależność pokoleniową i geograficzną autorów. Miało to w założeniu służyć zatarciu ewentualnych właściwości osobniczych czy regionalnych poszczególnych twórców i dać próbę reprezentatywną dla pisanej odmiany współczesnej polszczyzny.

Dla pełni obrazu, by uniknąć przypadkowego pominięcia jakiejś struktury, wykorzystuję dane zawarte w ogólnych słownikach języka polskiego: SJPD, SJP, SWJP, a także SPP, SWK, NSPP.

1.2. Charakterystyka ilościowa zebranego materiału

Materiał językowy poddany analizie obejmuje 500 tysięcy użyć wyrazów; po 100 tysięcy z każdej wyodrębnionej odmiany stylistycznej. Próba o takiej objętości powinna stanowić wystarczającą podstawę do wychwycenia stosunkowo dużej liczby przyimków wtórnych oraz do ich wstępnych opisów semantyczno-składniowych. Stwarza też możliwość wykonania charakterystyki ilościowej i porównania tych danych z informacjami zawartymi w słownikach frekwencyjnych poszczególnych odmian współczesnego języka polskiego².

² Słowniki te mają za podstawę materiał obejmujący 100 000 wyrazów. Taką też próbę uwzględnia Halina Zgółkowa (1980). Wyniki tych badań włączają zresztą wymienieni autorzy *Słownictwa...* do późniejszego *Słownika frekwencyjnego polszczyzny współczesnej*.

2

Teoretyczne podstawy wyodrębniania przyimków wtórnych

Do klasy przyimków wtórnych zalicza się jednostki o różnym pochodzeniu i typie budowy, często równokształtne z leksemami należącymi do innych klas części mowy. Ta zróżnicowana geneza i związana z nią polifunkcyjność gramatyczna przyimków wtórnych rodzi problemy interpretacyjne. Trudno precyzyjnie i jednoznacznie rozstrzygnąć, czy daną jednostkę uznać za przyimek, czy nie.

Ponieważ status wyrazu może się zmieniać w zależności od jego użycia w zdaniu, od sąsiedztwa innych wyrazów i od relacji, w jakie z nimi wchodzi, kwalifikacja możliwa jest tylko wówczas, gdy wyrazy są użyte w określonym kontekście, a więc gdy rozpatruje się je z pozycji odbiorcy (interpretatora) tekstu³. Dopiero taka perspektywa stwarza warunki do faktycznego rozpoznania zbioru właściwości gramatycznych przysługujących badanym leksemom. A przyimki tożsame formalnie z leksemami należącymi do innych klas muszą wykazywać zbiór własności syntaktycznych inny niż zbiór cech przypisany tym leksemom. Wydaje się więc, że wbrew powszechnym sądom możliwe jest – na podstawie szczegółowych badań poszczególnych składników tekstu z punktu widzenia ich właściwości gramatycznych – uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy użyte w danym tekście wyrażenie jest, czy nie jest przyimkiem⁴.

³ O kontekstowej interpretacji leksemów nieodmiennych, szczególnie gramatycznie wielofunkcyjnych, pisze w wielu miejscach M. Grochowski; zob. np. 1986, s. 30.

⁴ Taką tezę stawia M. Grochowski w: 1976b, s. 74 (przypis 3).

Homonimia syntaktyczna dotyczy przyimków wtórnych i wielu innych części mowy, a także konstrukcji składniowych. Trzeba postawić granice między:

- przyimkiem a wyrażeniem przyimkowym;
- przyimkiem a rzeczownikiem;
- przyimkiem a przysłówkiem;
- przyimkiem a spójnikiem;
- przyimkiem a związkiem frazeologicznym.

W praktyce najmniejszym problemem jest chyba odróżnianie funkcji przyimkowej od funkcji przysłówkowej, rzeczownikowej czy spójnikowej. Największe natomiast wątpliwości mogą być związane z rozgraniczaniem przyimków wtórnych i podobnych im wyrażań przyimkowych oraz związków frazeologicznych.

2.1. Przyimek – wyrażenie przyimkowe

W funkcji przyimków występują różnego rodzaju połączenia przyimkowe, jak np. *ku czci, na skutek, pod pozorem, przy pomocy, u boku, w przeddzień, z powodu* i wiele innych. Dyskusyjna jest kwestia, czy dany cały ciąg segmentów graficznych traktować jako przyimek wtórny, czy interpretować go jako swobodną konstrukcję składniową złożoną z przyimka właściwego (*ku, na, pod, przy, u, w, z*) i rzeczownika.

Za przyimkowością przemawiałoby to, że połączenia te w całości zachowują się analogicznie do przyimka – konotują rzeczownik, tj. jego formę przypadkową i znaczenie: *ku czci poległych lotników, na skutek kryzysu, pod pozorem obsługi pociągu, przy pomocy przyjaciół, u boku wicekróla, w przeddzień spotkania, z powodu wieku* itp. W takich kontekstach można już mówić o niesamodzielności gramatycznej i semantycznej połączeń *ku czci, na skutek* itd., w których segment rzeczownikowy zatracza swoją podstawową funkcję nominatywną, a staje się jedynie niezbędnym dla konkretyzacji wyrażanego stosunku semantycznego uzupełnieniem⁵.

⁵ Zdaniem A. Pasoń, funkcja przyimkowa omawianych wyrażań pojawia się wtedy, gdy zmienia się charakter związku syntaktycznego – rozluźnia więź z czasownikiem, a uściśla z uzupełniającym wyrażenie rzeczownikiem. Tworzy

Wspomniane przejście rzeczownika z pozycji semantycznej na syntaktyczną jest oczywiste, kiedy rzeczownikowy człon przyimka wtórnego nie jest używany samodzielnie poza tym połączeniem. Taka sytuacja dotyczy przykładowo przyimków *na przekór*, *w zamian za*, *w przeddzień* i *w trakcie* (*trakt* nie występuje w znaczeniu temporalnym). Trudniej natomiast zauważyć wspomnianą zmianę i często można dwojako interpretować użycie rzeczowników wchodzących w skład takich połączeń jak *u góry* czy *w centrum*. Por. (a) *u góry koperty*, *w centrum miasta* (*góry* i *centrum* – składniki przyimków wtórnych) i (b) *u góry koperty*, *w centrum miasta* (*góry* i *centrum* – określane składniki grupy nominalnej)⁶.

Jak pisze Maciej Grochowski, jedno aprioryczne rozwiązanie omawianej kwestii jest niemożliwe⁷. W literaturze językoznawczej – poza podstawowym testem implikacji – wymienia się różne kryteria pomocnicze, będące dowodem leksykalizacji połączeń przyimek właściwy + rzeczownik (+ ew. przyimek właściwy – por. *w związku z*, *ze względu na* itp.).

Testy semantycznej substytucji⁸ polegają na próbie zastąpienia wyrażenia przyimkowego pojedynczym wyrazem i ewentualnym rozwiązaniem, czy znaczenie rzeczownika stojącego przy przyimku właściwym jest podrzędne wobec drugiego rzeczownika. Na przykład: *u boku wicekróla – przy wicekrólu*, *z powodu wieku – przez wiek*, *przy pomocy przyjaciół – z przyjaciółmi*. Trzeba zauważyć jednak, że w wielu wypadkach konieczna jest konkretyzacja funkcji przyimka i taka zamiana staje się problematyczna, a czasem wręcz niemożliwa: *ku czci poległych lotników – dla (?) poległych lotników*, *pod*

się nowa trwała jednostka zaczynająca określać stosunek między implikowanym przez całe wyrażenie wyrazem a resztą kontekstu (por. *Pewność oka pozosta-je w związku > ze zręcznością* i *W związku z kradzieżami < ciągle przeprowadzano rewizje*). Zob. 1976, s. 48–49. Por. też D. Butler, 1986a, s. 361, gdzie tego typu proces przegrupowywania jednostek składniowych nazywany jest perintegracją syntaktyczną.

⁶ O dwojakiej interpretacji podobnych połączeń zob. T. Wójcik, 1979, s. 153–156. Analizując zaawansowanie procesu leksykalizacji różnych połączeń, autor przeciwstawia połączenia luźne (rzeczownik nie traci swojej podstawowej funkcji nominatywnej) – *na szczycie*, *w kącie* itp. połączeniom spójnym – *w wyniku*, *z powodu* itp.

⁷ M. Grochowski, 1984b, s. 258–259.

⁸ Stosują je m.in. T. Wójcik (1979, s. 153–156) i I. Wątor (1969, s. 372–378).

pozorem obsługi pociągu – brak synonimu. Problem ten częściowo omija dodatkowy test przekładu. Istnienie w języku z tej samej grupy odpowiednika przyimkowego dla badanego ciągu wyrazów jest traktowane jako argument przemawiający za podobną interpretacją analizowanego wyrażenia w języku polskim. Na przykład polskie *wskutek* i *na skutek* oddawane są rosyjskim przyimkiem *wsledstwie* lub *iz-za*, ale już *przy pomocy*, *za pomocą*, *pod warunkiem* – także ciągami analitycznymi *pri pomoszczi*, *s pomoszczju*, *pri ustowi* itd⁹.

Oprócz podstawiania stosuje się metody przekształceń formalnych¹⁰. O leksykalizacji wyrażenia w funkcji przyimkowej świadczy m.in.: (1) niemożność rozbicia badanego ciągu przez inny wyraz określający (przymiotnik, zaimek), np. *przy [dużej] pomocy przyjaciół*, ale nie *na [...] skutek kryzysu*; (2) niemożność przekształcenia badanego ciągu we frazę z determinatorem zdaniowym, np. *pod pozorem, że obsługują pociąg...*, ale już nie *w przeddzień, gdy odbyło się spotkanie*; (3) szyk zaimka względnego *który*, jeżeli np. *lotnicy, ku czci których...* nie można zamienić na *lotnicy, ku których czci...*, to znaczy, że *ku czci* jest przyimkiem.

Trzecim sposobem sprawdzenia zaawansowania procesu leksykalizacji wyrażenia jest badanie frekwencji i dystrybucji¹¹. Na mocy tego kryterium przyimkami wtórnymi byłyby tylko te wyrażenia, w których rzeczownik towarzyszący przyimkowi właściwemu nie występuje częściej w połączeniach z innymi rzeczownikami. W rozumieniu tym nie byłby przyimkiem ciąg *na skutek*, ponieważ częściej mówimy o *skutkach pożaru*, *skutkach powodzi*, *kryzysu*, *czyjegoś postępowania* itp.

Stosowanie poszczególnych kryteriów prowadzi do rozbieżnych wyników. Dążąc do jednoznaczności i niesprzeczności kwalifikacji, przyjmuję za Renatą Przybylską dwuetapowy rozbudowany sprawdzian, oparty na kryteriach formalnych: dystrybucyjnym i składniowym¹². Krok pierwszy polega na sprawdzeniu, czy człon rzeczownikowy

⁹ Zob. I. Kosek, 1995, s. 74.

¹⁰ Wykorzystują je również Wątor, Wójcik i Kosek, a ponadto M. Frankowska i H. Zgółkowska. Zob. J. Wątor (1969), T. Wójcik (1979) i J. Kosek (1995) oraz M. Frankowska, 1982, s. 109–127 i H. Zgółkowska, 1980, s. 107–109.

¹¹ Proponuje je J. Anusiewicz, 1978, s. 150–151.

¹² R. Przybylska, 1988, s. 243–248. Autorka bada frazy czasowe, lecz zaznacza, że opracowana procedura ma charakter formalny i może mieć zastosowanie do

w badanym ciągu rzeczywiście reprezentuje formę przypadkową rzeczownika o pełnym paradygmacie. Jeżeli segment ten nie występuje w tekstach poza badanym połączeniem, to należy je uznać za niepodzielną składniowo całość – przyimek wtórny. Wynik pozytywny wymaga zastosowania procedury etapu drugiego, polegającego na zbadaniu zachowania się analizowanego ciągu w dziewięciu różnych kontekstach potencjalnych. Sprawdzamy, czy w ciągu o strukturze przyimek właściwy + rzeczownik + rzeczownik (ew. z poprzedzającym go przyimkiem pierwotnym będącym śladem rekcji):

1. Rzeczownik pierwszy może się zmieniać co do kategorii liczby;
2. Przyimek właściwy może być zastąpiony przez inny przyimek;
3. Drugi rzeczownik może być zastąpiony przez zaimek dzierżawczy (*jego, jej*);
4. Drugi rzeczownik może być zastąpiony przez zaimek wskazujący (*ten, ta, to*);
5. Pierwszy rzeczownik może być zastąpiony przez rzeczownik o podobnym znaczeniu;
6. Pierwszy rzeczownik może być dowolnie określany przez wstawienie wyrazów określających między przyimek właściwy a nomen, przy czym zachowuje on zdolność implikowania drugiego rzeczownika;
7. Drugi rzeczownik może być zredukowany, a pozostałe wyrażenie nie jest przysłówkiem, lecz swobodną konstrukcją składniową;
8. Pierwszy rzeczownik może przyjmować determinatory zdaniowe;
9. Między przyimek właściwy a pierwszy rzeczownik można w odpowiednim kontekście wstawić zaimek względny *który*.

O uznaniu danego połączenia za przyimek wtórny decyduje rozkład wyników poszczególnych testów ustalony na poziomie sześciu wyników negatywnych¹³.

wszystkich ciągów o strukturze przyimek właściwy + rzeczownik + rzeczownik, niezależnie od ich znaczenia.

¹³ Trzeba nadmienić, że i tu nie da się uniknąć pewnego subiektywizmu ocen wynikającego z różnego wyczucia normy (problematyczne jest zwłaszcza ustalenie dopuszczalnego szyku zaimka *który*). A wiele wyrażen sytuacji się z pięcioma negatywami na granicy umownej przyimkowości, np. *ku czci, na przykładzie, na tle, na użytek, pod patronatem, w intencji* i in. Dodatkowo sprawę komplikuje fakt występowania tych samych formalnie połączeń w różnych kontekstach, np. *aluzja pod adresem kogoś i pisać pod adresem kogoś*,

Oto przykład weryfikacji trzech wybranych wyrażen: *w przeddzień, na skutek, na skraju*.

Etap I: Spośród badanych członów rzeczownikowych tylko *przeddzień* nie występuje we współczesnej polszczyźnie jako rzeczownik o pełnym paradygmacie. Zachowały się tylko skostniałe formy w połączeniach *w przeddzień* i *w przededniu* (zatem ciąg *w przeddzień* jest przyimkiem wtórnym). Natomiast reszta funkcjonuje jako samodzielne i niedefektywne rzeczowniki (zatem połączenia z nimi wymagają dodatkowego sprawdzenia).

Etap II:

1. niepoprawne: **na skutki kryzysu; *na skrajach lasu;*
2. np. *ze skutkiem kryzysu; np. do skraju lasu;*
3. **na jego skutek; na jego skraju;*
4. **na ten skutek; *na tym skraju;*
5. **na rezultat (efekt) kryzysu; na brzegu (obrzeżach) lasu;*
6. **na silny (pierwszy itp.) skutek kryzysu; *na (ostatnim itp., ew. samym) skraju lasu;*
7. *na skutek* – swobodna konstrukcja składniowa; *na skraju* – zleksykalizowany przysłówek;
8. **na skutek, że nastąpił kryzys; *na skraju, gdzie stoi chatka;*
9. **kryzys, na którego skutek...; las, na którego skraju...*

Kryterium Badany ciąg	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Wyniki	
										+	-
<i>na skutek kryzysu</i>	-	+	-	-	-	-	+	-	-	2	7
<i>na skraju lasu</i>	-	+	+	-	+	-	-	-	+	4	5

Wniosek: *na skutek* jest przyimkiem wtórnym, połączenie *na skraju* jest w trakcie leksykalizacji i dopiero zmierza w kierunku pełnej przyimkowości.

kompleks na tle czegoś, zdjęcie na tle czegoś i podobne. W analizie uwzględniłam osobno wystąpienia obu typów (okazuje się, że homonimiczne ciągi drugiego rodzaju zachowują się tak jak konstrukcja syntaktyczna).

W badanych tekstach rozróżnienie przyimek wtórny czy wyrażenie przyimkowe dotyczyło bardzo wielu przykładów. Oto wybór kontekstów z analitycznymi, odwyrażeniowymi **przyimkami wtórnymi**:

- (...) to najczęstsze zarzuty *pod adresem* albańskiej społeczności. *Ż*/84/99
- Ten rok będzie przełomowy *pod względem* liczby przeszczepów szpiku kostnego w Polsce. *Ż*/108/99
- *Na tle* poprzednich budżetów (...) ten będzie wyglądał tak samo śmiesznie. *Ż*/269/2000
- Marta *pod wpływem* Marka (...) decyduje się skłamać. *Ż*/41/99
- Podstawa władzy to szeroko rozumiane zasoby, *na bazie* których wywierany jest wpływ na zachowanie innych. *Jak.*, 265
- Kto by ścierpiał wszystkie przykrości *ze strony* losu (...). *Wojt.*, 95
- (...) mogą (...) wegetować tylko *w postaci* podziemnego kłącza lub specjalnej bulwy. *Szlach.*, 124
- Herakles skorzystał z olbrzymiej wiedzy Atlasa *w zakresie* astronomii i astrologii (...). *Wer.*, 232
- Działam *zgodnie* z ustalonym planem. *Falk*, 6
- Mało kto brał na serio oskarżenia floty francuskiej o przygotowania do interwencji zbrojnej, *pod osłoną* przemycanej do miasta dzumy. *H-G*, 37

Oraz przykłady zdań, w których występują **wyrażenia przyimkowe**: swobodne konstrukcje składniowe lub ciągi dążące do leksykalizacji w funkcji przyimkowej, ale nie będące jeszcze wtórnymi przyimkami¹⁴.

- Lepiej odeślijcie to pocztą *na adres* pana Bonelly. *Huelle*, 15
- (...) łatwo wyodrębnić *pod względem* morfologicznym biotop (...). *Ziel.*, 117
- Inne zdjęcie *na tle* pola i dalej gór. *Odoj.*, 541; Masowość sierpniowego zrywu zawdzięczać należy przede wszystkim fali strajków *na tle* płacowym (...). *GW*/200/2000
- *Pod wpływem* wyraźnego wpływu gospodarki rolnej pozostaje (...). *Chmiel.*, 130
- Dodał, że brytyjskie produkty lecznicze *na bazie* krwi i plazmy są „całkowicie bezpieczne” (...). *Ż*/50/98

¹⁴ Inne przykłady takich wyrażen – zob. *Indeks wyrażen dążących do uprzyimkowania*.

- *Od strony ulicy padają nagle sirzały.* Żur., 24
- *Powstaje on w postaci symetrycznej (...).* Sokoł., 54
- *Byłoby lepiej, gdyby zajął się Pan badaniami w zakresie uprawianym już przez znanych matematyków (...).* Las., 54
- *W zgodzie z tym ostatnim epoka lodowcowa zakończyła się na naszej planecie około 10 tysięcy lat temu.* Sub., 120
- (...) *drzemiące pod osłoną kap szydełkowych w gwiaździsty wzór (...).* Chwin, 32

2.2. Przyimek – rzeczownik

Homonimia ta dotyczy niewielu rzeczowników, które wtórnie przystosowały się do pełnienia w niektórych wypadkach funkcji przyimkowych. W badanych tekstach były to wyrazy: *celem*, *drogą*, *dzięki*, *imienia*, *koło*, *kosztem*, *mocą*, *rodem (z)*, *skutkiem*, *środkiem*, *tytułem*, *względem*, *wzorem*, *zdaniem*.

Autorzy słownika frekwencyjnego proponują następujące rozstrzygnięcia: dany wyraz jest przyimkiem, gdy (1) istnieje możliwość zastosowania określonych transformacji (np. *celem* + D - możliwość przekształcenia tego wyrażenia w zdanie podrzędne okolicznikowe celu: *celem uzgodnienia - aby uzgodnić*) lub substytucji (np. *drogą* + D - wymiana z *przez* + B: *wybieranie postów drogą losowania - przez losowanie*) i (2) istnieje relacja danego wyrazu z innym członem ciągu syntaktycznego (rząd przypadkowy), np. *celem* + D, *drogą* + D, *dzięki* + C itd¹⁵.

Przyjmuję te kryteria z zastrzeżeniem, że zastąpienie rozpatrywanego przyimka innym nie zawsze jest możliwe ze względu na konkretyzację funkcji semantycznej przyimków wtórnych (zob. rozdz. *Status semantyczny przyimków wtórnych*). Niektóre wyrazy z tej grupy - np. *skutkiem*, *względem*, *zdaniem* - mają swoje odpowiedniki w postaci innych przyimków wtórnych: *skutkiem kryzysu - wskutek kryzysu*, *poruszać się względem Ziemi - wobec Ziemi*, *zdaniem ekspertów - według ekspertów*. Trudno natomiast wprost zastąpić przyimek wtórny *wzorem* (*wzorem innych kobiet uszyła...*), chyba że uznamy za substytut wyrażenie *na wzór* z dopełniaczem.

¹⁵ Zob. też wcześniejsze uwagi w: J. Sambor, 1971, s. 122-123.

Zgodnie z tymi założeniami tożsamez – narzędnikową zwykle – formą rzeczownika **przyimki wtórne** występują w zdaniach:

- Jak się wydaje, manipulowanie genami poszczególnych komórek *celem* wyeliminowania chorób jest (...) nawet pożyteczne. Kłos., 48
- (...) nam wszystkim byłoby lepiej i bezpieczniej, gdyby do parlamentu wybierano posłów *drogą* losowania. Konw., 55
- Teraz *dzięki* znajomości polskiego trafił do Szczecina. GW/62/99
- Huta *im.* Sendzimira skoncentruje swoją działalność na produkcji wyrobów płaskich (...). Ż/41/99
- Następnego dnia nieśmiało zakręcił się *koło* plebanii. Tok., 14
- (...) nie mogliśmy jednak pozwolić na oszczędności *kosztem* zdrowia czy życia pacjentów. Ż/47/99
- (...) administracja rządowa ma być podzielona na 31 działów (...), z których premier – *mocą* rozporządzeń – będzie „komponował” resorty i urzędy centralne. GW/114/99
- Z pomocą żargonu *rodem* z psychologii humanistycznej. Ż/41/99
- *Tytułem* zasygnalizowania problemów, wskażmy kilka z nich. Jak., 269
- Wracając (...), osiągnęli prędkość 39897 km/godz., co jest największą prędkością, z jaką kiedykolwiek poruszał się człowiek *względem* Ziemi. GW/114/99
- Krawczykowa, *wzorem* innych kobiet ze ZWAC-u, uszyła dla rodziny swetry z odpadów poprodukcyjnych. Ż/87/99
- *Zdaniem* ekspertów walutowych to dopiero początek ery drogich walut. Ż/40/99

Odrzucam konteksty poniższego typu, w których wskazane formy są **rzeczownikami**:

- Być *celem* czyimś lub czegoś. SWJP
- Mogą (...) flisowską, mokrą *drogą* (...) na tratwie pchnąć się lub na szkucie. SJPD – Gomulicki
- Składać komuś serdeczne *dzięki*. SWJP
- Dzień *imienia* Matki mojej (...) przypada na 29 lis[opada]. SJPD – Słowacki
- Naprawić, wymienić *koło* w samochodzie. SWJP
- A gdy po jego zejściu nic się nie zostało, *kosztem* go królewskim ozdobnie pogrzebiono. SJPD – Trembecki
- Rozporządzenie z *mocą* ustawy. SWJP

- Nie jest mu równa *rodem*. SJPD – Matuszewski
- *Tytułem* do obywatelstwa w Anglii był pieniądz (...). SJPD – Alcyato
- Rozpatrywać coś pod *względem* językowym. SWJP
- Stosunki z ludnością miejscową stały się *wzorem* pokojowych stosunków pomiędzy armią a cywilami. SJPD – Pruszyński
- (...) jest *zdaniem* nominalnym (...). SJPD – Doroszewski,

2.3. Przyimek – przysłówek

Sporą grupę przyimków wtórnych stanowią wyrazy o obocznej funkcji przysłówkowej¹⁶. Jak zauważa Jolanta Sambor, w większości polskich gramatyk brak szczegółowego opisu wymienionych dwójakich funkcji wyrazów. Także w opisie tych haseł w SJPD ich się nie rozgranicza (wyjątkowo *około* i *obok*)¹⁷. Pewne wskazówki daje Stanisław Szober, przytaczając konteksty, w których jeden i ten sam wyraz bywa w zdaniu raz przyimkiem, a innym razem przysłówkiem¹⁸, nie przytacza jednak szczegółowych kryteriów tego rozróżnienia.

Procedurę taką przynoszą publikacje poprzedzające wydanie słownika frekwencyjnego współczesnej polszczyzny. Przyimki – w odróżnieniu od przysłówków – łączą składniki zdania i mają rząd przypadkowy. Charakteryzują się też stałą pozycją linearną: poprzedzają zawsze rządony człon nominalny. Zatem jeśli dany wyraz występuje w zdaniu z rzeczownikiem w określonym przypadku – jest przyimkiem. Jeżeli zaś użyty jest bez rzeczownika lub jeśli przypadek

¹⁶ Kwestię wzajemnych stosunków przyimka i przysłówka komplikuje fakt, że z pochodzenia jest przyimek wyrazem o funkcji przysłówkowej, wskazującej przede wszystkim na okoliczności przestrzenne i czasowe. Taki wyraz, łącząc się z rzeczownikiem, uwydatniał jego pomocniczą rolę w wyznaczaniu miejsca albo czasu przebiegu czynności (stanu) wyrażonej czasownikiem, co doprowadziło w efekcie do wytworzenia się funkcji przyimkowej. Zob. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, 1981, s. 414 (przyypis).

Nowe przyimki wtórne rozwijają się niekoniecznie przez etap przysłówka; te, które przez to stadium przeszły, zachowały do dziś bliskość funkcjonalną z tą klasą części mowy i występują obecnie i jako przyimki, i jako przysłówki.

¹⁷ J. Sambor, 1971, s. 126.

¹⁸ Np. *dom dookoła otaczały lipy* (przysłówek) i *dookoła domu rosły lipy* (przyimek). Zob. S. Szober, 1962, s. 104.

następującego po nim nomen zdeterminowany jest przez inny człon, a badany wyraz da się zastąpić innym przysłówkiem – wskazuje to na funkcję przysłówkową¹⁹.

W badanych tekstach kwestia odróżnienia funkcji przyimkowej od przysłówkowej dotyczyła wyrazów: *blisko*, *bliżej*, *dokoła*, *dookoła*, *naokoło*, *naprzeciw*, *naprzeciwko*, *niedaleko*, *nieopodal*, *niżej*, *obok*, *opodal*, *poniżej*, *pośrodku*, *powyżej*, *wewnątrz*, *wokół*, *wzdłuż* i *zewnątrz* oraz analitycznych ciągów w rodzaju: *na miarę*, *na zewnątrz*, *w głąb*, *w głębi*, *w miarę*, *w pobliżu*, *w poprzek* i in²⁰.

Oto przykłady kontekstów z **przyimkiem**:

- (...) żyjący *blisko* Pierwszej Pary twierdzą, że oboje „wręcz pozerają się oczami”. *Ż*/55/99
- Jesteśmy *bliżej* dyplomatycznego rozwiązania (...). *Ż*/103/99
- Nazajutrz rano budzę się, patrzę niespokojnie *dokoła* siebie. Konw., 54
- (...) wyruszył w swą 80-dniową podróż *dookoła* świata. *Ż*/64/99
- To jest teatr *na miarę* naszych wielkich czasów. Róż., 28
- Wyścig *naokoło* boiska. SWJP
- (...) ruszyłem ku drzwiom położonym dokładnie *naprzeciw* jej sieni. Lib., 66
- Siada *naprzeciwko* Antoniego i czeka. Szturc, 8
- *Na zewnątrz* jego sklepu wisiały ananasy (...). *Ż*/50/98
- W sklepie u pani Maciejowej, *niedaleko* rynku, bierze na kreskę. *Ż*/87/99
- (...) siedział w pokoju hotelowym *nieopodal* okna (...). Odoj., 532
- (...) Gołota chętnie wali *niżej* pasa. *Ż*/247/2000

¹⁹ Zob. J. Sambor, 1971, s. 126–128 oraz I. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, J. Woronczak, 1977, t. V, *Dramat artystyczny*, s. 43–45.

²⁰ Ciągi analityczne typu *na miarę*, *w głąb*, *u boku* itd. testowane w pierw były metodą R. Przybylskiej (9 testów), por. rozdz. *Przyimek – wyrażenie przyimkowe*.

Warto na marginesie dodać, że w literaturze językoznawczej przyjmuje się też inne rozwiązanie, tzn. wyrazy typu *dokoła*, *opodal*, *pośrodku* itd. uznaje się za przysłówki z rekcją (zob. B. Klebanowska, 1971, s. 5). Takie rozstrzygnięcie wymaga jednak innej definicji przyimka – jako wyrazu nieodmiennego, który może występować tylko z rzeczownikiem (obligatoryjność rzeczownika).

- Tylko w dawnych czasach szczęśliwi żyli *obok* nieszczęśliwych. Róż., 18
- *Okolo* południa Wicekról konno zajechał do dzielnicy plebejskiej (...). H-G, 45
- (...) przebiegających *opodal* tras żeglugowych. Duc., 176
- Sieci handlowe sprzedają towar *poniżej* cen produkcji. Ż/75/99
- Stanęła *pośrodku* pokoju (...). Chwin, 41
- Przy zakupie *powyżej* 300 złotych prezent (...). Tok., 165
- Jednakże rząd Blaira natrafia na opozycję *wewnątrz* własnej partii. Ż/59/99
- Dziewczyna cofa się o krok *w głąb* garażu. Ryl., 30
- (...) posapywał *w głębi* wykopu dawnej fosy (...). Chwin, 35
- (...) odpowiedź na nie wyłoni się stopniowo, *w miarę* rozwoju opowiadania. H-G, 48
- Sprawca katastrofy to kopalnia złota *w pobliżu* Oradei w Rumunii. GW/37/2000
- Wyjątkowość sporu w tej sprawie polega na tym, że przebiega on dokładnie *w poprzek* tradycyjnych podziałów politycznych (...). Ż/114/99
- (...) ręce *wzdłuż* sukni leżą (...). Haras., 14
- Na szczęście, spis lokatorów znajdował się *zewnątrz* budynku. Lib., 65.

A to zdania, w których te same wyrazy są **przysłówkami**:

- (...) las był *blisko*, a jeszcze *bliżej* rzeka. SWJP
- *Dokoła* słyhać było świergot ptaków. SWJP
- *Dookoła* głośno było o tej sprawie. SWJP
- Szewc zrobił ci buty porządne, juchtowe, *na miarę*. SJPD – Junosza
- Wieś leży w dolinie, a *naokoło* ciągną się lasy. SWJP
- Mieszkam *naprzeciw*. SWJP
- (...) *naprzeciwko* idzie Danielowa Ostrzeńska (...). SJPD – Dąbrowska
- Znalazłem wyjście prowadzące *na zewnątrz* z jaskini. SWJP
- Mam *niedaleko* do pracy. SWJP
- Przyciszonym głosem zamienił kilka słów z księdzem, który stał *nie opodal*. SJPD – Brandys [stara pisownia!]
- Zejść *nżej*. SWJP
- Postój dorożek był *obok*. SJPD – Dąbrowska

- *Opodal* wznosiła się wieża wiejskiego kościółka. SWJP
- (...) *poniżej* wszystko już było szare i przygasłe. SJPD – Gomulicki
- *Szedł pośrodku*, rozpostartymi ramionami obejmując oboje. SJPD – Kossak-Szczucka
- Po tym wszystkim, co *powyżej* zostało przykładowo przytoczone, widać (...). Lem, 78
- *Znaleźć się wewnątrz*.
- Im dalej *w głąb*, tym było ciemniej. SWJP
- *Gdzieś w głębi* czaiło się niebezpieczeństwo. SWJP
- *W miarę* spokojny dzień. SWJP
- Dlaczego bowiem czyjś duch opiekuńczy pozwolił, aby zabito gdzieś *w pobliżu* naszego bliźniego? Terl., 9
- *Przekroić w poprzek* ogórek. SWJP
- *Ogród ma sto metrów wzdłuż*. SWJP
- *Zewnątrz* – dziś w połączeniu z przyimkiem na: zob. na zewnątrz

W funkcji przyimkowej występują też połączenia przysłówka z przyimkiem właściwym typu: *niezgodnie* (z), *razem* (z), *wraz* (z), *zgodnie* (z)²¹. Obecność tego dodatkowego przyimka wynika z narzędnikowego rzędu przyimka wtórnego i w niczym nie zmienia omówionych wyżej zasad klasyfikacji. Zatem do **przyimków** należy zaliczyć te połączenia w takich przykładowo kontekstach:

- *Gotowi jesteśmy ponieść konsekwencje, łącznie z partyzancką wojną*. GW/100/99
- (...) została przedłużona *niezgodnie ze* statutem. Ż/88/99
- *Razem z* Pauliem przegraliśmy jedenaście powstań narodowych... Huel., 20
- *Al wespół z* Amadeusem Ż/253/2000
- *Zapragnął odlecieć wraz z* nimi? Ryl., 24
- *Rozesłałem zaproszenia zgodnie z* twoją listą. Falk, 5

Więcej kontrowersji wzbudza struktura *daleko (od)* ze względu na nietypowość wzorca syntaktycznego²². Wyraz *daleko* nie łączy się tu z formą przypadkową bezpośrednio (por **daleko szosy*), lecz

²¹ Zagadnieniu kwalifikacji funkcjonalnej połączeń tego typu (o strukturze przysówek + przyimek właściwy) poświęciłam artykuł; zob. B. Milewska, 2000.

²² SWJP zauważa przyimkową funkcję tego połączenia np. w zdaniu: *Zamieszkał daleko od rodziców* i notuje *daleko od* jako odrębne hasło. Nie uwzględnia natomiast przyimkowej funkcji podobnie zbudowanych ciągów: *zależnie od, niezależnie od*.

poprzez przyimek *od*, którego obecność jest konieczna i uwarunkowana wystąpieniem członu przysłówkowego. Z kolei usunięcie samego przysłówka jest niemożliwe, jeżeli konstrukcja ma zachować sens (**mieszkać od szosy*). Istnieją więc argumenty, by uznać strukturę *daleko od* za przyimek wtórny.

Wykluczam natomiast jako przyimki wtórne połączenia typu: *prosto do* (*trafić prosto do celu*), *prosto z* (*pić prosto z butelki*), *wprost do* (*staczać się wprost do piekła*), w których pierwszoplanowy jest sam przyimek właściwy, a człon przysłówkowy można interpretować jako dodatkową (nadmiarową) informację określającą wyrażenie przyimkowe *do celu*, *z butelki*, *do piekła* o charakterze operatora adnominalnego²³.

Tradycyjnie do przysłówków zalicza się również wyrazy *blisko* i *około*, choć status semantyczny tych wyrazów nie do końca jest wyjaśniony. Maciej Grochowski zaliczał je swego czasu do tzw. operatorów adnominalnych, później operatorów adnumeratywnych.

Operatory adnominalne to leksemy nieodmienne, nie używane samodzielnie, w odróżnieniu od przyimków – nie łączące, występujące w wypowiedzeniach oznajmujących; w opozycji do przysłówków – wchodzące w relację syntaktyczną z rzeczownikiem (niektóre też z przymiotnikiem lub liczebnikiem), nie tworzące związku z czasownikiem. Pozycja linearna operatorów względem rzeczowników, choć w zasadzie ustabilizowana, może się zmieniać w sposób charakterystyczny zwykle tylko dla określonego leksemu tej klasy²⁴. Z kolei operatory adnumeratywne definiowane są jako nieodmienne, nie funkcjonujące samodzielnie jako wypowiedzenia, pozbawione funkcji łączącej, mają ustabilizowaną pozycję linearną w zdaniu, nie wchodzą w relację syntaktyczną z czasownikiem, mogą wchodzić w relację syntaktyczną z liczebnikiem²⁵.

Ogromna większość jednostek należących do klasy operatorów to leksemy polifunkcyjne gramatycznie. Przyimkiem wtórnym bądź

²³ Nasuwa się tu pytanie o ciągi z wyrazem *tuż*: *tuż przy*, *tuż obok*, *tuż za* itd. Traktuję je podobnie jak *prosto z*, *wprost do*, mając świadomość tego, że w całości służą one tym samym celom doprecyzowania relacji, co złożone przyimki wtórne.

²⁴ Za: M. Grochowski, 1986, s. 54–56.

²⁵ M. Grochowski, 1997, s. 27.

operatorem mogą być wyrazy *blisko* i *około*. Dodatkowym wyznacznikiem funkcji operatora była dla mnie możliwość usunięcia badanego wyrazu bez szkody dla składni tekstu, a także zastąpienia go inną jednostką tej klasy, np. *prawie* i *niespełna* (dla *blisko*) oraz *plus* i *minus* (dla *około*). Jako wtórne przyimki wyrazy *blisko* i *około* implikowały podrzędniki w dopełniaczu.

Oto przykłady zdań z **przyimkami**:

- Boś się *blisko* Karola urodził. Redl., 206
- Stoi *blisko* zasłon, nie uchylając ich. Str., 45
- *Około* dwóch tysięcy metrów nad Ziemią kosmonauta był katalizowany (...). GW/Wysokie Obcasy/40/99
- *Około* pierwszej w nocy dziedziniec Pałacu zaczął się opróżniać. H-G, 43

Jako **nieprzyimki** (operatory) te same wyrazy występują np. w zdaniach:

- (...) firma zainwestowała w telefonię *blisko* 2 mld dolarów. GW/114/99
- Po zmierzeniu ich zawartości okazało się, że łącznie brakowało *blisko* ćwierć litra. Róż., 26.
- Nad całością pracowałem *około* pół roku (...). Ż/44/99
- *Ok.* ćwierć miliona z nich zapełniło plac św. Piotra (...). Ż/102/99

2.4. Przyimek – spójnik

Zarówno przyimki, jak i spójniki nie są wyrazami samodzielnymi i mają funkcję łączącą. Jako wykładniki relacji między elementami tekstu wymagają one obecności tych właśnie elementów. Jak pisze Zygmunt Saloni, „wyrazy łączące wyraziście dzielą się na takie, które rządzą przypadkiem (lub kilkoma), i takie, które rządu przypadkowego nie mają. Nie da się zaprzeczyć, że to właśnie jest podstawa wyróżnienia przyimków i spójników w językach posiadających kategorię gramatyczną przypadku; próby ich absolutnego rozróżnienia stosujące semantykę skazane są na niepowodzenie”²⁶.

²⁶ Zob. Z. Saloni, 1974, s. 97. Jak zauważa autor w przypisie 2, odróżnienie takie byłoby możliwe, gdyby przyimek nie traktować jako odrębnej jednostki słownika, lecz jako morfem przypadku. Przy tej interpretacji jednak w ogóle nie

Świadczyć może o tym transformacja polskiego tekstu szekspirowskiej piosenki z V aktu *Jak wam się podoba: Szedł chłopiec ze swoją dziewczyną...* (wersja tradycyjna) na *Szedł chłopiec i dziewczę z nim szło...* (wersja Barańczaka)²⁷, gdzie słowa *ze* oraz *i* zdają się mieć to samo znaczenie, różnią się jednak pod względem gramatycznym.

Zatem, o ile spójnik ustosunkowany jest z reguły do zdania, wskazując na relacje współrzędne lub podrzędne między zdaniami bądź członami zdania, przyimek odnosi się do wyrazu – wskazuje na relacje podrzędne między wyrazami w grupie syntaktycznej. Występując w zdaniu prostym, przyimek nie zajmuje w nim odrębnej pozycji syntaktycznej (jak spójnik), tylko jest składnikiem frazy nominalnej, w obrębie której zawsze poprzedza rządzony człon nominalny.

Zdaniem Macieja Grochowskiego w ten sposób polifunkcyjne gramatycznie mogą być wyrazy: *niż*, *aniżeli*, *niżeli* (dodajmy i *niżli*), *jako* oraz obarczone jeszcze większą liczbą funkcji *co*²⁸. Hipotezę, że *aniżeli*, *niż*, *niżeli* mogą być przyimkami (a nie tylko spójnikami) w zdaniach typu *Znam chłopca lepszego niż (aniżeli, niżeli) Piotr*, uzasadniła Maria Szupryczyńska²⁹ oraz Krystyna Kallas³⁰. Że *jako* jest również przyimkiem w zdaniach typu *Kontrastuje biel z bielą rozumianą już metaforycznie jako zewnętrzny wyraz najbardziej osobistych, czystych uczuć* udowodniła M. Rogowska³¹. Leksem *co* w funkcji przyimkowej odnotował Maciej Grochowski w zdaniach *Co sobota chodził do kina* i *Przystawał co krok*³².

W badanych tekstach wątpliwość ta dotyczyła ponadto wyrazów: *podczas*, *mimo* i *pomimo* oraz *dzięki* i *wobec*. Cytowani autorzy słownika frekwencyjnego proponują następujące kryterium rozdzielania tych dwu funkcji: gdy dany człon determinuje przypadek następującego po nim rzeczownika, np. *podczas* + D, *mimo* + D, B, *po-mimo* + D, B, to przyimek; w całości spójnikami są natomiast

można mówić o przyimku jako części mowy zestawianej na jednej płaszczyźnie z innymi klasami leksemów.

²⁷ Przykład podaję za Dorotą Kopcińską: 1995, s. 136.

²⁸ M. Grochowki, 1986, s. 44-45.

²⁹ M. Szupryczyńska, 1980.

³⁰ K. Kallas, 1995, s. 99-110.

³¹ M. Rogowska, 1981, s. 45.

³² M. Grochowki, 1986, s. 45.

konstrukcje *podczas gdy*, *mimo że*, *mimo iż*, *pomimo że*, *pomimo iż*³³. Przenosząc tę regułę na dwa pozostałe przykłady, otrzymamy: przyimki, *gdy dzięki* + C i *wobec* + D, oraz pochodne spójniki o kształcie *dzięki czemu* i *wobec tego*.

Oto inne – poza wymienionymi – przykładowe konteksty, w których dane homonimiczne formy pełnią funkcję przyimkową:

- (...) dużo krwawszy *niżli* Szekspir (...). Haras., 7
- Obrazy te często były postrzegane *jako* realizacje popularnych schematów (...). P-S, 112
- Nadpłatę potraci sobie *podczas* opłacania najbliższej składki. GW/81/99
- *Mimo* kaprysu groteski, nie sądzę, by była to sztuka śmieszna. Szurc, 5
- (...) *pomimo* dobrych chęci nie rozumiemy, jakie znaczenie dla wiernych mogłaby mieć ta historia. Tok., 161
- (...) *wobec* kryzysu przywództwa w AWS unicy przyznają (...). Ż/269/2000

Spójnikami bądź ich elementami składowymi są natomiast te same wyrazy w zdaniach:

- (...) ja teraz wolę ptaki *niż* ludzi. Łub., 10; (...) ciepło inne *niż* pochodzenia słonecznego. Sub., 119
- Był bardzo zmęczony, *jako iż* przepracował całą noc. SWJP
- *Podczas gdy* domownicy byli na spacerze, złodzieje próbowali włamać się do domu. SWJP; *Podczas kiedy* dziecko bawiło się w łóżeczku, matka przygotowywała obiad. SWJP
- Dojechał do domu, *mimo że* miał wypadek. SWJP; Był niewielkiego wzrostu, *mimo to* grał w siatkówkę. SWJP
- *Pomimo iż* nie należała do najzdolniejszych, zrobiła karierę. SWJP; *Pomimo że* była gołodędź, dojechalśmy szczęśliwie. SWJP
- *Wobec tego* Fikus nakłonił do wypowiedzi (...). Ż/108/99

Spore wątpliwości związane z rozróżnianiem funkcji przyimkowej i spójnikowej związane były z wyrazem *zamiast*. Jego status nie jest ani w słownikach, ani w literaturze językoznawczej do końca wyjaśniony. Na ciekawe własności tego wyrazu jako leksemu przyimkowego zwraca uwagę Marek Świdziński. Definiując (za Jodłowskim i Miszem) związek rządu na tyle szeroko, by objąć tym terminem

³³ J. Sambor, 1971, s. 128. To samo też w I. Kurcz i in., 1977, t. V, s. 46.

również połączenia z bezokolicznikiem, skłonny jest uważać za konteksty z przyimkiem takie zdania jak *Trzeba było przyjść zamiast czekać na dworcu*, *Byłem wściekły, przychodząc po nich zamiast zaczekać na dworcu* itp³⁴. Byłaby to jednak sytuacja precedensowa i stawiałaby słowo *zamiast* w izolacji od innych elementów zbioru. Konieczności rozszerzania właściwości składniowych przyimka o rekcję bezokolicznikową nie widzi Maria Frankowska, wyróżniając trzy leksemy o kształcie *zamiast*: przyimek o rządzie dopełniaczowym (*Zjadł jabłko zamiast gruszki*), spójnik współrzędny łączący człony zdań (*Zarządza hutą zamiast kopalnią*) oraz spójnik międzyzdaniowy o rekcji bezokolicznikowej (*Wyszedł zamiast zostać*)³⁵.

Przyjmując przedstawione wyżej rozdzielenie funkcji wyrazu *zamiast*, pozostawiam w kartotece **przyimków wtórnych** cytaty typu:

- *Zamiast* wąsów ma okulary. *Róż.*, 21; Uwolniono szeregowych *zamiast* generała. *Ż*/61/99.

Odrzucam natomiast jako **spójniki** użycia w rodzaju:

- (...) może powinniśmy mieć dość uczciwości, by takie wybory nazywać aktem dystrybucji państwowych synekur *zamiast* „ukoronowaniem praktyk demokracji”? *Ż*/40/99; *Zamiast* się zatruć, wyliciał w powietrze. *Ż*/55/99.

2.5. Przyimek – związek frazeologiczny

Przyimek może być składnikiem konstrukcji o jednostkowym charakterze użycia. Chodzi tu o takie połączenia, które charakteryzują się ustabilizowanym składem oraz znaczeniem i tkwią w pamięci mówiących jako gotowe, niepodzielne całości³⁶. Na przykład

³⁴ Zob. M. Świdziński, 1982, s. 233 i 239.

³⁵ Zob. udokumentowany licznymi przykładami artykuł: M. Frankowska, 1995, s. 111-123.

³⁶ Definicje frazeologizmu mogą być różne. A. M. Lewicki wprowadza np. pojęcie zwrotu frazeologicznego jako zbioru utrwalonych w języku i w pamięci użytkownika połączeń wyrazowych pełniących prymarnie funkcję orzeczeń i w tej funkcji reprezentowanych zawsze jako składniki nieciągłe. Zob. 1976, s. 109. T. Wójcik definiuje frazeologizm szeroko jako analityczną jednostkę o pełnej lub

w zasięgu ręki 'blisko', na wagę złota 'cenny', z biegiem czasu 'później', w głębi duszy 'skrycie'. Typowe dla połączeń frazeologicznych (jednostkowych) jest to, że przyimki nie są w nich wykładnikami relacji między wyrazami, ale niewymienialnymi składnikami charakteryzującymi jedynie budowę frazeologizmu. W takich połączeniach związek syntaktycznym jest drugorzędny, a pierwszoplanowy jest związek frazeologiczny – indywidualny, niepowtarzalny³⁷.

Najczęściej składnikami frazeologizmów są przyimki pierwotne, oprócz cytowanych wyżej przykładów też *robić dobrą minę do złej gry*, *przyjść do siebie*, *palić się z ciekawości*, *stracić z oczu*, *umrzeć ze śmiechu* i in. lub dawniej już zleksykalizowane przyimki wtórne, np.: *wierząc przeciw ościeniowi* 'buntować się daremnie', *owinąć sobie kogoś wokół (dookoła || dookoła || naokoło) [małego] palca* 'całkowicie podporządkować', *mieć czegoś powyżej uszu* 'mieć czegoś nieprzyjemnego dość', *coś przeszło komuś koło nosa* 'stracił okazję', *cios poniżej pasa* 'nieuczciwe zagranie', *poniżej [wszelkiej] krytyki* 'w sposób naganny, zasługujący na bezwzględne potępienie'. W powyższych połączeniach przyimki łączą się zawsze czy to lewostronnie, czy prawostronnie z tymi samymi wyrazami, co jest jednoznacznym dowodem ich służebnej względem całości stałego połączenia roli.

Ale są też takie konstrukcje z przyimkiem wtórnym, które dopuszczają więcej niż jeden rzeczownik z prawej strony, np. *skakać koło kogoś* 'służyć komuś': *Ciekawostka, kto koło mnie będzie skakał w razie czego*. Str., 48; *wydać (wystawić || zostawić || rzucić) na pastwę czegoś, kogoś* 'przeznaczyć, narazić na zgubę': *Zostawili wszystko na pastwę ognia, losu, złodziei*. SPP, s. v. *pastwa*; *być na granicy czegoś* 'prawie to robić': *(jest na granicy płaczu)* Huelle, 12. Tego typu związki określa się jako łączliwe. Ponieważ granice wymienności poszczególnych członów są ograniczone (przykładowo: *być na granicy płaczu, łez, wytrzymania*, ale nie np. *smutku, szczęścia, złości*), a ograniczenie to wynika ze zwyczaju

częściowej modyfikacji semantycznej tworzących ją i niewymienialnych na inne składników. Por. 1979, s. 124.

³⁷ T. Wójcik pisze o użyciach typowych i jednostkowych, zauważając: „Związki składniowe są ogólne, w przeciwieństwie do frazeologicznych, jednostkowych”; zob. 1979, s. 87.

językowego, więc tych związków nie tworzy się każdorazowo, można interpretować je w całości jako frazeologizmy a nie swobodne konstrukcje składniowe z przyimkiem wtórnym³⁸.

Jeszcze inna jest sytuacja struktur: *na modłę*, *o krok (włos) od*, *pod ciężarem*, *pod egidą*, *pod płaszczykiem*, *z rąk* i *z punktu widzenia*. W słownikach języka polskiego interpretowane są one zwykle jako frazeologia. Z formalnego punktu widzenia cechuje je jednak zdolność do wstępowania w związki z różnymi wyrazami, por. cytaty: *Znacznie korzystniejsze z punktu widzenia SLD-bis wydaje się wyłuskanie z UP najlepszych działaczy (...)*. *Ż/114/99*; (...) *np. z punktu widzenia małżeństwa o dochodach na poziomie średniej krajowej, wychowującego trójkę dzieci, zmiany okażą się niewielkie*. *Ż/121/99*; *Tymczasem egzystencjalizm, z punktu widzenia marksizmu, był doktryną „nihilistyczną”, „z gruntu burżuazyjną”, a nawet... „faszyzującą” (...)*. *Lib.*, 75. Funkcjonowałyby więc podobnie jak inne analityczne przyimki wtórne. To przemawia za włączeniem ich do zbioru branych pod uwagę wyrażen, a następnie weryfikacją według przyjętej metody.

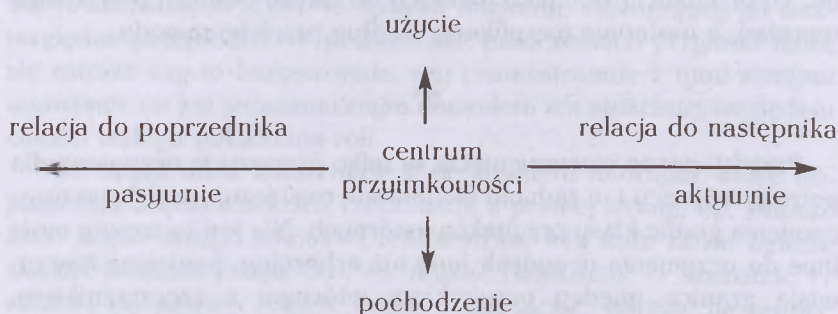
Przedstawione rozstrzygnięcia są tylko propozycją uczynioną dla potrzeb tej pracy i w żadnym stopniu nie rozwiązują problemu ustanowienia granic klasy przyimków wtórnych. Nie jest to zresztą możliwe do uczynienia w sposób inny niż arbitralny, ponieważ rzeczywista granica między przyimkiem wtórnym a rzeczownikiem, przysłówkiem czy inną częścią mowy w funkcji przyimka – z jednej strony, oraz między przyimkiem a połączeniem przyimkowym – z drugiej, jest płynna. I takie czy inne zakwalifikowanie danego elementu zależy zawsze od tego, pod jakim kątem się go rozpatruje.

³⁸ Struktury analityczne typu: *na pastwę*, *na granicy*, *na skraju*, itp. i tak odpadną po teście stosowanym na odróżnienia przyimka wtórnego od wyrażenia przyimkowego, zob. rozdz. *Przyimek – wyrażenie przyimkowe*.

3

Struktura i dynamika klasy przyimków wtórnych

Przenosząc na plan graficzny wnioski dotyczące rozumienia pojęcia przyimka i przyimka wtórnego (zob. rozdz. 1.3), otrzymamy następującą strukturę³⁹:

Przyimek jako niesamodzielna jednostka o funkcji łączącej wchodzi w relacje dwukierunkowe. Jego relacja do poprzednika zwykle jest pasywna i służebna, a sam przyimek pełni tu rolę asmantycznego elementu wiążącego wyraz określany z określającym. Wobec następnika, którym jest rzeczownik lub zaimek rzeczowny, przyimek jest zorientowany aktywnie. Konotuje jego formę przypadkową oraz jego znaczenie, z którym tworzy całość leksykalną. Te stosunki przyimka wobec

³⁹ Model ten wraz z komentarzem zaprezentowałam w artykule *Co to są przyimki wtórne?*, 1998, s. 182–183.

jednostek zewnętrznych względem niego wyraża na schemacie pozioma oś relacji. Krzyżująca się z nią pionowa oś jednostki wyobraża innego rodzaju potencjał przyimka, a mianowicie zdolność do przechodzenia od punktu zbiorowości do punktu jednostkowości. Pierwsze wiąże się z pierwotną przynależnością do określonej klasy funkcjonalnej leksemów, ale także z wartością etymologiczną. Jednostkowość zaś rozumie się jako aktywizację tych potencjałów danej jednostki, które ją wyróżniają z grupy innych elementów językowych w funkcji przyimka w konkretnym tekście. Linie pionową można też rozumieć jako diachroniczny proces rozwoju form językowych (związany też z leksykalizacją) i przeciwstawić osi poziomej symbolizującej stosunki analizowanych jednostek leksykalnych do innych z perspektywy synchronicznej.

W obszarze wyznaczonym przez te cztery kierunki mieszczą się wszystkie twory językowe określane mianem przyimków. Poszczególne jednostki tego zbioru będą zajmowały różne miejsca w tej umownie zakreślonej przestrzeni, zgodnie ze swoimi cechami indywidualnymi i relacyjnymi. Znajdzie się tu m.in. zbiór przyimków wtórnych, którego wspólną właściwością będzie swoista droga ewolucyjna polegająca na przechodzeniu z klas innych części mowy do klasy przyimków. Zbiór ten charakteryzuje się też jakimś uporządkowaniem w stosunku do centrum, będącego wzorcowym, definicyjnym i absolutnym, tj. potwierdzonym we wszystkich możliwych kontekstach syntagmatycznych, modelem przyimka.

Prześledźmy tę organizację na wybranych przykładach przyimków wtórnych występujących w różnych tekstach pisanych współczesnej polszczyzny⁴⁰.

Zgromadzone w tabeli przykłady różnią się między sobą pochodzeniem i stopniem zleksykalizowania. Najbliżej wzorca centrum mieszczą się przyimki wtórne mające postać jednego wyrazu tekstowego. Są to wyrazy o różnej etymologii i budowie morfologicznej. Łączy je to, że w ich wypadku proces rozwojowy w kierunku pełnej przyimkowości już się historycznie zakończył. Obecnie wyrazy te nie są używane poza funkcją przyimkową.

⁴⁰ Podział taki, uwzględniający kryterium leksykaliizacji, przeprowadził I. Wątor, ale tylko w odniesieniu do słowotwórczo wyodrębnionej klasy przyimków odwyrażeniowych typu: *obok, pośród, w celu, na zewnątrz, z okazji, na fali itp.* Zob. 1969, s. 372-378.

Tab. 1. Organizacja zbioru przymków wtórnych ze względu na kryterium leksykalizacji

Przymek wtórny	Przykładowy ciąg syntagmatyczny
między podczas wbrew wskutek	już między wami specjalnych ludzi witano ją oklaskami podczas przejazdów karocą wbrew oczekiwaniom nie doszło jednak... wskutek zmian życiowych robiło się w domu...
na przekór w poprzek w trakcie dzięki	uczyli się swego katolicyzmu na przekór światu przebiega on w poprzek aktualnych podziałów w trakcie pracy nad sztuką doszliśmy do... dzięki tobie mogę podziwiać wschody i zachody...
na rzecz w ciągu w przeciągu w razie	akcja na rzecz Kosowa w ciągu dnia marsjańskiego będą pokonywać... w przeciągu półwiecza komunizmu odwykłego... w razie uwolnienia chciałby wrócić do ojczuznu
w myśl w porównaniu z ze względu na z powodu	w myśl innego wariantu objąłby MON w porównaniu z początkiem roku złoty stracił... nie zatrzymywali go ze względu na immunitet płacze z powodu strat
naprzeciw obok opodal wzdłuż	siada naprzeciw Antoniego godną stanąć obok gorzkiego hymnu... zatrzymał się opodal bramy ruszą wzdłuż morza
na miarę na temat w głąb w ramach	nie ma osobowości na miarę Reagana zmieniły poglądy na temat podróży w epoce brązu idący w głąb ciała obowiązuje zasada równości w ramach elity
blisko daleko od mimo zgodnie z	stoi blisko zastów będziemy daleko od Danzig spocony mimo chłodu usiłują żyć zgodnie z naturą
celem drogą rodem z skutkiem	prowadzą rozmowy celem uzgodnienia stanowisk wybierano posłów drogą losowania humor rodem z wodewilu spór wybuchł skutkiem nieporozumienia
na użytek pod pojęciem w dziedzinie w wyniku	raporty na użytek Króla pod pojęciem rękojmi można było rozumieć... nanizacyjny trend w dziedzinie procesorów urodził się w wyniku zapłodnienia in vitro

Drugą grupę tworzą nieliczne złożone konstrukcje o strukturze przyimek właściwy + rzeczownik, przy czym człon rzeczownikowy nie występuje poza wymienioną funkcją jako osobny leksem o własnym paradygmacie. Mimo rozdzielnej pisowni, znaczeniowo i składniowo są to jednostki niepodzielne, występujące w tekstach – podobnie jak przykłady z grupy pierwszej – jedynie w funkcji przyimkowej. Do kręgu tego zaliczyłabym też wyraz *dzięki*, będący skostniałą formą dawnego rzeczownika *dzięka* 'wdzięczność, podziękowanie', który poza funkcją przyimkową utrzymał się dziś jedynie w s frazeologizowanych połączeniach: *składać dzięki, wielkie dzięki* itp.

Kolejną pozycję w strukturze klasy przyimków wtórnych zajmują wyrażenia typu: *na rzecz, w ciągu, w przeciągu, w razie*. We wszystkich członem nominalnym jest posiadający pełną odmianę rzeczownik używany współcześnie w kilku niezależnych znaczeniach, m.in. w znaczeniu istotnym ze względu na wyrażaną funkcję semantyczną całości połączenia, np. *rzecz*: 'sprawa, kwestia, zagadnienie'; *ciąg i przeciąg*: 'odcinek czasu'; *raz*: 'chwila zdarzenia, przypadek, sytuacja'. Przyimki wtórne współtworzą formy przypadkowe rzeczowników o wybranych znaczeniach (np. czasowym dla *ciąg* i *przeciąg*) i te połączenia wyraźnie dążą do całkowitego zleksykalizowania, co potwierdzają konteksty językowe, w których poza funkcją przyimkową analizowane wyrażenia nie są obserwowane.

Nieco większą swobodę łączenia się w dowolne konstrukcje składniowe wykazują przykłady z grupy czwartej. Zazwyczaj zajmują one w tekstach pozycję właściwą przyimkom wtórnym, jednakże pewne ich cechy formalne, dystrybucyjne i składniowe dowodzą, że pełne uprzyimkowanie tych połączeń jeszcze nie zaszło. Przykładowo: niektóre dopuszczają wystąpienie w swoim składzie innego przyimka właściwego (*na myśl o, z myślą o, przez myśl...*), inne zaś przyjmują zaimkowe zastępstwo implikowanego rzeczownika, które może poprzedzić linearnie pozycję rzeczownika stojącego przy przyimku właściwym (*z tego/jego powodu*), w niektórych da się natomiast zastąpić człon rzeczownikowy jego synonimem przy zachowaniu tożsamości znaczeń (*ze względu na – z uwagi na, w porównaniu z – w zestawieniu z*). Charakteryzowaną grupę cechuje stosunkowo wysoka frekwencja w języku, co stwarza szansę na ostateczne wyodrębnienie znaczeniowe i funkcjonalne tych form w przyszłości.

Od dawna ugruntowane miejsce w systemie i tekście mają natomiast zrosty w rodzaju *naprzeciw, obok, wzdłuż*. Wyraźnie scalone graficznie i znaczeniowo wyrazy te mogą obocznie występować jako przysłówki, np. *Przy drodze stały wzdłuż dwa rzędy topoli*.

W różnych funkcjach obocznych mogą też pojawić się w tekstach zgromadzone w punkcie szóstym analityczne konstrukcje złożone z przyimków właściwych oraz odpowiednich form rzeczowników. Jeśli usunie się implikowany rzeczownik, otrzymane w wyniku takiego przekształcenia wyrażenie może pełnić funkcje typowe dla przysłówka (*w głąb, w ramach*) lub przymiotnika (*na miarę, na temat*).

Bardzo blisko, jeżeli nie w tym samym kręgu, znajdują się przymyki wtórne wykorzystujące narzędnikowe (*zazwyczaj*) formy odpowiednich rzeczowników o pełnym paradygmacie. Dzielią one miejsce z ciągami o strukturze przysłówek + przyimek właściwy. Ich wspólną cechą jest oboczność funkcji prymarnych: rzeczownikowej dla grupy siódmej, przysłówkowej dla ósmej.

Najbardziej od centrum oddalone są konstrukcje złożone z przyimków właściwych i różnych rzeczowników dołączanych na dość dowolnych zasadach (grupa dziewiąta). Połączenia te rozpatrywane w izolacji mogą budzić spore wątpliwości co do ich przyimkowości. Jednak od wyrażen typu *na imieniny [matki]* różnią się one stałą pozycją implikowanego rzeczownika za analitycznymi ciągami o funkcji przyimkowej. Nie da aprobowanego wyniku inwersja rzeczowników do postaci nacechowanej stylistycznie **pod rękojmi pojęciem czy w zapłodnienia in vitro wyniku*. Poprawny jest natomiast szyk *na matki imieniny*. Wydaje się, że ta właśnie cecha, stała pozycja linearna przyimka, który poprzedza implikowany rzeczownik, przesądza o możliwości przyimkowej interpretacji przykładów z tej grupy. Jest to wszakże wyraźne pograniczne klasy, oscylujące między potencjalną i sporadycznie objawiającą się w tekstach przyimkowością a niemożnością wystąpienia w tej funkcji.

Trzeba w tym miejscu zauważyć pewną prawidłowość rysującą się w opisywanym modelu. Wzrost liczebny klasy przyimków spowodowany napływem jednostek wtórnych w tej roli dokonuje się dziś przede wszystkim poprzez uprzyimkowanie analitycznych ciągów o postaci wyrażen przyimkowych⁴¹. Są one dopiero w trakcie

⁴¹ To samo stwierdza R. Przybylska: 1988, s. 243. O zjawisku tym pisali również M. Grochowski, 1984b, s. 258 oraz I. Kosek, 1995, s. 65-77.

leksykalizacji i gramatykalizacji, podobnie zresztą jak przyimki wtórne o funkcjach obocznych: przysłówkowej lub rzeczownikowej. Stąd przejścia między wyliczonymi arbitralnie grupami są płynne, a granice nieostre. I jakkolwiek można dziś mówić o opisywanym procesie jako o zjawisku progresywnym, rozwijającym się w raz obranym kierunku w odniesieniu do ogólnej tendencji, to trudno przewidzieć indywidualne losy występujących obecnie w funkcji przyimkowej wyrazów i wyrażeń. Innymi słowy, przedstawiony wyżej model klasy jest układem zdynamizowanym, tzn. żadna jednostka nie jest na stałe przypisana do danego miejsca. Przeciwnie, może zmieniać swoją lokalizację względem centrum: do przodu, w kierunku pełnego uprzyimkowania, ale też wstecz, aż do całkowitego wyłączenia z klasy, zgodnie z prawami rządzącymi systemem języka⁴².

⁴² Ciekawych przykładów na dynamikę procesów wewnątrz klasy przyimków wtórnych dostarcza materiał historyczny, zgromadzony w diachronicznej monografii A. Pasoń: 1976. (zwł. s. 30–60). Np. wyrażenie z *przyczyny*, bardzo popularne w XIX wieku obecnie nie jest używane w funkcji przyimkowej; zastąpił je przyimek wtórny z *powodu*.

Modele strukturalne przyimków wtórnych

Klasę przyimków wtórnych – jak już wspomniano – tworzą jednostki etymologicznie i morfologicznie zróżnicowane. Ze względu na kryterium strukturalne da się wyróżnić przyimki wtórne konstytuowane przez:

1. dawno zastygłe formy przypadkowe rzeczowników – np. *między*, *śród*;
2. skostniałe dawne wyrażenia przyimkowe – np. *podczas*, *spośród*, *wbrew*, *wobec*, *wskutek* i in.;
3. skostniałe formy imiesłowu przysłówkowego uprzedniego, np. *wyjąwszy*;
4. inne części mowy nie będące wyłącznie przyimkami:
 - a) rzeczowniki – np. *celem*, *drogą*, *dzięki*, *mocą*, *skutkiem*, *tytułem* i in.;
 - b) przysłówki – np. *blisko*, *bliżej*, *obok*, *około*, *opodal*, *poniżej*, *powyżej*, *wewnątrz* i in.;
 - c) spójniki – np. *niż*;
5. połączenia przyimkowe, czyli ciągi analityczne, w skład których wchodzi przyimki właściwe oraz inne części mowy:
 - a) przyimek właściwy + rzeczownik – np. *na rzecz*, *pod pozorem*, *w ciągu*, *w świetle*, *z okazji* i in.;
 - b) przyimek właściwy + rzeczownik + przyimek właściwy – np. *w odpowiedzi na*, *w odróżnieniu od*, *w związku z*, *z uwagi na* i in.;
 - c) rzeczownik + przyimek właściwy – *rodem z*;
 - d) przysówek + przyimek właściwy – np. *daleko od*, *odnośnie do*, *zależnie od*, *zgodnie z* i in.;

- e) przyimek właściwy + przysłówek + przyimek właściwy - z *daleka od*;
- f) przyimek właściwy + rzeczownik + rzeczownik - z *punktu widzenia*;
- g) zaimek względny + przyimek właściwy - *co do*.

W obcej literaturze językoznawczej wymienia się jako możliwe przyimki wtórne także konstrukcje typu: *co się tyczy, jeśli chodzi o*⁴³. Jednak takie użycia zbyt daleko wychodzą poza tradycyjne pojęcie przyimka, wymagałyby przyjęcia szerszej definicji, nie były zatem przedmiotem zainteresowania niniejszej pracy.

Dominującą liczebnie grupę stanowią przyimki wtórne o kształcie wyrażenia przyimkowych (przeszło 70%). Jako ich konstytuanty wystąpiły przyimki pierwotne: *w* (62 razy), *na* (36), *z(e)* (20), *pod* (16), *u* (5), *za* (4), *przy* (2), *bez* (1), *ku* (1) i *o* (1).

⁴³ Por. fr. *en ce qui concerne*, ros. *czto kasajetsja* - cyt. za: T. Wójcik, 1979, s. 158. (Autor powołuje się na pracę Ł.P. Nowikowej, *K woprosu o kłassifikacii prjedložnych sozjetanij w sowlrjemiennom francuzskom jazykie po stepjeni ich ekwiwalentnosti prjedłogu*, [w:] *Problemy lingwistycznego analiza*, Moskwa 1966, s. 97-105.)

5

Syntaktyczne użycia przyimków wtórnych

Przyimki wtórne w polszczyźnie współczesnej łączą się z rzeczownikami lub zaimkami rzeczownikowymi w mianowniku, dopełniaczu, celowniku, bierniku i narzędniku, tworząc konstrukcje (wyrażenia przyimkowe), które mogą pojawić się jako określniki w związku rzędu bądź przynależności, występując w roli przydawek, dopełnień lub okoliczników. Sporadycznie, wchodząc w bezpośredni związek z formą czasownika „być” (lub innego w funkcji posiłkowej), konstrukcja przyimkowa staje się dodatkowo wykładnikiem stosunku predykcji, a w połączeniach szeregowych – podmiotu. W funkcji wykładników modalnych przyimki wtórne stoją poza związkami zdania.

5.1. Przyimki wtórne w związkach przydawkowych

Podstawową funkcją przydawki (atrybutu) jest określanie właściwości przedmiotu. Wśród licznych typów przydawki – wyodrębnionych ze względu na budowę – wyróżnia się przydawkę przyimkową, złożoną z przyimka wraz z rzeczownikiem. Poza funkcjami semantycznymi przyimek pełni tu rolę konstytuującą, tzn. występuje jako czynnik organizujący grupę syntaktyczną i zarazem środek podporządkowania członu określającego członowi określanemu: *dom koło rzeki, referendum w sprawie niezależności, prelekcja na temat kary śmierci* itp.

Przydawka wyraża różne odcienie stosunku atrybutywnego, jak właściwość przedmiotu, okoliczność, stosunek dopełniający. Dlatego też wykorzystywane są różne wykładniki przyimkowe, których rola w takich grupach syntaktycznych jest pierwszoplanowa. W związkach z rzeczownikami odczasownikowymi przyimek jako składnik przydawki zdradza swoją zależność od rekcji czasownika podstawy: np. *wystąpić przeciwko komuś* – *wystąpienie przeciwko komuś*. Natomiast w połączeniach z rzeczownikami nie pochodzącymi od czasowników przyimek zależny jest bardziej od samego stosunku znaczeniowego niż właściwości relacyjnych rzeczownika rządzącego konstrukcją przyimkową: *sily pokojowe pod egidą ONZ*, *cerkiew pod wezwaniem Świętego Ducha*, *prezent w postaci zestawu cebulek narcyzów* itp.

Grupy nominalne, wyrażające stosunek atrybutywny, charakteryzują się swoistym związkiem rządu⁴⁴. Podrzędne wyrażenia przyimkowe, będące z jednej strony dopełnieniami (*akcja humanitarna na rzecz Kosowa* = na rzecz kogo?), łączą stosunki znaczeniowe z członem określanym polegające na przypisaniu jakiejś cechy obiektowi, do którego odnosi się dana fraza (*akcja humanitarna na rzecz Kosowa* = jaka?). Próbując zająć stanowisko możliwie racjonalne, można powiedzieć, że w wypadku przydawki właściwościowej i dopełniającej występuje rekcja formalna (*akcja na rzecz Kosowa*, *wystąpienie przeciwko komuś*), w wypadku przydawki okolicznościowej – rekcja semantyczna (*dom koło rzeki*, *układy wewnątrz partii*)⁴⁵.

W związkach przydawkowych wystąpiły następujące przyimki wtórne:

- a) o rządzie dopełniaczowym: celem (*manipulacja genami celem wyeliminowania chorób*), dokoła (*hałas dokoła mnie*), dookoła (*podróż dookoła świata*), do spraw (*pełnomocnik do spraw mediów*), mimo (*skrócenie żałoby mimo pomstowań*), imienia (*huta imienia Sendzimira*), koło (*kobieta koło pięćdziesiątki*), kosztem (*oszczędności kosztem zdrowia pacjentów*), na

⁴⁴ T. Wójcik proponuje termin „rekcja pozorna” – zob. 1979, przypis 161 do s. 128.

⁴⁵ O przyimku jako składniku przydawki obszernie pisze T. Wójcik; zob. 1979, s. 127–129.

bazie (zbudowanie komputerów na bazie DNA), na łamach (donosy na łamach prasy), na miarę (osobowość na miarę Reagana), na mocy (wprowadzenie na mocy rezolucji), na modłę (przerobienie na modłę Nerona), naokoło (wyścig naokoło boiska), na podstawie (datowanie na podstawie wielkości słojów), na poziomie (spór na poziomie teorii polityki), naprzeciwko (orzecznictwo naprzeciwko okien), na rzecz (dar na rzecz głodujących), na skalę (partia na skalę państwa), na temat (uwagi na temat śpiewania pieśni), niedaleko (sklep niedaleko rynku), obok (przystań obok głównego portu), około (pan około siedemdziesiątki), odnośnie do (rola odnośnie do całości), o krok od (życie o krok od śmierci), pod adresem (zarzuty pod adresem albańskiej społeczności), podczas (produkowanie się podczas uroczystości szkolnych), pod egidą (siły pod egidą ONZ), pod maską (ptawienie się w zakazanych ideach pod maską krytyki), pod postacią (zaburzenia psychiczne pod postacią zmian nastroju), pod wezwaniem (cerkiew pod wezwaniem Świętego Ducha), pod wodzą (proletariusze pod wodzą Masaniella), poniżej (obrotów poniżej 400 tys. zł), powyżej (ludzie powyżej 65. roku życia), rodem z (humor rodem z wodewilu), wśród (ruch wśród gawronów), u progu (etyka u progu trzeciego tysiąclecia), w ciągu (opanowanie języka w ciągu trzech tygodni), w czasie (nauka w czasie snu), w dole (główki w dole ekranu), według (Don Kichot według Barysznikowa), wewnątrz (hierarchia wewnątrz profesji), w głębi (stół w głębi salonu), w imieniu (sprawowanie władzy w imieniu Serbów), w imię (poświęcenie w imię realizacji wartości), wobec (niechęć wobec grup mniejszościowych), w obronie (akcje w obronie przyrody), wokół (konflikt wokół Kosowa), w pobliżu (kopalnia złota w pobliżu Oradei), w postaci (aport w postaci akcji), w ramach (równość w ramach elity), w rodzaju (film w rodzaju „Star Trek”), wśród (zainteresowanie wśród młodzieży), w trakcie (tłóż w trakcie budowy), w wydaniu („młodość” w wydaniu „pampersa”), w wysokości (pożyczka w wysokości 4 mld), w zakresie (wiedza w zakresie astronomii), w zależności od (różnicowanie praw w zależności od narodowości), wzdłuż (marsz wzdłuż muru), za cenę (dialog za cenę rezygnacji z części zasad), za pomocą (połączenie za

- pomocą telefonu*), za sprawą (*klęska za sprawą pięcioprocentowego prognozy*), ze strony (*zagrożenie ze strony masonerii*), z okazji (*manifestacje z okazji 3 Maja*), z pomocą (*książę z pomocą baronów*), z powodu (*zwolnienie z powodu wieku emerytalnego*), z wyjątkiem (*pozostali z wyjątkiem królowej*);
- b) o rządzie celownikowym: przeciw (*protest przeciw rządowym planom*), przeciwko (*występek przeciwko samorealizacji*);
- c) o rządzie biernikowym: bez względu na (*ożywianie bez względu na zmienność okoliczności*), między (*wsunięcie między belki*);
- d) o rządzie narzędnikowym: łącznie z (*wszystko łącznie z poczuciem tożsamości*), między (*różnica między jasnym a ciemnym*), pomiędzy (*napięcie pomiędzy intencjami a skutkami*), w związku z (*zagrożenie w związku z restrukturyzacją*).

5.2. Przyimki wtórne w związkach z dopełnieniem

Przyimek może być składnikiem konstytuującym grupy werbalne, których człony łączą się ze sobą na podstawie związku rządu. Jako składnik dopełnienia, które uzupełnia treść wyrażoną nadrzędnikiem, informuje o osobach i przedmiotach, z którymi dana czynność lub dany stan są związane, jest asemantycznym wykładnikiem reakcji (ewentualny odcień semantyki w przyimku pochodzi od czasownika). Obecność danego przyimka w dopełnieniu jest uwarunkowana nie znaczeniem, ale utrwaloną zwyczajem językowym właściwością syntaktyczną. Dopełnienie wyrażone przyimkiem wtórnym może występować przy czasownikach: *protestować przeciw polityce rządu*, *zrzec się nominacji na rzecz żony*, *wypowiadać się na temat konfliktu*, a także przyimiotnikach: *lojalny wobec prezydenta*. O funkcji znaczeniowej przyimka i rzeczownika jako całości decyduje człon określany, tzn. jego znaczenie jako elementu słownika (semantyka leksykalna) i jako części mowy (semantyka kategoriałna)⁴⁶.

⁴⁶ Zob. T. Wójcik, 1979, s. 129-130.

Ponieważ dopełnienia, podobnie jak okoliczniki, odnoszą się do tych samych członów zdania, czasem bywają trudne do rozpoznania. Zasadniczo przyjmuje się za podstawę ich rozróżniania kryterium konotacji: dopełnienia są konotowane, okoliczniki – na ogół – nie są.

W związkach dopełnieniowych wystąpiły nieliczne przyimki wtórne:

- a) o rządzie mianownikowym: niż (*gorsi niż śmiecie*), niżli (*krwawszy niżli Szekspir*);
- b) o rządzie dopełniaczowym: na temat (*spekulować na temat syndykatów pracowniczych*), pod adresem (*formułować propozycje pod adresem kandydatów*), w imieniu (*przeprosić w imieniu Niemiec*), wobec (*dystansować się wobec opinii*), wśród (*budzić podziw wśród arystokratów*), ze strony (*otrzymać ze strony SLD propozycje*);
- c) o rządzie celownikowym: przeciw (*wystąpić przeciw prezesowi*), przeciwko (*opowiedzieć się przeciwko karze śmierci*);
- d) o rządzie narzędnikowym: między (*walczyć między sobą*), pomiędzy (*rozdarły pomiędzy lojalnością a fascynacją*).

5.3. Przyimki wtórne w związkach okolicznikowych

W związkach okolicznikowych przyimek sygnalizuje najbardziej różnorodne stosunki semantyczne: przestrzenne, czasowe, przyczynowo-skutkowe, sposobu, stopnia i miary, akcesoryjne. Dodatkowo w obrębie każdego stosunku może występować zróżnicowanie funkcji szczegółowej. Na przykład: *w przeddzień urlopu* (wskazanie na punkt w czasie), *blisko wakacji* (przybliżony termin), *na przeciąg dwóch dni* (ilość czasu), *między świętami* (odcinek czasu), *w trakcie zebrania* (czas wypełniony czynnością), *w ciągu tygodnia* (granica w czasie).

Pełniąc funkcję adverbialną (okolicznikową), przyimki współtworzą niezależne formalnie od członu określanego grupy syntaktyczne, łączące się z nadrzędnikiem w związku przynależności⁴⁷.

⁴⁷ Por. T. Wójcik, 1979, s. 130–131.

W związkach okolicznikowych wystąpiły następujące przyimki wtórne:

- a) o rządzie mianownikowym: jako (*zaczynać jako narodowy bohater*);
- b) o rządzie dopełniaczowym: blisko (*stać blisko zasłon*), bliżej (*być bliżej rosyjskich zębów*), co do (*drugi co do wielkości*), daleko od (*być daleko od Danzigi*), dokoła (*patrzeć dokoła siebie*), dookoła (*rosnąć dookoła jeziora*), drogą (*wybierać postów drogą losowania*), gwoli (*rysować mapę gwoli zabawy*), koło (*znikać koło południa*), ku pamięci (*zapalić świeczkę ku pamięci ofiar*), miast (*przyśnić się miast niego*), mimo (*przegrać mimo przewagi*), mocą („*komponować*” *resorty mocą rozporządzeń*), na bazie (*wywierać wpływ na bazie władzy*), na czele (*iść na czele orszaku*), na drodze (*załagodzić spór na drodze rokowań*), na gruncie (*rozpatrywać na gruncie systemu*), na końcu (*powstawać na końcu krążenia myśli*), na łamach (*publikować na łamach pisma*), na mocy (*retransmitować na mocy umowy*), na modłę (*unowocześnić się na modłę naszego prezydenta*), na początku (*powołać na początku marca*), na podstawie (*wybrać na podstawie przypadku*), na poziomie (*waloryzować na poziomie 75 proc. wzrostu płac*), na progu (*rozsytać się na progu ery nowożytnej*), na przeciąg (*wydelegowany na przeciąg miesiąca*), naprzeciw (*stanąć naprzeciw wszystkim*), naprzeciwko (*siadać naprzeciwko Antoniego*), na przełomie (*uczestniczyć na przełomie lat 1996 i 1997*), na przestrzeni (*być portretem na przestrzeni 10 lat*), na punkcie (*mieć świra na punkcie zdrowej żywności*), na rzecz (*działać na rzecz praw imigrantów*), na skalę (*pierwszy na skalę państwa*), na skutek (*cierpieć na skutek kryzysu*), na szkodę (*pracować na szkodę firmy*), na środku (*kłęcząc na środku kościoła*), na tle (*miły na tle innych*), na wypadek (*przygotowany na wypadek wojny*), na wzór (*szyc na wzór innych kobiet*), na zakończenie (*zawrzeć porozumienie na zakończenie wizyty*), na zasadzie (*skupiać wyborców na zasadzie „efektu śnieżnej kuli”*), na zewnątrz (*wisieć na zewnątrz sklepu*), niedaleko (*dziać się niedaleko rowu*), nieopodal (*siedzieć nieopodal okna*), niezależnie od (*wystartować w wyborach niezależnie od fiaska*), niżej (*walić niżej pasa*), obok (*leżeć obok butelki*), około (*ważyć około 1,5 kilograma*), oprócz (*pojawić się*

oprócz oficjalnego hasła), podczas (wykraść podczas snu), pod ciężarem (podać się do dymisji pod ciężarem oskarżeń), pod koniec (zawetować pod koniec stycznia), podług (ubierać się podług mody), pod okiem (rozmawiać pod okiem pracowników), pod osłoną (odbywać się pod osłoną mroku), pod postacią (wyciekać pod postacią porcelany), pod pozorem (wyruszyć na Wschód pod pozorem obsługi pociągu), pod pretekstem (lansować pod pretekstem promocji), pod warunkiem (stosować pod warunkiem uzyskania zgody), pod wpływem (zdecydować się pod wpływem protestów), pod względem (ustępować pod względem głębokości), pomimo (nie rozumieć pomimo dobrych chęci), poniżej (sprzedawać poniżej ceny produkcji), pośrodku (stać pośrodku spienionej wody), pośród (tropić pośród zawłości), powyżej (opalić nogi powyżej kolan), prócz (oferować prócz słońca), przy okazji (ujawnić się przy okazji pogrzebu), przy pomocy (wydobyć przy pomocy dźwigu), spomiędzy (wydobywać się spomiędzy suchych warg), spośród (jeden spośród czterech Ewangelistów), środkiem (cwałować środkiem ulicy), śród (siedzieć śród swoich rodaków-mięczaków), tytułem (wskazać tytułem zasygnalizowania problemu), u boku (pozostać u boku Wicekróla), u góry (przykleić u góry koperty), u progu (odpowiedzieć u progu kampanii prezydenckiej), u schyłku (przepaść u schyłku starożytności), u stóp (stać u stóp Krzyża), w celu (kontynuować obserwacje w celu zbadania...), w charakterze (zatrudniać w charakterze akwizytorów), w ciągu (przemierzyć w ciągu trzech miesięcy), w czasie (zginąć w czasie eksplozji), w duchu (zagadkowe w duchu relacji...), w dziedzinie (być bezowocnym w dziedzinie moralności), w drodze (zdobyć w drodze wyborów), wedle (działać wedle dyrektyw), według (wyszywany według rysunków), wewnątrz (zrobić zdjęcia wewnątrz świątyni), w głąb (cofnąć się w głąb garażu), w głębi (usypać w głębi sceny), w imię (znosić to w imię dobra), w miarę (zaostrzać się w miarę pisania), w miejsce (kogo wstawić w miejsce dziedzicznych lordów), wobec (być daremnym wobec kompromitacji), w obliczu (ustępować w obliczu słabości), w obrębie (zyskać renomę w obrębie wydziału), w odróżnieniu od (nie trenować uśmiechu w odróżnieniu od polityków), wokoło (stać wokoło łóżka), wokół (obracać się wokół

tarczy), w opozycji do (*budować w opozycji do tradycji*), w pobliże (*zapuszczać się w pobliże klasztoru*), w pobliżu (*urządzić imprezę w pobliżu jednostki*), w poprzek (*przebiegać w poprzek podziałów*), w przeciągu (*odwyknąć w przeciągu półwiecza*), w przeddzień (*zawiesić rząd w przeddzień zjazdu Partii*), w przededniu (*zniknąć w przededniu śmierci*), w przypadku (*zagrozić strajkiem w przypadku zwolnień*), w ramach (*znaleźć się w ramach Sił Sojuszu Północnoatlantyckiego*), w razie (*użyć w razie wybuchu konfliktu*), wskutek (*uwierzyć wskutek osobistych przeżyć*), w środku (*budzić się w środku nocy*), wśród (*być wśród gości*), w świetle (*nabierać wymowy w świetle liturgii*), w toku (*ponieść porażkę w toku wyborów*), w trakcie (*zauważyć w trakcie rozmów*), w wyniku (*osłabiony w wyniku rozłamów*), w wypadku (*ustanawiany w wypadku sporu*), w zakresie (*przetrwać w zakresie afer*), w zależności od (*zmieniać się w zależności od okresu*), w zamian za (*uwolniony w zamian za pasażerów*), w zastępstwie (*wykonywać obowiązek w zastępstwie męża*), wzdłuż (*płynąć wzdłuż brzegu*), względem (*poruszać się względem Ziemi*), wzorem (*żyć wzorem innych kobiet*), za cenę (*zabezpieczyć za cenę ustępstw*), zależnie od (*przekształcać się zależnie od możliwości*), zamiast (*uwolnić zamiast generała*), za pomocą (*tworzyć za pomocą znaku*), za pośrednictwem (*rozesłać za pośrednictwem Interpolu*), za sprawą (*nie zejść z czołówek gazet za sprawą Billa*), z dala od (*być z dala od komputera*), z daleka od (*żyć z daleka od bogów*), zewnątrz (*znajdować się zewnątrz budynku*), z głębi (*patrzeć z głębi widowni*), z końcem (*oddzielić się z końcem paleozoiku*), z okazji (*przesłać z okazji urodzin*), z perspektywy (*widzieć z perspektywy planety*), z początkiem (*urodzić się z początkiem fazy Koziorożca*), z pomocą (*wytłumaczyć z pomocą żargonu*), z powodu (*zejść z tego świata z powodu zaniku*), z przyczyny (*zemdleć z przyczyny smrodu*), z punktu widzenia (*okazać się z punktu widzenia małżeństwa*), z racji (*zastugiwać z racji wieku*), z ramienia (*kandydować z ramienia partii*), z tyłu (*zamontować z tyłu auta*), z tytułu (*stracić z tytułu kredytów*);

c) o rządzie celownikowym: dzięki (*zarobić dzięki nagraniom*), na przekór (*uczyć się na przekór światu*), wbrew (*sądzić wbrew sugestiom*);

- d) o rządzie biernikowym: bez względu na (*przystugiwać bez względu na dochód*), między (*wsunąć między belki*), w odpowiedzi na (*stwierdzić w odpowiedzi na pytanie*), w oparciu o (*zmieniać granice w oparciu o podziały etniczne*), w zamian za (*poprzeć w zamian za wspólną listę*), ze względu na (*nie wchodzić w rachubę ze względu na dzieci*), z uwagi na (*ujawnić z uwagi na dobro śledztwa*);
- e) o rządzie narzędnikowym: łącznie z (*podać się do dymisji łącznie z przewodniczącym*), między (*grzęznąć między sprężynami*), na równi z (*czczony na równi z narodzinami Chrystusa*), niezgodnie z (*przedłużyć niezgodnie ze statutem*), pomiędzy (*nastąpić pomiędzy 16 a 18 sierpnia 1920 roku*), razem z (*spędzić ferie razem z ukochanym*), wraz z (*nabywać wraz z chwilą narodzin*), w ślad za (*wyjechać w ślad za mężem*), w związku z (*zmniejszyć się w związku z remontami*), zgodnie z (*działać zgodnie z planem*).

5.4. Przyimki wtórne jako części orzeczenia

Wchodząc w bezpośredni związek z formą czasownika „być” (lub innego w funkcji posiłkowej), konstrukcja przyimkowa staje się dodatkowo wykładnikiem stosunku predykcji⁴⁸. Tę szczególną funkcję składniową pełnić dziś może przyimek wtórny *przeciw* z celownikiem, np.:

(...) *odmładzanie jest przeciw naturze (...)*. Łub., 7; *Bo dużo miał przeciw sobie (...)*. Mił., 312; *Całe życie przeciw komunizmowi*. Redl., 202; *Wszyscy przeciw mnie*. Str., 46

5.5. Przyimki wtórne jako części podmiotu

W połączeniach szeregowych typu *matka wraz z córkami wspięły się...* przyimek wtórny może stanowić element tzw. podmiotu

⁴⁸ Problem tzw. frazy przyimkowej w pozycji predykatu (*Maria jest w rozpacz*) omawia szczegółowo M. Grochowski, 1976b, s. 73-91, a za nim T. Wójcik, 1979, s. 131.

towarzyszącego. W funkcji tej występuje niewielka grupa przyimków wtórnych o rządzie narzędnika i wspólnej semantyce: *razem z*, *współ z*, *wraz z(e)*, np.:

(...) *twój brat, razem z innymi radnymi, chcą ten stragan usunąć*. Buk., 21;

Al współ z Amadeusem [wystąpią] Ż/253/2000 (tytuł);

Po nocnym nabożeństwie (...) wierni wraz z biskupem i duchownymi powracali do Jerozolimy (...). Bor., 17; *Miloszević wraz z postkomunistyczną większością w parlamencie utracili swego czasu projekt (...)*. Ż/85/99.

5.6. Przyimki wtórne poza związkami zdania

Jako wykładniki modalności, a ściślej stosunku nadawcy do autorstwa sądu, przyimki wtórne współtworzą konstrukcje stojące poza związkami zdania. Dotyczy to wyrazów: *wedle*, *według* i *zdaniem*, łączących się z dopełniaczem, np.:

Wedle niektórych Żydów, prawdziwie koszerny jest tylko paschalny bimber ze śliwek lub ziemniaków. Róż., 15;

O czym według ciebie mam powiedzieć? Buk., 23; *Według Hezjoda (...) świat powstał z Chaosu*. Leng., 155;

I taka była - zdaniem Schopenhauera - pierwotna intencja Kanta (...). Marz., 21; *Zdaniem przyrodników życie na Ziemi jest bardzo odporne*. Wei., 66.

5.7. Podsumowanie

1. Wśród zebranych zaświadczeń użyć przyimków wtórnych w konstrukcjach podrzędnych najwięcej wystąpiło związków okolicznikowych. Ich przewaga jest zdecydowana (171 na 259 wszystkich różnych użyć, co stanowi 60% całości). Na drugim miejscu uplasowały się związki z przydawką (76 różnych składni), a najmniej licznie przyimki wtórne poświadczono są w konstrukcjach z dopełnieniem (tylko 12). Dlaczego tak się dzieje? Otrzymane wyniki potwierdzają, że dominująca jest funkcja semantyczna przyimków

wtórnych w związkach (choć strukturalna jest w tym sensie ważna, że przyimek stanowi rodzaj niezbędnego łącznika i decyduje o spójności grupy). To ona precyzuje typ relacji istniejącej między członem określanym a określającym. Sporadycznie przyimki wtórne stanowią części orzeczenia (1), podmiotu (3) lub stoją poza związkami zdania (3 składnie).

2. Semantyczne relacje między członem określanym a określającym wyrażane przez konstrukcje z przyimkiem wtórnym są wielorakie, toteż wyczerpująca klasyfikacja fraz tego typu jest trudna do przeprowadzenia (zob. rozdz. *Funkcje semantyczne*). Najczęściej charakteryzują one człon określany ze względu na miejsce, czas i więź przyczynowo-skutkową. Rzadkie są stosunki oparte na relacji translatywnej, mediatywnej, aktywnej i innych o wąskim znaczeniu.
3. Klasyfikacja semantyczna związków z przyimkiem wtórnym nie pokrywa się z podziałem z uwzględnieniem kryteriów formalnych. Ta sama relacja może być wskazywana za pomocą dopełnienia (*rozmawiać na temat budowy gazociągu*) lub okolicznika (*stracić z tytułu kredytów*) i przydawki powstałej po zabiegu nominalizacji, czyli przekształcenia czasownika w rzeczownik (*rozmowa na temat budowy gazociągu; strata z tytułu kredytów*). Możliwe jest również dzielenie się jedną funkcją semantyczną przez przydawkę właściwą i okolicznik. Związki tego rodzaju można w zasadzie interpretować jako prymarne okoliczniki, ponieważ w większości wypadków struktura zdania ma znamiona eliptycznej i bez trudu da się ją uzupełnić odpowiednią formą czasownika lub przymiotnika (*dom [stojący] koło rzeki, akcja [prowadzona] na rzecz Kosowa*).
4. Spora część przyimków wtórnych jest monofunkcyjna. Te, które mogą wstępować w różne związki zwykle łączą dwie, ale już nie trzy role naraz, i są to wariantywne konstrukcje z przydawką. Na przykład *na rzecz* może być składnikiem przydawki (*akcja humanitarna na rzecz Kosowa*) i okolicznika (*działać na rzecz przyjęcia Ukrainy do NATO*); *przeciwko* - przydawki (*występek przeciwko samorealizacji*) i dopełnienia (*opowiedzieć się przeciwko karze śmierci*). Wynika to z procesu nominalizacji.

Wyjątkowy jest status syntaktyczny przyimków *między* i *po*, które w konstrukcjach z narzędnikiem występują i w roli

przydawki (*różnica między jasnym a ciemnym, napięcie pomiędzy intencjami a skutkami*), i dopełnienia (*walczyć między sobą, rozdarty pomiędzy lojalnością a fascynacją*), i okolicznika (*grzęznąć między sprężynami, nastąpić pomiędzy 16 a 18 sierpnia*), to samo dotyczy wyrazu *wobec* (*nienawiść wobec grup mniejszościowych, dystansować się wobec opinii i być daremnym wobec kompromitacji*) oraz *wśród* (*zainteresowanie wśród młodzieży, budzić podziw wśród arystokratów, być wśród gości*). Dotyczy to także tych wyrazów, które współtworzą główne części zdania. I tak: przyimek *przeciw* może być częścią dopełnienia (*wystąpić przeciw prezesowi*), przydawki dopełniającej (*protest przeciw rządowym planom*) i orzecznika w orzeczeniu ininiennym (*odmładzanie jest przeciw naturze*); *wraz z i razem z* dzielą funkcję okolicznika (*nabywać wraz z chwilą narodzin, spędzić ferie razem z ukochanym*) z funkcją podmiotu (*wierni wraz z biskupem powracali..., twój brat razem z radnymi chcą...*); a *wedle i według* oprócz wstępowania w związki okolicznikowe (*działać wedle dyrektyw, wyszywany według rysunków*), ewentualnie z przydawką okolicznościową (*rozpisanie wyborów według ordynacji większościowej*) tworzy konstrukcje stojące poza związkami zdania (*wedle niektórych Żydów..., według ciebie...*). Tak wszechstronna składniowa łączliwość jest – jak widać – przywilejem dawno już zleksykalizowanych przyjmików wtórnych o dłuższej tradycji użycia.

Bywa, że dana składnia przypisana jest określone mu stosunkowi semantycznemu. Na przykład *koło* w funkcji aproksymatywnej określa rzeczownik, pełniąc rolę przydawki (*kobieta koło pięćdziesiątki*), a w funkcji temporalnej stoi przy czasowniku, będąc wyznacznikiem funkcji okolicznikowej (*znikać koło południa*).

5. Analizując syntaktyczne użycia przyjmików wtórnych w tekście, nie sposób pominąć faktu, że przyjmiki posiadają składnię rządu, czyli implikują zaistnienie rzeczownika (zaimka rzeczownego) w określonym przypadku. Zazwyczaj tym przypadkiem jest dopełniacz. Na 266 wyselekcjonowanych różnych typów wyrażen z przyjmikiem wtórnym aż 227 (85,3%) charakteryzuje – nie bez przyczyny – rząd dopełniaczowy. Inna reakcja pojawia się o wiele rzadziej: z narzędnikiem łączy się tylko 19 (7,2%) ogółu wykładników, z biernikiem 9 jednostek (3,4%), z celownikiem 8 (3%),

z mianownikiem zaledwie 3 (1,1%). Ani jeden badany przyimek wtórny nie ma rzędu miejscownikowego. Tendencja ta obejmuje wszystkie typy związków, choć najwyraźniej widoczna jest przy przydawce i okoliczniku. Fakt preferowania dopełniacza kosztem innych przypadków fleksyjnych staje się jeszcze wyrazistszy, gdy podstawi się za przyimki wtórne odpowiadające im synonimiczne przyimki właściwe, np.

za pomocą (rząd D) - *przez* (rząd B)

u progu (rząd D) - *przed* (rząd N)

na temat (rząd D) - *o* (rząd Msc.)

6. Rozpatrując zagadnienie składni rzędu przyimków wtórnych, warto zwrócić uwagę na te szczególne wypadki, kiedy przyimek wtórny nie implikuje rzeczownika w określonej formie, lecz wartość liczbową lub przywołuje pełną frazę ujętą w cudzysłów, np. *między $\pm 10^\circ$ a $\pm 35^\circ$ szerokości geograficznej; prawdopodobieństwo nie większe niż 1: 4 114 545; na łamach „Wall Street Journal”*. Tego typu sytuacje można zinterpretować jako swoistą rekcję (tu: narzędnikową i dopełniaczową). Najczęściej jednak rządonym przez przyimek wtórny wyrazem jest rzeczownik, następnie zaimek rzeczowny, a omówiony wyżej typ łączliwości trzeba uznać za sporadyczny.

6

Funkcje semantyczne przyimków wtórnych

6.1. Uwagi ogólne

Na temat możliwości systematyki semantycznej przyimków (w ogóle) wielce sceptyczne uwagi wypowiedział Jan Łoś, pisząc: „Odcienie znaczenia przyimków, zależnie od formy przypadkowej i treści pojęć, przez te przyimki wiązanych, są tak zmienne, tak subtelne, że wręcz nieraz stają się nieuchwytnymi, niemożliwymi do ściślejszego określenia. Stosunki lokatywne, temporalne i kondycjonalne przenoszone bywają z dziedziny świata zmysłowego do zakresu stosunków abstrakcyjnych; pobudki takiego przenoszenia zacierają się w pamięci pokoleń, a pozostaje tylko tradycja, stąd bardzo są trudne, często niepodobne do skutecznego próby genetycznego lub choćby tylko psychologicznego uporządkowania znaczeń przyimków, funkcje i te relacje”⁴⁹.

Obecna praca podejmuje taką próbę, chociaż – w przeciwieństwie do powszechnie znanych kategorii gramatycznych, takich jak okolicznik, dopełnienie czy przydawka – nazewnictwo semantycznych funkcji przyimka (a zwłaszcza wtórnego) oraz ich liczba nie są jeszcze w pełni ugruntowane w praktyce językoznawczej. Najpełniejszy i najbardziej przystający do analizowanego materiału opis kategorii logicznych, których wykładnikami mogą być przyimki, odnalazłam u Zdzisława Kempfa⁵⁰ i ta klasyfikacja stanowi punkt wyjścia do prezentowanej tu systematyki.

⁴⁹ Cyt. za: Z. Kempf, 1962, s. 14.

⁵⁰ Z. Kempf, 1962, s. 13-36.

Wśród istniejących stosunków składniowych polszczyzny najważniejsze miejsce zajmują bez wątpienia **relacje przestrzenne**. Jako nieodłączny atrybut materii przestrzeń jest wszechogarniającą kategorią ontologiczną. Charakteryzuje się ją zwykle jako całokształt obiektywnych stosunków między współistniejącymi obiektami, biorąc pod uwagę ich wzajemne rozmieszczenie, rozmiary i kształty⁵¹. Większość prac opisujących sposoby wyrażania przestrzeni ogranicza się do przestrzeni fizycznej. Występują w nich zastrzeżenia, że rozważania obejmują tylko znaczenia nieprzenośne⁵². Tymczasem określenia lokatywne mogą odnosić się zarówno do przestrzeni fizycznej, jak i symbolicznej, stąd wpływ znaczeń metaforycznych jest duży⁵³. Tak duży, że wiele współczesnych kategorii znaczeniowych przyimków wtórnych da się wyprowadzić właśnie ze stosunków przestrzennych⁵⁴.

Pewnego rodzaju przenośnią, ale bardzo starą, bo zapewne sięgającą początków myślenia językowego, jest – jak pisze Zdzisław Kempf – zaprzęgnięcie przyimków przestrzennych w służbę **funkcji temporalnych**. Wyrażanie podstawowych relacji czasowych tymi samymi środkami co wyrażanie relacji przestrzennych dokonywało się od dawna (nie brak na to dowodów w Rigwedzie i u Homera). I dziś jeszcze w polszczyźnie można śledzić tę odpowiedniość. Orientacji przestrzennej lokatywnej (*w środku miasta*) odpowiadać będzie oznaczenie punktu wewnątrz okresu (*w środku lata*), przestrzennej relacji domiejskowej odpowie temporalne określenie granicy okresu (*blisko imienin*), odmiejskowej – początkowa granica okresu

⁵¹ O filozoficznych, semiotycznych i językowych aspektach przestrzeni zob. np. w: R. Piętkowa, 1989 (zwł. s. 9-22).

⁵² Zob. B. Klebanowska, 1971, s. 7 oraz A. Weinsberg, 1973, s. 9.

⁵³ Szeroko rozumie pojęcie przestrzeni Joanna Okoniowa (1994, s. 14): wyróżnia mianowicie przestrzeń organiczną (pragmatyczną), czyli przestrzeń działania właściwą człowiekowi, jak i zwierzętom, przestrzeń postrzeżeniową (percepcyjną), która jest sumą doświadczeń zmysłowych związanych z pamięcią i kojarzeniem, oraz przestrzeń symboliczną (abstrakcyjną) abstrahującą od doświadczenia i będącą wytworem ludzkiego umysłu, dziełem społeczeństw budujących schematy przestrzenne świata. Por. też uwagi w: R. Piętkowa, 1989, s. 7.

⁵⁴ Genezy nieprzestrzennych sensów przyimka szukać należy w procesach rzutowania struktury konceptualnej schematów pobranych z użycia przestrzennych na pojęcia i relacje w innych domenach pojęciowych, postrzeganych wtedy jakby „przez okulary” domeny źródłowej. Zob. R. Przybylska, 2002, s. 193-194.

(od początku roku) Ruchowi przestrzennemu bez punktu orientacji odpowie w zakresie czasu pełne objęcie terminu (na przestrzeni dziesięciu lat).

Tylko częściowo zbliża się swą semantyką do relacji przestrzennych **relacja kontraryjna** (*walczyć przeciw wrogom*), przypominająca relacje adlatywne. Nie mniej dalekie podobieństwo do funkcji ablatywnej z kolei widoczne jest w **relacji genetycznej** (*humorodem z wodewilu*) oraz **partytywnej** (*jeden spośród dziesięciu*).

Echa myślenia kategoriami przestrzennymi odnajdziemy też w **funkcji ekskluzywno-inkluzywnej**, tj. stosunku wyłączenia i włączania (*matka wraz z córkami, wszyscy z wyjątkiem jednego, policzyć między sprawiedliwych*). Jeżeli stwierdzamy bowiem, że jakiś przedmiot lub osoba znajduje się poza obrębem danego zbioru, to jednocześnie stwierdzamy, że w tym zbiorze tego przedmiotu lub tej osoby nie ma i odwrotnie⁵⁵. Inny stosunek do rzeczywistości wyraża **relacja komutatywna**, tj. zastępstwa lub wymiany (*klęcznik zamiast baraniego dywanika*).

Ze znaczenia przestrzennego, na co wskazują identyczne wykładniki, da się również wyprowadzić **funkcję aproksymacji**, tj. ilości przybliżonej (*mężczyzna koło pięćdziesiątki*) i **dystrybutywną** (*rozdarto między pieniędzmi a etosem*).

Szczególne logiczne kategorie wyrażają: **stosunki przyczynowe** (przyczyna właściwa, przyzwolenie, warunek), **celowe**, **interessivus** określający czyjaś korzyść (*dar na rzecz głodujących*), dalej **pertinentialis** oznaczający dotyczenie, inaczej wyznacznik uwagi poświęconej czemuś lub pracy nad czymś (*doradca ds. bezpieczeństwa*), **relacja sposobu** i nawiązująca do niej **relacja dopowiedzenia**, 'jako' (*zatrudniać się w charakterze akwizytorów*), **relacja stosowności** (*działać według przepisów*), **funkcja komparatywna** (porównawcza), **translativus**, czyli relacja przemiany (*przerobienie miasta na modłę Nerona*), ważna **funkcja instrumentalna** (narzędzia), **funkcja mediatywna**, czyli pośrednictwa (*nabyć za pośrednictwem sieci*) oraz **relacja aktywna**, czyli sprawy czynności (*przykrości ze strony losu*).

Osobną i nie uwzględnianą w opisie Kempfa kategorię semantyczną stanowi **funkcja zwierzchnictwa** (*armia pod wodzą generała*)

⁵⁵ Zob. E. Wójcikowska, 1977, s. 129-130.

oraz **modalna** wyrażająca stosunek nadawcy wypowiedzi do autorstwa sądu (*według policjanta poseł wyjął legitymację*).

6.2. Przegląd funkcji semantycznych wyrażanych użyciami przyimków wtórnych

Relacje przestrzenne

Istotę relacji przestrzennej określa się mianem lokalizacji⁵⁶, czyli usytuowania w danym wycinku przestrzeni (tzw. obszarze) elementu lokalizowanego względem innego obiektu służącego mówiącemu do wyznaczenia miejsca (tzw. lokalizatora).

W najbardziej dosłownym znaczeniu lokalizator jest zwykle przedmiotem fizycznym. Może być nim także obiekt, który da się określić jako puste miejsce w jakimś większym przedmiocie, np. dziura, dół, rów, szpara, bądź jego część, np. krawędź, framuga itp. Jednakże miejsce, w którym znajduje się przedmiot lokalizowany, można także wyznaczyć inaczej. Na przykład przez podanie nazwy cechy charakterystycznej w danym czasie dla danego miejsca (*tropić pośród zawitości*) lub charakterystycznej dla danego miejsca czynności czy stanu (*żyłte o krok od śmierci*). Do pośrednich wyznaczników miejsca należy także zaliczyć określenia, w których wskazuje się na dyspozytora (w najszerszym rozumieniu tego słowa) danej przestrzeni (*żyjący blisko Pierwszej Pary*)⁵⁷. Są wreszcie sytuacje, w których lokalizacja dokonuje się nie w przestrzeni fizycznej, ale

⁵⁶ W literaturze językoznawczej termin doczekał się różnych interpretacji. Jako złożoną, wieloczną relację widzi lokalizację A. Weinsberg. Wysuwając tezę, że w istocie lokalizacja nigdy nie jest relacją bezpośrednią między elementem lokalizowanym a lokalizatorem, ale stanowi zawsze łańcuch kilku relacji-ogniw: (1) przestrzennego zachowania się przedmiotu lokalizowanego wobec wycinka przestrzeni zwanego obszarem, (2) sąsiedztwa i (3) rozmieszczenia. W obrębie każdej z relacji-ogniw, składających się na lokalizację, zachodzą swoje opozycje semantyczne, np. lokatywność, adlatywność, ablatywność i perlatywność dla pierwszej, i z każdym typem zachowania się przestrzennego (wewnętrznością, bliskością itp.) i z każdym typem sąsiedztwa (np. wewnętrznością, bliskością itp.) i z każdym typem rozmieszczenia (nienacechowanym, chaotycznym lub nieznanym). Zob. A. Weinsberg, 1973, s. 22-26.

⁵⁷ O sposobach pośredniego wyrażenia lokalizatora pisze B. Klebanowska: 1971, s. 7.

symbolicznej, gdy na zasadzie skojarzenia odnosimy lokalizator do jakiegoś wyobrażenia o charakterze przestrzennym (*hierarchia we-wnątrz profesji, posunąć się w głąb historii*). Takie pośrednie i metaforyczne określenia miejsca także mogą być odpowiedziami na typowe dla omawianej funkcji pytanie *gdzie?*, więc mimo pewnych zastrzeżeń należałoby je umieścić w analizowanym typie relacji.

Dla systematyzacji i opisu stosunków przestrzennych wyrażanych we współczesnej polszczyźnie przez przyimki wtórne oraz dla pokazania wzajemnych odniesień między poszczególnymi wykładnikami wygodnie będzie przyjąć ich podział na statyczne (nieruchome), np. *między drzewami*, oraz kinetyczne (ruchowe, polegające na przemieszczeniu się przedmiotu lokalizowanego wobec granic obszaru), np. *między drzewa*⁵⁸. Wprowadzając takie rozgraniczenie, można w jego obrębie dokonać dalszego zróżnicowania: funkcje statyczne będą równoznaczne z lokatywnymi (*blisko, między + N i in.*), natomiast wśród kinetycznych znajdują się takie, które mają jakiś punkt orientacji początkowej (*spośród, pomiędzy i in.*) lub końcowej (*między + B, w głąb i in.*), względnie takie, przy których ruch dokonuje się bez takiej orientacji (*w poprzek, wzdłuż i in.*). W rezultacie, kategorie przestrzenne reprezentowane będą przez określenia miejscowe (w obecnej terminologii lokatywne - *gdzie?*), domiejscowe (adlatywne - *dokąd?*), odmiejscowe (ablatywne - *skąd?*) i ruchowe bez punktu orientacji (perlatywne - *którędy?*). Wśród nich zaś znajdzie się miejsce na różnie zorientowaną funkcję środkową, sąsiednią, powierzchniową, górną, dolną, frontalną, tylną, dokolną, środkową z orientacją wobec dwóch lub wielu obiektów. Prócz tego w pierwszej grupie funkcji miejscowo-statycznych może wystąpić szczególna funkcja dyrektywna nieruchoma, w której łączy się w oryginalny sposób statyzm z orientacją kierunkową (u Kempfla przykład z przyimkiem pierwotnym: *lampa świeci od stołu*). W czwartej grupie (ruchowe bezorientacyjne) ruch przebiega albo przez jakąś przestrzeń, albo na jakiejś płaszczyźnie, albo rozkłada się na szereg punktów etapowych (dystrybucja ruchu), albo podąża wprawdzie za jakimś celem, lecz w ujęciu podmiotu myślącego nie zbliża się doń, wskutek czego docelowość się wyklucza (konsekcja), albo wreszcie przebiega przed przedmiotem, mijając go.

⁵⁸ Podział ten wraz z dalszym uszczegółowieniem przyjmuję za Z. Kempfem; zob. 1962, s. 13-36 (zwł. 15-24).

Do swoistych orientacji przestrzennych można też zaliczyć funkcję miary przestrzennej, wyrażającej ocenę rozległości obszaru ogarniętego jakąś czynnością, stanem czy cechą. Włączenie tej funkcji do relacji przestrzennych uzasadnione jest dominującym tu odcieniem odesłania do konkretnego obszaru o wyraźnie zakreślonych granicach.

Te różnorodne i skomplikowane stosunki przestrzenne już w najdawniejszej polszczyźnie wyrażały konstrukcje z licznymi przyimkami pierwotnymi oraz ich kombinacjami: *w* + Msc. („w domu”), *przy* + Msc. („przy boku”), *u* + D („u pasa”), *na* + Msc. („na nitce”), *pod* + N („pod Warszawą”), *nad* + N („nad ziemią”), *przed* + N („przed domem”), *za* (też *poza*) + N („za domem”), *od* + D („od stołu”), *w* + B („w wodę”), *do* + D („do wody”), *ku* + C („ku węzowi”), *o* + B („fale biją o brzeg”), *na* + B („na Marsa”), *nad* + B („nad chmury”), *pod* + B („pod nogi”), *przed* + B („przed dom”), *za* + B („za las”), dodajmy i *zza* + D („zza lasu”), *z* + D („z palca”), *przez* (dodajmy też *poprzez*) + B („przez ścianę”), *po* + C („po lasowi”), *po* + Msc. („po lesie”), *za* + Msc. („za mną”), *mimo* + D („mimo domu”), a także wtórnymi: *podle*, *podług* + D („jechać podle rzeki”), *około*, *dokola*, *wokół* + D („około miasta”), *między* + N („między niebem i ziemią”), *między* + B („między ludzi”), *śrzod*, *pośrzod*, *weśrzod* + D („śrzod cienia śmierci”), *naprzeciw*, *naprzeciwko* + C („naprzeciw słońcu”), *naprzeciw* + D („wyjść naprzeciw brata”), *koło* + D („koło domu”), *obok* + D („obok domu”). Przykładów pierwotnej składni bezprzyimkowej w zabytkach polskich w zasadzie nie ma poza pojedynczymi i dyskusyjnymi cytatami⁵⁹. SJPD rozszerza tę listę o ciekawe wtórne przyimki, które obecnie nie są używane, np. *wpodtuż*, *sposrodką*.

Współcześnie rolę sytuowania w przestrzeni i funkcję przestrzennej miary pełni wiele przyimków wtórnych. Brak zaświadczenia niektórych relacji odmiejscowych (np. *po między* + B) może być tylko brakiem materiałowym i wcale nie świadczy, że obecnie taka formacja nie istnieje. Luki tego rodzaju uzupełniają aktualne dane słownikowe. Niewystępowanie przyimków wtórnych w roli wykładników pewnych funkcji szczegółowych (np. dystrybucji ruchu – por. konstrukcję z przyimkiem pierwotnym: *iść po kamieniach*) nasuwa

⁵⁹ Za: Z. Kempf, 1962, s. 16–24.

wnioski o niedalekim stopniu zaawansowania procesu przechodzenia od mniej wyspecjalizowanych przyimków pierwotnych do precyzyjniejszych wtórnych. Ukazuje też rangę danej relacji wśród innych podobnych.

I. Sytuowanie w przestrzeni

A. Relacje lokatywne

1. Relacja obecności we wnętrzu czegoś, 'wewnątrz lokalizatora':

- pośrodku – np. Więc stałem tak dumnie i samotnie pośrodku wielkiej sali (...). Konw., 69; (...) pośrodku spienionej wody stoi jakiś facet (...). Konw., 49; Stanęła pośrodku pokoju (...). Chwin, 41;
- wewnątrz – np. (...) wewnątrz grobu nie dostrzegł żadnej trumny (...). Odoj., 552; Czasem waliło nimi na oślep wewnątrz jego ciała (...). Tok., 21; Jednakże rząd Blaira natrafia na opozycję wewnątrz własnej partii. *Ż*/59/99;
- we wnętrzu – np. (...) żyjemy we wnętrzu Lewiatana (...). Mił., 306; (...) we wnętrzu jednej z tych starożytnych świątyń, które zwiedzali (...). Odoj., 539; (...) zdawało się podtrzymywać jasność we wnętrzu pokoju (...). Odoj., 533;
- w głębi – np. Prawda i najwyższa wartość leżą w głębi tego, co na powierzchni. Przyb., 20; (...) posapywał w głębi wykopu dawnej fosy (...). Chwin, 35; (...) gdy leżeli jeszcze pod przeciwstónczym parasolem w głębi plaży. Odoj., 536;
- w obrębie – np. Docent Wiktor zyskał renomę najpierw w obrębie swego wydziału (...). Mił., 290; (...) własną poprawność polityczną postanawia stosować jedynie w obrębie swojego terytorium (...). *Ż*/91/99; (...) chcą i muszą pełnić taką funkcję w obrębie naszej cywilizacji. *Ż*/91/99;
- w ramach – np. Naród zawsze funkcjonował w ramach większego państwa (...). *Ż*/124/99; Czy Polska od Bugu do Odry, ale w ramach ZSRR, bez własnego wojska. Red., 221; (...) obowiązuje zasada równości w ramach elity. *Ż*/64/99;
- w środku – np. *Z* kolei w środku tej przygody ktoś opowiada o czyjejs przygodzie i tak dalej... (...). Wojt., 83; Nie ma w środku Takiego-a-Takiego nic, co by patrzyło od środka (...). Tok., 17;

2. Relacja obecności w czymś sąsiedztwie, 'obok lokalizatora':

a) Lokalizacja bliska:

- blisko – np. Stoi blisko zasłon (...). Str., 45; Słobodan urodził się (...) blisko granicy z Rumunią. Ż/85/99; Z kolei żyjący blisko pierwszej pary twierdzą (...). Ż/55/99;
- bliżej – np. (...) tu te kąski są bliżej rosyjskich zębów (...). GW/114/99; Jesteśmy bliżej dyplomatycznego rozwiązania (...). Ż/103/99;
- koło – np. (...) buty stoją akuratnie koło łóżka (...). Konw., 54; (...) złoża sjeny naturalnej znajdują się m. in. koło Sieny we Włoszech (...). T., 171;
- niedaleko – np. Rzecz dzieje się na płaskowyżu, pod drzewem, niedaleko rowu! Huelle, 24; To było gdzieś niedaleko Krantor (...). Chwin, 25; (...) a niedaleko granicy z Polską powstałoby państwo łużyckie. Ż/124/99;
- nieopodal – np. (...) siedział w pokoju hotelowym nieopodal okna (...). Odoj., 532; Po godzinie nieopodal blokady znaleziono w rowie białego peugeota. GW/267/2000;
- obok – np. Następnym etapem była przystań obok głównego portu. H-G, 46; Jesteś obok siebie. Str., 43; Ktoś jednak stanął obok mnie. Terl., 16; (...) opadał obok niej na spadochronie. GW/Wysokie Obcasy/40/99;
- o krok od – np. (...) nacieszono się do syta życiem o krok od śmierci (...). H-G, 59;
- opodal – np. Miała być punktem orientacyjnym (...) opodal portu. Duc., 170; (...) przebiegających opodal tras żeglugowych. Duc., 176; Zatrzymał się opodal bramy. SWJP;
- u boku – np. (...) celem było utworzenie, u boku armii polskiej, legionu amerykańskiego. Ż/61/99; Nie pozostanie u boku Wicekróla (...). H-G, 43; (...) aby (...) przymierzyła się do kandydowania na wiceprezydenta u boku któregoś z kandydatów. Ż/55/99;
- w pobliżu – np. Sprawca katastrofy to kopalnia złota w pobliżu Oradei w Rumunii. GW/37/2000; (...) urządziły sobie imprezę w pobliżu jednostki. Ż/125/99; W pobliżu kolumny samochodów (...) eksplodował silny ładunek wybuchowy. Ż/85/99;
- wzdłuż – np. (...) ręce wzdłuż sukni leżą (...). Haras., 14; (...) wzdłuż granic, ale także w samych centrach, mieszkają

mniejszości. *Ż*/124/99; (...) i pędzi je po piaszczystej drodze, biegnącej wzdłuż betonowego muru hotelu robotniczego zwanego „Angolą”. *GW*/126/99.

b) Lokalizacja daleka:

- daleko od – np. Przecież już dziś wieczór będziemy daleko od Danzig (...). *Chwin*, 43;
- z dala od – np. (...) internauta cierpi, gdy jest z dala od komputera (...). *Ż*/53/99; Z dala od gwiazd czy planet rozróżnienie między pionem i poziomem traci sens (...). *Sokoł.*, 30; (...) będąc z dala od domu będziemy potrzebowali pomocy lekarskiej. *Ż*/255/2000;
- z daleka od – np. (...) ludzie żyją z daleka od bogów (...). *Leng.*, 154; Wieś leżała z daleka od szosy. *SWJP*.

3. Relacja obecności na powierzchni czegoś, ‘na lokalizatorze’:

- na łamach – np. (...) tak się właśnie działo w rozlicznych publikacjach na sesjach naukowych i na łamach czasopism. *Lib.*, 75; Na łamach „*Frondy*” P. J. Harvey towarzyszy od zawsze Bernardowi z Clairvaux (...). *Ż*/71/99;
- na końcu – np. Może wypatrywał (...) śmignięcia meteora na końcu horyzontu (...). *Jur.*, 5; Ileż to razy pani Stein widywała go na końcu mola w Zoppot (...). *Chwin*, 9;
- na początku – np. Szedł na początku pochodu. *SWJP*;
- na środku – np. W czółnie leżała na środku stawu (...). *Haras.*, 37; (...) mocują się ze sobą na środku parkietu. *Huelle* 21; Jacek stoi na środku pokoju (...). *Buk.*, 18;
- u góry – np. adres nadawcy piszemy u góry koperty (Wójcik 1979, s. 154);
- w dole – np. (...) wylądowało stado, główki w dole ekranu. *Red.*, 210.

4. Relacja górna, ‘nad lokalizatorem’:

- powyżej – np. Amputowano mu nogę powyżej kolana. *SWJP*; (...) opalić nogi także powyżej kolan. *GW/Wysokie Obcasy*/40/99.

5. Relacja dolna, ‘pod lokalizatorem’:

- niżej – np. Tyson gryzie po uszach, Gołota chętnie wali niżej pasa. *Ż*/247/2000;
- poniżej – np. (...) kula przeszła go w okolicy pasa, tuż poniżej kamizelki kuloodpornej (...). *Ż*/256/2000; Leciął (...) poniżej

- dopuszczalnego poziomu. *Ż/50/98*; Kiedy stężenie dwutlenku węgla spadnie poniżej połowy obecnego (...). *Wei.*, 54;
- u stóp – np. (...) Marię Magdalenę stojącą u stóp Krzyża (...). *Gret.*, 129; (...) a potem u stóp wulkanu [obserwował] rozbiegającą się na wszystkie strony rozległą pajęczynę dróg prowadzących w okolicę. *Odoj.*, 555.
6. Relacja frontalna, 'przed lokalizatorem':
- a) Poprzedzanie:
- na czele – np. (...) prowadził na czele orszaku procesję dzięczynną do kościoła Niepokalanego Poczęcia. *H-G*, 56; (...) powinni pozostać tam, gdzie są – pierwszy na czele rządu, drugi na czele związku. *Ż/52/99*;
- b) Przeciwność:
- naprzeciw – (...) klęknij naprzeciw mnie (...). *Haras.*, 18; (...) ruszyłem ku drzwiom położonym dokładnie naprzeciw jej sieni. *Lib.*, 66; Gdyby stanęli naprzeciw wszystkim (...). *Ż/112/99*;
 - naprzeciwno – np. Wiesz, naprzeciwno wejścia było takie wielkie lustro (...). *Łub.*, 19; Ich dom stoi naprzeciwno bramy fabryki. *Ż/87/99*; (...) wąskie łóżko, naprzeciwno niego stół i krzesło (...). *Tok.*, 159; (...), naprzeciwno słynnej stalowej Róży Wiatrów, czekają już trzy nowe maszty. *Ż/63/99*;
 - na wprost – np. (...) stawia ją na stole na wprost niewidocznej dziury w suficie (...). *Jur.*, 6; (...) mucha brzęcząca na wprost dziadkowej twarzy (...). *Jur.*, 16.
7. Relacja tylna, 'za lokalizatorem':
- z tyłu – np. Kazał te drogocenne ciosy (...) „przewieźć na plac św. Piotra, z tyłu św. Katarzyny (...)”. *Przyb.*, 17; Nubira II otrzymała (...) nowe lampy z tyłu auta. *Ż/75/99*.
8. Sytuacja środkowa w relacji do dwu lub więcej obiektów, 'między częściami lokalizatora':
- między + N – np. Nasza okolica, między Juchnowcem i Surażem, mieszana (...). *Jur.*, 212; Między papierami natknęłam się na żółtą kopertę. *Nep.*, 8; Cień Krystiana tkwił między nami. *Nep.*, 28;
 - pomiędzy + N – np. (...) postrzegał język (...) jako ścianę pomiędzy ludzkimi istnieniami (...). *Huelle*, 13; W oddali, pomiędzy dachami i kominami, niebo zaciągnęło się granatową chmurą. *Jur.*, 14;

- pośród – np. (...) wyglądała jak dopływ umarłej rzeki albo steczka pośród wzgórz. Jur., 17; Oko szuka dużych skupisk zieleni, sadów jabłoni, grusz i śliw, pośród których powinny być dachy chat, obór i stodół. Mił., 261; Pośród takiego właśnie propagandowego krajobrazu światopoglądowego prawica stoi dziś z rozdziawioną gębą. Ż/112/99;
- śród – np. Ogromny ruch śród gawronów. Konw., 62; Siadam za stołem śród moich rodaków- mięczaków. Konw., 55; Śród pól stał biały dworek. SWJP;
- wśród – np. Leżał wśród ulotek wyborczych, wśród reklamówek makro-cashów (...). Tok., 165; Wśród pracowników ośrodka panowała atmosfera zastraszenia (...). GW/115/99; (...) działał społecznie wśród Polonii. GW/50/99.

9. Sytuacja dokolna, 'dokoła lokalizatora':

- dokoła – np. Nazajutrz rano budzę się, patrzę niespokojnie dokoła siebie. Konw., 54; (...) ruch i hałas dokoła mnie (...). Łub., 11; Usiedli dokoła stołu. SWJP;
- dookoła – np. (...) spostrzegłem, że dookoła mnie zrobiło się pusto. Falk, 18; Ale podróży dookoła świata nie przepisał (...)? Str., 40; Ogród dookoła domu. SWJP;
- naokoło – np. Naokoło miasta, placu, pomnika, fontanny, ogrodu. SJP;
- około – np. Siedzieli około stołu. SJP (przestarz)
- wokoło – np. (...) wszyscy stali wyczekująco wokoło łóżka (...). Odoj., 561; Wokoło klombów posadzono tulipany. SJP;
- wokół – np. Poprawianie róż upiętych wokół ronda. Chwin, 19; (...) tych białych fartuchów wokół łóżka stało kilka (...). Odoj., 559; (...) zdmuchnę dmuchawce rosnące wokół nas (...). Haras., 18.

10. Orientacja kierunkowa z zachowaniem statyzmu lokatywnego:

a) Zamortyzowany kinetyzm adlatywny:

- blisko – np. Aleksander ląduje znowu blisko Antoniego. Żur., 10;
- koło – np. Zydel Glucksberga ląduje koło krzesła Antoniego. Żur., 21; Połóż koło Antoniego, on popilnuje. Szturc, 10;

b) Zamortyzowany kinetyzm ablatywny:

- pośród – np. I pośród tego rodzaju zdań pada nagle nakaz: „Napisz, co to jest dusza”. Przyb., 30;

- z perspektywy – np. (...) stała się tarczą słoneczną widzianą z perspektywy pobliskiej planety. Lib., 67.

B. Relacje adlatywne (domiejskowe)

1. Ruch do środka obiektu, 'do wewnątrz lokalizatora':

- w głąb – np. Szukał otworu idącego w głąb ciała (...). Tok., 164; Przyjezdni zaglądali w głąb przyprószonej popiołem ulicy (...). Tul., 55; Ale w głąb owej historii Pieślaków posunąć się nie mogę (...). Konw., 58.

2. Ruch w stronę przedmiotu, 'ku lokalizatorowi':

a) Cele bliskie:

- w pobliże – np. (...) czasem w Achradinie zapuszczał się w pobliże klasztoru Kapucynów (...). Odoj., 527; Podeszli w pobliże zabudowań. SWJP

b) Cele dalekie:

- w stronę – np. Kilku chłopców szło plażą w stronę pomostu. Chwin, 17; Kieruje się w stronę aparatu telefonicznego wiszącego na ścianie. Falk, 23.

3. Sytuacja dośrodkowa w relacji do wielu obiektów, 'między części lokalizatora':

- między + B – np. (...) ład i porządek wróci między ludzi. Łub., 26; Własna poezja (...) została strącona między śmiecie. Przyb., 41; (...) wsuwała rękę aż po przegub między prześcieradła (...). Chwin, 42;
- pomiędzy + B – np. Wmieszał się pomiędzy podróżnych. SWJP; Wcisnął się pomiędzy ludzi stojących w kolejce. SWJP.

C. Relacje ablatywne (odmiejskowe)

1. Ruch od obiektu:

- z głębi – np. (...) pędzę jak tabun z głębi kontynentu (...). Haras., 13; Z głębi sceny, zza górki, trzy postacie rozwijają wielki, czarny, delikatny dywan. Szturc, 9; Patrzyłam na to z głębi widowni, idąc wolno ku scenie (...). Kow., 118.

2. Sytuacja odśrodkowa w relacji do wielu obiektów, 'spomiędzy części lokalizatora':

- spomiędzy – (...) i patrzył w sufit, jakby spomiędzy jego niewiadomych szczelin podglądał najskrytsze zakamarki nieba (...). Jur., 16; Wyjął zakładkę spomiędzy kartek książki. SWJP;

- spośród – np. Spośród chmur wyrzało słońce. SJP; Spośród tłumu dobiegały gniewne okrzyki. SWJP.

D. Relacje perlatywne (ruchowe bez orientacji początku i kresu)

1. Przechodzenie na wyłot, przenikanie, 'przez lokalizator':

- na wskroś – Przedzierał się na wskroś krzewów. SJP;
- wskroś – Przedzierać się wskroś zarośli. SWJP; Wskroś tych obłoków (...) szybował samolot. SJPD.

2. Ruch w sąsiedztwie obiektu:

a) Relacja mijania, 'mimo lokalizatora':

- koło – np. (...) nabożnie przechodziłem koło tego miejsca upaniętnionego drewnianym krzyżem (...). Konw., 58;
- mimo – Przejść mimo domu. SJP; Przechodziła mimo kościoła. NSPP (przestarz).

b) Relacja konsekwentna, ruch zmierza do przedmiotu śledzonego, który się również oddala:

- w ślad za – np. (...) wyjechała najpewniej w ślad za mężem (...). Lib., 76; (...) późną nocą ciało nie było już władne poderwać się w ślad za głosem (...). Tul., 80; Premier Buzek powtarza dziś w ślad za Makiawelem (...). Ż/52/99.

3. Ruch po powierzchni, 'po lokalizatorze':

- środkiem – np. Wczoraj środkiem wsi rumak cwałował. Haras., 7; (...) jak na skały wpadali na nich marynarze, których środkiem ulicy Solnej niosła najwyższa fala. Tul., 71; (...) irtował się Slotzki, krocząc środkiem hali. Tul., 74;
- w poprzek – np. Wyjątkowość sporu w tej sprawie polega na tym, że przebiega on dokładnie w poprzek tradycyjnych podziałów politycznych (...). Ż/114/99;
- wzdłuż – np. (...) wzdłuż morza dudniła na promenadzie szeroka rzeka. H-G, 56; (...) po kilku minutach marszu wzdłuż cmentarnego muru (...). Chwin, 5; (...) główka przesuwa się wzdłuż dolnej krawędzi ekranu (...). Redl., 205.

4. Sytuacja ruchu zorientowanego do dwu bądź wielu obiektów:

- między + N – np. (...) po parku spacerowałeś... między Filtrową i Wawelską. Red., 199; Oberwańcy wałęsali się między podróżnymi (...). Tul., 56;
- pomiędzy + N – np. Spacerował pomiędzy rozstawionymi straganami. SWJP;

- pośród – np. Miejski targ był w tym czasie pełen pustych portfeli, walizek z wyłamanymi zamkami i kradzionych ubrań, pośród których krążyli zagłodzeni oberwańcy (...). Tul., 64; (...) pośród doskonałej harmonii wszelkich odcieni szarości ludzie w czapkach nasuniętych na oczy przemykali chyłkiem (...). Tul., 56.
5. Sytuacja dokolna:
- naokoło – np. Wyścig naokoło boiska. SWJP;
 - wkoło – np. (...) przegonię kilka razy towarzysza dyrektora wkoło tej sali (...). Ż/247/2000; Biegać wkoło domu. SJP;
 - wokoło – np. Zawodnicy biegali wokoło stadionu. SWJP; Myśli jego krążyły wokoło jednej tylko osoby. SJP;
 - wokół – np. Konie (...) galopowały wokół areny wysypanej piaskiem. Tul., 65; Wiruje wokół osi, wiruje wokół osi. GW/Wysockie Obcasy/40/99; (...) którego wskazówki będą obracały się wokół tarczy jak szalone (...). Odoj., 537.

II. Miara przestrzeni

- na skalę – np. To pierwsza partia opozycyjna na skalę całego państwa od 1949 r. (...). Ż/50/98;
- w skali – np. (...) nie jest możliwa realizacja naszych roszczeń w skali szpitala. Ż/47/99; Jednak w skali całego kraju Nader otrzymał zaledwie trzy procent głosów (...). Ż/263/2000.

Tab. 2. Systematyka relacji przestrzennych – sytuowanie w przestrzeni

Typ sąsiedztwa	Typ zachowania się przestrzennego			
	statyczne	kinetyczne		
	lokatywne	adlatywne	ablatywne	perlatywne
w relacji do wnętrza obiektu	pośrodku wewnątrz we wnętrzu w głębi w obrębie w ramach w środku [w centrum] [w kącie] [w rogu]	w głąb	z głębi	na wskroś wskroś

w relacji sąsiedztwa z obiektem	blisko bliżej koło niedaleko nieopodal obok opodal o krok od w pobliżu wzdłuż u boku daleko od z dala od z daleka od	w pobliże w stronę [wprost do] [na adres] [w kierunku]	[od strony]	koło mimo w ślad za
w relacji do powierzchni obiektu	na łamach na końcu na początku na środku [na skraju] [na terenie] [na tle] u góry w dole			środkiem w poprzek wzdłuż
w relacji górnej	powyżej			
w relacji dolnej	niżej poniżej u stóp			
w relacji frontalnej	na czele naprzeciw + D naprzeciwko na wprost	Naprzeciw + C		
w relacji tylnej	z tyłu			
w relacji do wielu obiektów	między + N pomiędzy + N pośród śród wśród	między + B pomiędzy + B	spomiędzy spośród	między + N pomiędzy + N pośród
w relacji dookolnej (otaczanie obiektu)	dokoła dookoła naokoło około wokoło wokoło wokół			naokoło wokoło wokoło wokół

Tab. 3. Systematyka relacji przestrzennych – miara przestrzenna

Miara przestrzenna	na skalę, w skali
--------------------	-------------------

Sumując wyniki powyższego przeglądu szczegółowych funkcji przestrzennych wyrażonych konstrukcją z przyimkiem wtórnym, trzeba podkreślić uderzającą w tej grupie znaczną dysproporcję między wykładnikami orientacji miejscowo-statycznej a wykładnikami ruchu. Wtórnych przyimków lokatywnych jest w sumie 48, a pozostałych przestrzennych 25. Najmniej rozbudowana okazuje się kategoria ruchu z oznaczonym punktem początkowym – tylko trzy rodzaje wykładników i tylko dwa typy relacji, a poza tym nikła reprezentacja tego stosunku w badanych tekstach.

Wszystkie prezentowane kategorie znaczeniowe byłyby bardziej rozbudowane, gdyby uwzględnić przyimki już nie używane (np. *spośrodką, wpodłuż* notowane jeszcze przez SJPD) i leksykalizujące się w funkcji przyimkowej wyrażenia:

- lokatywne – w relacji do wnętrza obiektu: *w centrum, we wnętrzu, w kącie, w rogu*; w relacji do powierzchni obiektu: *na skraju, na terenie, na tle*;
- adlatywne – w relacji sąsiedztwa z celem dalekim: *na adres, w kierunku* i z ostateczną granicą: *wprost do*;
- ablatywne – w relacji dalekiego sąsiedztwa: *od strony*.

Nie zmienia to faktu, że wtórne przyimki przestrzenne w większości nie tworzą (jeszcze?) w polszczyźnie symetrycznego systemu opozycji (zob. tabela). Wyjątek stanowią tu stare przyimki *między* i *pomędzy*, które z narzędnikiem wyrażają relację lokatywną, z biernikiem adlatywną, a wzmocnione przedrostkiem *spomędzy* z dopełniaczem – kierunek ablatywny. Podobne zróżnicowanie zachowania się przestrzennego w zależności od rzędu przypadkowego dotyczy wyrazu *naprzeciw* zorientowanego statycznie z dopełniaczem, z celownikiem zaś – kinetycznie domiejscowo. Zarys możliwej symetrii odnajdziemy też w nowszych strukturach analitycznych łączących się z dopełniaczem: lokatywnemu *w głębi* odpowiada adlatywne *w głąb* i ablatywne z *głębi*. Ewentualnie również *w stronę*

wobec ablatywnego *od strony*, a także lokatywne *w pobliżu* wobec adlatywnego *w pobliże*⁶⁰.

W analitycznych strukturach miejscowo-statycznych dostrzec można ślady dawnego zróżnicowania funkcjonalnego przyimków pierwotnych. Relację do wnętrza obiektu sygnalizują przyimki wtórne z członem *w* i miejscownikową formą rzeczownika (*w głębi, w obrębie, w ramach...*), a relację do powierzchni przedmiotów wyrażają połączenia przyimka pierwotnego *na* z miejscownikiem (*na łamach, na końcu, na początku, na środku...*). Obecność dodatkowego segmentu rzeczownikowego w strukturze przyimka pozwala na bardziej szczegółowe zróżnicowanie znaczeń w ramach każdej z wyodrębnionych relacji. Inaczej na przykład sytuuje inessywnie przyimek wtórny *wewnątrz*, oznaczając tylko, że przedmiot lokalizowany znajduje się w granicach wyznaczonego obszaru; *w głębi* informuje już o umieszczeniu przedmiotu z dala od wszystkich krawędzi lokalizatora bryły, równoznaczne *pośrodku* i *w środku* jeszcze dokładniej sytuują przedmiot lokalizowany w samym centrum danego obszaru. Podobne zróżnicowanie zachodzi w typie relacji do powierzchni obiektu.

Niekiedy na podstawową lokatywność nakłada się inny typ zachowania przestrzennego – por. *bliżej* z odcieniem adlatywnym (sugestia efektu ruchu w określonym kierunku). Szczególne trudności interpretacyjne wiążą się także z grupą przyimków sygnalizujących relację dokolną, utworzonych na bazie rzeczownika *koło*: *dokoła, dookoła, około, wokół* i *wokół*. Występują one i przy czasownikach stanowych typu *leżeć, stać, powstać, być, znajdować się* oraz oznaczających czynności koncentrujące się w jakimś miejscu: *skupić się, zgromadzić się, demonstrować, owinąć, okręcić, upiąć...*, i przy czasownikach ruchu jak *spacerować, chodzić, galopować, podróżować, krążyć, wirować, obracać się* itp. Dyskusyjna byłaby zatem kwestia umieszczenia ich wyłącznie w kategorii wykładników relacji statycznych, choć z drugiej strony trudno w tym wypadku

⁶⁰ Hipotetycznie można by w wielu wypadkach dotworzyć brakujące struktury, np. *wewnątrz – do wnętrza – z wnętrza; pośrodku – do środka – ze środka* itd. Oznaczałoby to jednak znacznie większe od zakładanego dla potrzeb tej pracy otwarcie granic klasy przyimków wtórnych na elementy w początkowym stadium leksykalizacji.

mówić o znacznym przemieszczaniu się przedmiotu wobec granic obszaru. Podobny problem dotyczy przyimków *między*, *pośród* z narzędnikiem i *pośród*, które mogą występować w kontekstach typu *dom między drzewami* i *przemykać się między domami*.

Wtórne przyimki przestrzenne mogą odnosić się nie tylko do przestrzeni fizycznej, ale i symbolicznej. Takie dwojaki możliwości mają struktury *blisko* (*żyć blisko kogoś*), *bliżej* (*być bliżej rozwiązania*), *obok* (*żyć obok kogoś*) *w obrębie* (*decyzja w obrębie AWS-u*), *w ramach* (*równość w ramach elity*) i *w ślad za* (*powtarzać w ślad za kimś*). Z zastosowań symbolicznych już tylko krok do innych funkcji⁶¹. Szczególnie mocno funkcjonalnie obciążone są dziś przyimki *między* i *pośród*, które wraz z narzędnikiem mogą wyrażać relacje i przestrzenne lokatywne (*przerwy między zębami*), i czasowe (*okres między powstaniem*), i sprawcy czynności (*konflikt między stronami*), a z biernikiem przestrzenne domiescowe (*cios między oczami*), dystrybucyjne (*rozdzielić między kogo*), włączania we wspólny zakres (*policzyć między kogo*). Wtórny przyimek *w ślad za* zbliża się z kolei semantycznie do relacji genetycznej w kontekstach typu: *Premier Buzek powtarza dziś w ślad za Makławelem (...)*. *Ż/52/99* czy z odcieniem porównawczym: *Otóż w ślad za Zachodem narkotyki stały się w Polsce wzorem nowoczesności*. *Ż/81/99*. Tylko symbolicznie sytuujące przyimki *w sferze* (*działalność w sferze usług*), *w dziedzinie* (*doktorat w dziedzinie prawa*), *w zakresie* (*współpraca w zakresie nauki*), zaliczyć wypada już do semantycznie wtórnej relacji dotyczenia.

Relacje temporalne

Orientacje czasowe – jak wspomniano już wyżej – zgadzają się w najszerszych zarysach z wymienionymi poprzednio orientacjami

⁶¹ Tło takich procesów widzi D. Butler jako przejaw szerszej i całej czas działającej w języku tendencji do uogólniania funkcji poszczególnych elementów i schematów syntaktycznych, co ma zapobiec pewnym następstwom specjalizacji struktur składniowych. Chodzi o to, by konstrukcje oparte niegdyś na produktywnym modelu składniowym nie nabierały charakteru zjawisk jednostkowych, stając się tylko elementami leksyki. Pisze o tym autorka w: 1986c, s. 436. Sam przebieg procesu z udziałem przyimka *obok*, ekspansywnego dziś w funkcji ekskluzywno-inkluzywnej ukazany został w: D. Butler, 1967b, s. 77-78.

przestrzennymi, z których zapożyczyły nawet część środków formalnych. Widoczna jest tu pewna równoległość, np. przyimki wtórne *blisko* i *koto* sygnalizują przybliżenie zarówno w czasie, jak i w przestrzeni, np. *blisko imienin*, *blisko granicy*. Na podobne punkty wycinka czasu lub obszaru wskazują struktury *na początku*, w *środku* i *na końcu* w zależności od kontekstu zdania, np. *w środku lata* i *w środku lasu*. Sytuować w czasie lub przestrzeni mogą wreszcie przyimki *między* i *pomiędzy* z narzędnikiem, ujmując zdarzenie w relacji do wielu zjawisk rzeczywistości, por. *między świętami*, *między drzewami*.

W literaturze językoznawczej odgranicza się funkcję temporalizowania zdarzeń od funkcji miary czasu⁶². Mierzenie jest informacją o czasie trwania zdarzenia. Temporalizowanie zdarzeń polega na umieszczeniu ich na osi czasu. Przyimkowe frazy temporalne tworzą swoistą ramę odniesień, gdzie zależność między czasem akcji (czynności, wydarzenia czy stanu) wyrażonym czasownikiem a czasem nazwanym przez wyrażenie przyimkowe może być trojaka:

- jednoczesność - czas nazwany wyrażeniem przyimkowym jest tożsamy z czasem gramatycznym, będąc zarazem jego uściśleniem, ukonkretnieniem, np. *wyszedł w trakcie zebrania*;
- uprzedniość - akcja poprzedza czas przyimkowy, np. *wyjechał w przeddzień świąt*;
- następczość - akcja następuje po czasie przyimkowym, np. *ocenił coś z perspektywy lat*.

Swoistą orientacją czasową może być też wskazanie na moment przybliżony, bez określania stosunku tego przybliżenia na osi czasu. Ten typ relacji temporalnej zbliża się już semantycznie do pochodnej funkcji aproksymatywnej.

Ze względu na istotne funkcje fraz temporalnych przy nazywaniu stosunków czasowych (podstawowy punkt odniesienia) przyimki wtórne łączą się z rzeczownikami, które w swojej strukturze semantycznej zawierają pojęcie czasu. Będą to - w ścisłym rozumieniu - leksemy punktowe typu: *północ*, *południe*, *świt*, *zmierzch*; nazwy godzin: *pierwsza*, *druga*..., nazwy dni miesiąca i nazwy lat, a także

⁶² Na te dwa różne sposoby określania czasowego zdarzeń, wynikające z przyjętego rozróżnienia zdarzeń punktowych i odcinkowych, zwraca uwagę R. Przybylska; zob. 1985, s. 94.

leksemy duratywne, wyznaczające pewne odcinki czasowe, w tym (a) umowne odcinki czasu: pory dnia: *południe, noc...*, pory roku, nazwy miesięcy oraz (b) miary czasu: *sekunda, godzina, dzień, tydzień...* itp.⁶³. Bardzo często w roli określeń temporalnych występują rzeczowniki, które poprzez kontekst nabierają wtórnego takiego zabarwienia, np. *podróż, lot, pielgrzymka, wojna, głosowanie, powstanie, strajk, manifestacja* itd. Im również można przypisać znaczenie punktowe bądź odcinkowe.

Historycznie składnia temporalna ewoluowała od przypadkowej – tu dopełniacz (możliwy i obecnie: „zeszłej nocy”), biernik (również przetrwał: „mieszkać dwa lata”), narzędnik (kontynuowany: „czytać nocami”), miejscownik („zimie, lecie”) – do przyimkowej z wykładnikami w postaci przyimków pierwotnych: *przez* + B („przez dzień”), *na* + B („na tydzień”), *w* + Msc. („w lecie”), *w* + B („w żniwa”), *za* + D („za życia”), *za* + B („za miesiąc”), *pod* + N („pod latem Bożym”), *od* + D („od poniedziałku”), *do* + D („do poniedziałku”), *po* + B („po dziś dzień”), *po* + N („po trzecim dniu”). *ku* + C („ku wieczorowi”), *przed* + N („przed rokiem”), *o* + Msc. („o piątej”) i chyba także *pod* + B („pod wieczór”) oraz wtórnych: *w(e) śród* + D („wśród nocy”) i in⁶⁴.

I. Relacje temporalizowania (sytuowania w czasie)

A. Temporalizacja przybliżona

- blisko – np. Boś się blisko Karola [imienin] urodził. Redl., 206; Obudził się dopiero blisko południa. SWJP;
- koło – np. Koło południa znikaliśmy na chwilę w sieni (...). Tok., 167; Muszą być w Neufahrwasser najpóźniej koło szóstej. Chwin, 39; Najpierw, koło południa, zaczęli się gromadzić przed wydziałem filozofii. Ż/123/2000;
- około – np. Około dziesiątego stycznia szpital lotem błyskawicy obiegła wieść (...). Ż/47/99; Do samobójstwa doszło wczoraj ok. 9.30. Ż/188/2000; Około południa Wicekról konno zajechał do dzielnicy plebejskiej (...). H-G, 45.

⁶³ Podział ten przyjmuję za R. Przybylską, zob. 1985, s. 79.

⁶⁴ Za: Z. Kempf, 1962, s. 24–25. Systematykę temporalnych przyimków pierwotnych zawiera praca: R. Przybylska, 1985, s. 114–116.

B. Relacje poprzedzania

1. Sąsiedztwo z momentem czasowym:

a) Dokładnie:

- w przeddzień - np. W przeddzień rozpoczęcia spotkania w Waszyngtonie nowojorski prawnik Edward Fagan wniósł do sądu nowe zbiorowe pozwy (...). *Ż*/110/99; (...) Londyn zawiesił rząd w Belfaście w przeddzień zjazdu Partii Unionistów Ulsteru (...). *GW*/37/2000; W przeddzień oficjalnego wciągnięcia na maszt przed Kwaterą Główną NATO w Brukseli flag Polski, Czech i Węgier odbyła się wczoraj próba generalna tej uroczystości. *Ż*/63/99;
- w przededniu - np. W przededniu śmierci zniknęły z jego ciała wszystkie stygmaty. *Ż*/102/99; W przededniu wyborów. *SWJP*.

b) Niedokładnie:

- lada - np. Można było sobie wyobrazić, że nastąpi to lada tydzień, lada dzień. *Ż*/269/2000; Lada chwila zacznie się burza. *SJP*.

2. Wskazanie na początek okresu:

- na progu - np. (...) całość fizycznej wiedzy starożytnych rozsypała się na progu ery nowożytnej. *Sokoł.*, 29; (...) Europa bezwiednie znalazła się na progu jednego z najpoważniejszych kryzysów tożsamości. *Ż*/82/99;
- u progu - np. U progu kampanii prezydenckiej trzeba odpowiedzieć sobie na pytanie (...). *Ż*/115/99; (...) poświęconego „Etyce w reklamie u progu trzeciego tysiąclecia”. *Ż*/108/99.

C. Relacje jednoczesności

1. Pełne objęcie okresu:

- podczas - np. (...) podczas spotkań szefowie sekty nosili na głowach kaptury. *Ż*/100/99; Mit strajku sierpniowego jako dzieła jednego człowieka pojawił się już podczas strajku w stoczni. *GW*/200/2000; (...) bo mi się to zdarzało zwykle podczas wagarów. *Konw.*, 58; (...) że chcę podczas nagrania dyrygować orkiestrą? *Falk*, 9;
- przy okazji - np. Widać to było również przy okazji działań Rosji w Czeczenii (...). *Ż*/91/99; (...) skutki ujawnią się dopiero przy okazji jesiennego pogrzebu *SdRP*. *Ż*/114/99;

- w ciągu – np. (...) w kościołach parafialnych (tytularnych) celebrowano (...) jedną mszę świąteczną w ciągu dnia. Bor., 18; (...) jedynie papież odprawiał w święto Bożego Narodzenia trzy msze (o północy, o świcie i w ciągu dnia) (...). Bor., 18;
 - w czasie – np. W czasie drogi chyba drzemał (...). Odoj., 554; W czasie zarazy wszystkie dobre żony uciekały od swoich mężów, gdzie pieprz rośnie. Wojt., 84; (...) zadowalał się kawałkiem chleba i łykiem wina w czasie pracy (...). Przyb., 18; (...) zginęła w czasie eksplozji. Ż/188/2000;
 - w toku – np. W toku konferencji 21 IV 1972 r. podkreślał (...). Sk., 109; (...) której granice w toku dziejów podlegały ciągłym zmianom (...). Lab., 204; Gatunki nie nabierają w toku ewolucji zwiększonej odporności na wymieranie (...). Wei., 59;
 - w trakcie – np. W trakcie szczytu nastąpi (...). GW/110/99; W trakcie zabawy sylwestrowej tryskał humorem. Ż/47/99; W trakcie pracy nad sztuką doszliśmy do wniosku (...) Huelle, 24; Najlepiej wypadła w trakcie konwencji republikańskiej (...). Ż/55/99.
- a) Z odcieniem warunkowym:
- w miarę – np. W autorze świadomość tych powinowactw pojawiła się i stopniowo zaostrzała dopiero w miarę pisania (...). H-G, 25; (...) odpowiedź na nie wyłoni się stopniowo, w miarę rozwoju opowiadania. H-G, 48; (...) ich apetyt będzie rósł w miarę mnożenia zakazów (...). Ż/40/99;
 - razem z – np. (...) jeszcze nie ma sztucznej inteligencji, ale (...) razem z jej pojawieniem się nastanie nowa era (...). Lem, 69;
 - wraz z – np. Wraz z atakiem na serbską telewizję kampania NATO wchodzi w nową fazę. Ż/96/99; Pełnię ochrony prawnej jednostka nabywa wraz z chwilą narodzin (...). Ż/40/99; Właściwy upadek człowieka zaczyna się dopiero wraz z utratą skrzydeł. Przyb., 39.
2. Początkowa granica okresu:
- na początku – np. Na początku dwugodzinnej lekcji pani poprosi ich (...). GW/81/99; W Polsce pojawi się ona jesienią lub na początku zimy. Ż/75/99; Na początku roku rząd szacował (...). GW/274/99; Podobne zamieszanie było na początku roku (...). Ż/55/99;

- z początkiem – np. Później, gdzieś z początkiem lat sześćdziesiątych, kolejną „wielką epoką” stał się dla mnie (...). Lib., 7; Sława przysłała z początkiem lat osiemdziesiątych (...). Sokoł., 44.
3. Końcowa granica okresu:
- na końcu – np. (...) i na końcu tego krążenia [myśli] powstaje utwardzony już zespołowym przekonaniem „fakt naukowy”. Lem, 76; Na końcu obrad głos zabrał przewodniczący. SWJP
 - na schyłku – np. na schyłku zimy (Przybylska, 1988, s. 247);
 - na zakończenie – np. Porozumienie w tej sprawie zawarto na zakończenie dwudniowej wizyty (...). Ż./44/99; Na zakończenie koncertu zaśpiewał swój największy przebój. SWJP;
 - pod koniec – np. (...) pod koniec permu zbiły się w jeden ogromny superkontynent. Wei., 57; Ogłoszenie o przetargu ukazało się pod koniec marca. GW/100/99; Dopiero pod koniec VII wieku do obowiązków wszystkich kapłanów weszło (...). Bor., 18;
 - w końcu – np. (...) osiągniętego w końcu ubiegłego roku. Ż/41/99; (...) w końcu III lub na początku II w. p.n.e. (...). Duc., 171;
 - z końcem – np. (...) oddzieliła się od pozostałych szkarłupni z końcem paleozoiku (...). Raf., 306.
4. Punkt lub termin wewnątrz okresu:
- w środku – np. (...) musiałem wstawać z łóżka w środku nocy (...). Huelle, 9; (...) poczucie spokoju i pogody cmentarza miejskiego w środku lata (...). Odoj., 552.
5. Moment graniczny dwu okresów:
- na przełomie – Zwłaszcza myśl o końcu świata nurtuje ludzi szczególnie na przełomie tysiącleci. Wei., 51; Na przełomie XII/XIII w. osobną jednostkę władczą tworzyło Sławno (...). Lab., 209; (...) kataklizm podobny do tego, który na przełomie kredy i trzeciorzędu zniszczył 65 % gatunków (...). Wei., 58.
6. W relacji do punktów początku i końca okresu:
- między – np. Między dwunastą a pierwszą miły kobiecy głos czytał powieść w odcinkach (...). Tok., 16; (...) między Bożym Narodzeniem a Nowym Rokiem wymyśliła program „Miękkie lądowanie”. GW/62/99; (...) ów poemat (...) powstał między rokiem 1546 (...) a rokiem 1550 (...). Przyb., 16;

- pomiędzy – np. Apogeum walk Eskadry z Armią Konną nastąpiło pomiędzy 16 a 18 sierpnia 1920 r. (...). *Ż*/61/99; Średniowieczny chasydyzm niemiecki rozwijał się (...) pomiędzy rokiem 1150 a 1250. *Gret.*, 131.

D. Relacje następczości

I. Sąsiedztwo z momentem czasowym:

- z perspektywy – np. Teraz z perspektywy czasu mogę to powiedzieć. *Falk*, 10; Wydarzenia w takiej skali z perspektywy milionów lat wydają się gwałtowne (...). *Wei.*, 57.

II. Funkcja miary zdarzeń

1. Pełne objęcie okresu:

- na przestrzeni – np. „Portret rodziny Zielińskich” był finansowym portretem polskiej rodziny na przestrzeni 10 lat. *Ż*/50/98; (...) wykształciły się organizacje państwowe (...): a) na Morawach i w Czechach (...) na przestrzeni VII-XI stulecia, b) w dzisiejszej Meklemburgii (...) na przestrzeni VII-X w. *Lab.*, 207;
- w ciągu – np. W ciągu niespełna dwóch godzin przybliżyłem się do niej niemal o lata świetlne. *Lib.*, 67; (...) prezydent musi – w ciągu 21 dni – podpisać ustawę. *GW*/100/99; (...) w ciągu jednego dnia słońce obsuszyło trochę miasto (...). *H-G*, 56;
- w przeciągu – np. Szczególnie w społeczeństwie, w przeciągu prawie półwiecza komunizmu odwykłego od samodzielności (...). *Ż*. 55/99; W przeciągu roku zarobił kilkaset tysięcy. *SWJP*

2. Z terminem końcowym okresu:

- na przeciąg – np. Został oddelegowany do Warszawy na przeciąg miesiąca. *SWJP*.

Tab. 4. Systematyka relacji czasowych – temporalizacja

Typ relacji	Temporalizacja			
	zbliżenie	poprzedzanie	jednoczesność	następczość
Pełne objęcie okresu			podczas przy okazji w ciągu	

			w czasie w toku w trakcie w miarę razem z wraz z	
Sąsiedztwo z punktem czasowym	blisko koło około	w przeddzień w przededniu lada		z perspektywy
Początek okresu		na progu u progu	na początku z początkiem	
Koniec okresu			na końcu na schyłku na zakończenie pod koniec w końcu z końcem	
Punkt wewnątrz okresu			w środku	
Przełom okresów			na przełomie	
Punkty początku i końca okresu			między pomiędzy	

Tab. 5. Systematyka relacji czasowych – miara zdarzeń

Miara zdarzeń	na przestrzeni, na przeciągu, w ciągu, w przeciągu
---------------	--

Jak widać z dokonanego przeglądu, wtórne przyimki temporalne nie tworzą tak przejrzystego systemu relacji jak przyimki pierwotne⁶⁵. Uprzywilejowaną pod względem liczebnym grupę stanowią wykładniki

⁶⁵ Por. R. Przybylska, 1985, s. 114–115. Temporalizacja: w relacji równoczesności: *o* + Msc. (względem punktu) i *w* + Msc. (względem odcinka czasu); w relacji poprzedzania: *przed* + N; w relacji następstwa: *po* + N (bez objęcia akcją danego momentu czy okresu) i *do* + D (z objęciem). Miara: *przez* + B. Reszta to peryferie systemu.

równoczesności zdarzenia względem określonego wycinka czasu. Poszczególne przyimki wtórne wchodzące w skład każdego poziomu (zob. tab. 4) są w zasadzie wymienne. W relacji pełnego objęcia okresu synonimiczność dotyczy struktur: *podczas*, *w czasie*, *w toku* i *w trakcie*. Przyimek wtórny *przy okazji* jest od wyżej wymienionych precyzyjniejszy znaczeniowo – sygnalizuje, że zdarzenie komunikowane rządzonym rzeczownikiem jest zarazem okolicznością sprzyjającą zaistnieniu faktu, o którym mowa w zdaniu. Z kolei *w miarę*, *razem z* i *wraz z* zawierają w swej semantyce odcień warunkowości: akcja, o której mowa w zdaniu, rozwija się w czasie zależnie od czynności nazwanej implikowanym rzeczownikiem. Oba przyimki sytuują się więc na pograniczu funkcji czasowej i przyczynowo-skutkowej (warunkowej). *Wraz z* może się zbliżyć znaczeniowo również do funkcji kompletywnej, np. w zdaniu: (...) *dostaną pieniądze wraz z zasiłkiem*. [=w tym samym czasie, co wypłata zasiłku] Ż/211/2000.

Wtórne przyimki temporalne charakteryzują się niejednorodnością pod względem semantycznym łączliwością. Wszystkie mogą występować z typowymi leksemami czasowymi: punktowymi i odcinkowymi. Składnię ograniczoną wyłącznie do leksemów oznaczających miary czasu mają wykładniki funkcji mierzenia zdarzeń. Często leksemy te wzmocnione są dodatkowym określeniem liczebnikowym, np. *na przestrzeni dziesięciu lat*, *w ciągu kilku dni*, *w przeciągu dwóch tygodni*. W funkcji temporalizowania przyimki wtórne łączą się również z leksemami o kontekstowym znaczeniu czasowym. Największy stopień otwarcia na tego typu konteksty wykazują przyimki z grupy wykładników pełnego objęcia okresu, np. *podczas* || *w czasie* || *w toku* || *w trakcie eksplozji, konferencji, manifestacji, strajku, spotkania, rozmowy, szczytu, dyskoteki, studiów, lotu, drogi, pielgrzymki...* itd.

Relacja kontraryjna

Relacja kontraryjna wyraża wrogość i działanie przeciwne. Częściowe podobieństwo jej wykładników (*przeciw*, *przeciwno* z celownikiem) do struktur właściwych relacjom przestrzennym domiejscowym (*naprzeciw*, *naprzeciwko* + C) zdradza semantyczne pokrewieństwo obu funkcji. Mimo to jednak orientacja kontraryjna ma swoją odrębną specyfikę znaczeniową, wobec której nie można jej podporządkować żadnej kategorii przestrzennej.

Od początku w historii polszczyzny, oprócz przyimka pierwotnego *na* + *B* („iść na armaty”), jako wykładniki tej funkcji pojawiają się wtórne przyimki z wyrazistym członem *przeciw*: *przeciw*, *naprzeciw*, *przeciwo* + *C* („walczyć przeciw wrogowi”, „zgrzeszyć naprzeciw Panu Bogu”, „seszli są się przeciwo gospodnu”)⁶⁶. Obecnie – z wyjątkiem ostatniego – nadal są one używane.

- *przeciw* – np. Ta kultura właśnie jest naturalną zaporą przeciw szaleństwu. Terł., 11; (...) zza grobu knujący znowu przeciw dobrobytowi miasta. H-G, 37; (...) przeciw niemu zawiązano spiszek. Ż/108/99; (...) rozpoczęli w sobotę głodówkę przeciw likwidacji placówki. GW/62/99;
- *przeciwo* – np. Przeciwo ustawie protestowała opozycja (...). GW/274/99; Przeciwo Niemcom walczyli (...) Ż/85/99; Nie wątpił, że działalność, jaką prowadził przeciwo Żłu, była konieczna (...). Mił., 296;
- *na przekór* – (...) uczyli się swojego katolicyzmu na przekór współczesnemu światu (...). Ż/71/99; (...) na przekór arogancji tamtej władzy, życzliwiej nastawieni byli do światopoglądowych wskazówek Kościoła (...). Ż/112/99.

Relacja genetyczna

Relacja genetyczna oznacza pochodzenie, genezę. Ta szczególna orientacja semantyczna, wyrażana była zrazu bezpośrednio dopełniaczem („on jest książęcego rodu”), a przy czasownikach genetycznych (*rodzić się*, *pochodzić* itp.) konstrukcją z przyimkiem *z* (z prastłowiańskiego **jīzi*) + *D* („z chłopu król”). W rozwoju polszczyzny pojawiają się też formy z przyimkami pierwotnymi *od* + *D* („Jasiek od Wojtka”) oraz *po* + *Msc.* („buty po ojcu”)⁶⁷.

Współcześnie funkcja genetyczna zaświadczona jest przez konstrukcję z wyrazistym odrzeczownikowym przyimkiem wtórnym:

- *rodem z* – np. Ż pomocą żargonu *rodem z* psychologii humanistycznej (...). Ż/41/99; (...) celebryjący rygory obyczajowe *rodem z* epoki wiktoriańskiej (...). P-S, 117⁶⁸.

⁶⁶ Za: Z. Kempf, 1962, s. 25-26.

⁶⁷ Za: Z. Kempf, 1962, s. 26.

⁶⁸ Klemensiewicz interpretuje konstrukcję *rodem z* jako okolicznik sposobu: *Był to Francuz, rodem z Marsylii. Francuz z Marsylii* – związek z przydawką

Echa funkcji genetycznej odnajdziemy ponadto w strukturach przyimkowych oznaczających naśladowanie: *w ślad za i wzorem* w kontekstach typu: *Premier Buzek powtarza dziś w ślad za Makiawelem (...)*. Ż./52/99, (...) *wzorem innych kobiet ze ZWAC-u uszyła dla rodziny swetry z odpadów poprodukcyjnych*. Ż./87/99.

Relacja partytywna

Funkcja partytywna, czyli wskaźnik pochodzenia części z całości, jest dziś obsługiwana przez trzy przyimki wtórne. Łączą się one z leksemami rzeczownikowymi wskazującymi na zbiór lub środowisko będące przedmiotem wyboru, wyodrębnienia lub wyróżnienia czegoś.

W najdawniejszej polszczyźnie stosunki partytywne wyrażał dopełniacz („wziął pięćdziesiąt groszy swoich pieniędzy”), później także przyimki proste *od + D* („dadzą jemu od złota arabskiego”) i *z + D* („wydzielić część z majątku”) ⁶⁹. Dziś zaświadczone są w tej funkcji przyimki wtórne:

- *spomiędzy* – np. Spomiędzy ofert wybrał najlepszą. SWJP; Zebrani wyłonili spomiędzy siebie przewodniczącego. SWJP;
- *spośród* – np. (...) wybiera się spośród tysiąca największych amerykańskich przedsiębiorstw (...). GW/37/2000; Dlaczego jednak spośród czterech Ewangelistów tylko jeden o tym wspomina? Huelle, 17; Spośród dziesiątków zdarzeń (...) najwyższą lokatę zajmowało (...). Lib., 63;
- *wśród* – np. (...) lekarz, chyba wśród nich najważniejszy (...). Odoj., 561; Wśród triumfów ścigają się (...). GW/115/99; Wśród słodkich ciemnych piw karmelowych zwyciężyła (...). Róż., 27.

Szczególnym wykładnikiem mieszczącym się na styku funkcji partytywnej, genetycznej i relacji zastępstwa jest dziś przyimek wtórny *z ramienia* o treści ‘wyłoniony jako przedstawiciel’:

- *z ramienia* – np. Sławny himalaista kandydujący z ramienia włoskich Zielonych do Parlamentu Europejskiego został zdemaskowany. GW/110/99; Seamus Mallon, zawieszony wicepremier z ramienia umiarkowanych katolików (...). GW/37/2000.

wyodrębniającą; składnik z *Marsylii* znajduje swoje określenie sposobowe (jak z Marsylii?) w rzeczowniku *rodem* (a nie np. z *zamieszkania*, z *przynależności*). Zob. Z. Klemensiewicz, 1961, s. 51.

⁶⁹ Za: Z. Kempf, 1962, s. 26.

Relacje inkluzywno-ekskluzywne

Stosunek do rzeczywistości (istnienie, brak) wyrażają dwie funkcje szczegółowe: inkluzyja, czyli włączanie we wspólny zakres, oraz ekskluzyja, czyli wykluczanie ze zbioru. Zdzisław Kempf wyodrębnia te stosunki bardziej szczegółowo, wyróżniając: sociativus, attributivus, abessivus oraz completivus. Różnica między sociatiwem a attributiwem polega tylko na tym, że pierwszy odnosi się do dodatkowych osób (*matka wraz z córkami*), względnie zwierząt, natomiast drugi do dodatkowych rzeczy, rozszerzających sferę podmiotu (*drzewo razem z korzeniami*). Relacja abessiwu to funkcja braku danego przedmiotu jako ewentualnego dodatku do podmiotu. Funkcja ta jest zatem odwrotnością sociatiwu-attributiwu: *pozostali wraz z królową – pozostali z wyjątkiem królowej*. Stosunek completiwu oznacza obecność dodatkową poza głównym podmiotem (*politycy oprócz prawników, zyski oboż strat*)⁷⁰.

Omawiana grupa funkcji historycznie wyrażana była bezprzyimkowo lub z przyimkiem pierwotnym z (prasłowiańskie *sŭ) + N („mąż z żoną”, „człowiek z autem”). Sociativus posiadał kazualną składnię samego narzędnika (dziś jeszcze: „wyjechali na wakacje całym domem”), natomiast w miejscu przyimkowego attributiwu występował w średniowieczu dopełniacz (i ta składnia przetrwała regionalnie do dziś: „człowiek wielkiego umysłu”). Były też inne wykładniki w postaci przyimków pierwotnych o + Msc. („dziewczyna o niebieskich oczach”), w + Msc. („w białym krawacie”) i pod + N („apteka pod łabędziem”)⁷¹.

A. Relacje inkluzywne

1. Sociativus i attributivus:

- łącznie z – np. (...) podał się (...) do dymisji łącznie z przewodniczącym (...). *Ż*/67/99; (...) jak bardzo wszystko w nim, łącznie z poczuciem tożsamości, pochodziło od ludzi (...). *Mił.*, 257; (...) sprawdzam wszystkie wydawnictwa, łącznie z folderami i programami. *Falk*, 15;
- razem z – np. (...) razem z żoną sprawują niepodzielną władzę w Belgradzie. *Ż*/85/99; (...) płynące w nieruchomej arce miasta razem z panią Stein (...). *Chwin*, 30; Razem z Paulem

⁷⁰ Z. Kempf, 1962, s. 26–28 (przykłady z przyimkiem wtórnym własne).

⁷¹ Za: Z. Kempf, 1962, s. 26–27.

przegraliśmy jedenaście powstań narodowych... Huelle, 20; (...) on pędzi razem z tym sufitem (...). Odoj., 558;
 wspólnie z – np. [wystąpią] Al wspólnie z Amadeusem (tytuł) *Ż*/253/2000; Prowadził cały ten interes wspólnie z rodziną. SWJP;

- wraz z – np. Znany biznesmen (...) wylatuje w powietrze wraz z szoferem, gorylem, kochanką, toyotą lexus. *Ryl.*, 32; Czyż nie przyjechałem także do ciebie wraz z tłustym wieprzem (...)? *Szlurc*, 17; (...) otrzymał kartę stałego pobytu (...) wraz ze statusem uchodźcy. *GW*/37/2000;

2. Completivus:

- obok – np. W żeńskim oddziale obok obu Wal i Iriny były jeszcze (...). *GW*/Wysokie Obcasy/40/99; (...) w USA obok otoczki liczy się program kandydata (...). *Ż*/211/2000; Obok turnieju sumo (...) i wyścigu łodzi smoczycy na Moławie (...) do programu wpisano (...). *GW*/200/2000;
- oprócz – np. Oprócz hiszpańskiego zna również francuski i angielski. *GW*/115/99; Oprócz prawników są na niej [liście] dwaj politycy. *Ż*/65/99; Do eliminacji przystąpili oprócz Polaków (...). *GW*/200/2000; Od Francji oderwałyby się, oprócz Kraju Basków, Bretania (...) i Korsyka. *Ż*/124/99;
- prócz – np. (...) winna temu była, prócz wieku, jakaś organiczna wada Wicekróla. *H-G*, 40; Prócz poznańskich sióstr w Krakowie leżą jeszcze (...) bracia syjamscy Kamil i Patryk. *GW*/37/2000; (...) prócz słońca i morskiej plaży oferuje turystom możliwość poławiania bursztynu. *GW*/200/2000;
- niezależnie od – *Kwestia* (...) była starannie badana niezależnie od teorii wielowymiarowych. *Sokoł.*, 55; (...) wykazując bezpodstawność (...) substancji duchowej, która by istniała niezależnie od złożonej, zmiennej struktury wrażeniowo-mysłowej. *Marz.*, 17.

B. Relacje ekskluzywne (abessiwu)

- krom – np. (...) my krom Matki Ojczyzny nic nie mając (...). *Haras.*, 41;
- oprócz – np. Na straganach leżało wszystko oprócz żywności. *Tuł.*, 64; Jednak oprócz zapisków w terminarzach nie został po wizycie żaden ślad (...). *Ż*/115/99; [nie wiemy, kim jest] Oprócz tego, że zbiera stare mapy. *Terl.*, 15;

- prócz – np. Prócz morderców sami dobrzy ludzie, he, he. Redl., 196; Jadł wszystkie owoce prócz truskawek. SWJP;
- wyjąwszy – np. Codziennie, wyjąwszy wtorek, lekarz przyjeżdża do południa. SWJP;
- z wyjątkiem – np. (...) pozostali członkowie Rodziny z wyjątkiem królowej i jej męża w ogóle tam się nie zjawiają. *Ż*/285/98; (...) na ich terytorium czyhają wszystkie te kraje, z wyjątkiem Jugosławii. *Ż*/84/99; (...) demokracja jako dyktat każdej mniejszości, z wyjątkiem mniejszości zwanej narodem... *Ż*/112/99.

Przedstawiony materiał pozwala wyodrębnić trzy typy wykładników funkcji inkluzywnej i ekskluzywnej. Pierwsze to wykładniki mające – zależnie od kontekstu – znaczenie włączające i wyłączające. Należą tu: *prócz*, *oprócz*, *obok*. Drugie mają znaczenie tylko włączania. Są to: *łącznie z*, *razem z*, *współ z*, *wraz z*, *z pomocą* oraz kontrowersyjne *między* + B. Trzecie specjalizują się w relacji wyłączania. Należy tu przyimek wtórny z *wyjątkiem*, a także archaiczny już dziś *krom*.

Zaświadczony tylko raz przyimek *między* budzi wątpliwości jako wykładnik funkcji inkluzywnej ze względu na izolowane użycie, które można uważać za sfrageologizowane połączenie *policzyć między kogo*: (...) *chciałby, żeby go policzono między robotników winnicy Pańskiej*. Mił., 304. Kłopoty interpretacyjne mogą być też związane z rozróżnieniem funkcji socjatywnej i kompletywnej. Sprawdzianem tej drugiej może być próba uzupełnienia kontekstu o słowa: *dodatkowo*, *również*, *też*, *jeszcze*, które często są nawet obecne w strukturze zdania: np. (...) *aby rząd oprócz planowanej na czerwiec jednoprocentowej waloryzacji rent i emerytur dodatkowo zwaloryzował* (...). *Ż*/76/99; *Oprócz przewozu ładunków i osób* (...) *samolot będzie również rozwoził* (...). *Ż*/85/99; *Prócz poznańskich sióstr w Krakowie leżą jeszcze* (...) *bracia syjamscy Kamil i Patryk*. GW/37/2000.

Na pograniczu funkcji inkluzywnej oraz instrumentalnej sytuuje się przyimek wtórny z *pomocą*, który w pewnych kontekstach może funkcjonować wymiennie z socjatywnym *wraz z*, np. *Gdy książę d'Arcos, z pomocą neapolitańskich baronów i dostojników kościelnych, ubezpieczył zagrożony Porządek* (...). H-G, 29.

Relacja komutatywna

Abstrakcyjną funkcję zastępstwa lub wymiany da się wyprowadzić semantycznie z orientacji o treści konkretno-przestrzennej. Zastąpienie bowiem lub wymiana wiąże się z zajęciem czyjegoś miejsca w umownie określonym obszarze.

Historycznie być może funkcję tę wyrażał w pewnych wypadkach sam biernik („Jakom ja zapłaciw miód” = za miód). Wśród tradycyjnych wykładników przyimkowych odnotować należy przyimek pierwotny *za* + B („pracuje za Piotra”)⁷². Obecnie w użyciu są przyimki wtórne:

1. Wymiana:

- *miast* – np. Którejś nocy tylko *miast* niego przyśnił mu się zupełnie inny (...). *Odoj.*, 549;
- *w miejsce* – np. Nowym liderem Unii Pracy *w miejsce* Ryszarda Bugaja zostanie Marek Pol. *Ż/50/98*; Pragmatyzm *w miejsce* teologii [tytuł] *Ż/124/99*; (...) co albo kogo *wstawić w miejsce* dziedzicznych lordów (...). *Ż/285/98*;
- *w zamian za* – np. (...) *sprowadził do Polski* olbrzymi transport kawy *w zamian za* dwa duże statki ze Stoczni Gdańskiej. *Ż/50/98*; (...) *został* (...) *uwolniony z więzienia w zamian za* pasażerów uprowadzonego indyjskiego samolotu. *GW/200/2000*; (...) *w zamian za* bardzo wysokie składki (podatki!) *zapewnia* coraz marniejsze usługi. *Ż/40/99*;
- *zamiast* – np. (...) *zamiast* swych członek *puszcza w ruch* tłum pajaków, *tkających* tysiące pajęczyn. *Przyb.*, 22; *Uwolniono szeregowych zamiast* generała *Ż/61/99*; (...) *zamiast* *Złotych Masek* od przyszłego roku *przyznawane* będą *Ludwiki* (...). *Ż/75/99*.

2. Zastępstwo:

- *w imieniu* – np. Szef niemieckiego rządu *przeprosił* Chiny „*w imieniu Niemiec i NATO*” *za* sobotni atak. *GW/10/99*; *wydają wyroki w imieniu* III Rzeczypospolitej. *Ż/45/99*; *Owacje, które w imieniu* debutantki *zebrał* dyrektor (...). *Ż/63/99*;
- *w zastępstwie* – np. (...) *nałożony na hrabiego Castrillo* obowiązek „*ojcowskiej łagodności*” (...) *wykonywać* miała *w zastępstwie* męża *Wicekrólowa*. H-G, 40.

⁷² *Za*: Z. Kempf, 1962, s. 31.

3. Swoisty stosunek zastępstwa wyrażają konstrukcje, w których zastępstwu (wymianie) towarzyszy jednocześnie wskazanie na skutki takiej transakcji:

- kosztem – np. (...) oszczędności kosztem zdrowia czy życia pacjentów. *Ż/47/99*; (...) skupił się na potrzebie tworzenia miejsc pracy – kosztem (...) inflacji i poluznienia dyscypliny fiskalnej. *Ż/59/99*;
- za cenę – np. Ileż można sobie zabezpieczyć za cenę małych... ustępstw. *Sir.*, 39; (...) zwolenników dialogu z judaizmem za cenę rezygnacji z części zasad dogmatycznych chrześcijaństwa (...). *Ż/71/99*.

Do relacji wymiany zbliżyć się może interesywne *na rzecz* w kontekstach typu: (...) *w XII wieku podpisała unię z Aragonią, rezygnując z odrębności na rzecz lepszych możliwości rozwoju*. *Ż/124/99*. Dominująca tu jednak jest funkcja pożytku.

Relacja aproksymacji

Approximativus wyraża relację ilości przybliżonej (a dawniej dostatecznej). Funkcję tę trzeba odróżnić od przybliżonych określeń miejsca (*koło Gdańska*) i czasu (*około południa*), które przede wszystkim lokalizują.

Wykładniki relacji aproksymacji łączą się z leksemami rzeczownikowymi, które w swej strukturze semantycznej zawierają pojęcie miary: *pięćdziesiątka*, *sześćdziesiątka*, albo muszą posiadać w zdaniu określenia kwantyfikujące: *pięciuset lordów*, *dwa tysiące stoczniovców* itp. Współcześnie funkcja miary przybliżonej wyrażana może być przez dwa pokrewne przyimki wtórne: *koło*, *około* oraz – przy określaniu przybliżenia przez podanie przedziału wartości – *między*. Wskazywaniu ilości niedostatecznej służy *poniżej*, a przewyższającej zakładany poziom – *powyżej*. Dokładność miary sygnalizują przyimki *co do* i *w wysokości*.

1. Miara przybliżona:

- *koło* – np. Lidia, przystojna kobieta *koło* pięćdziesiątki (...). *Falk*, 6; Zjechało *koło* stu gości. *SJP*;
- *około* – np. (...) liczył *około* siedmiuset pięćdziesięciu tysięcy mieszkańców. *H-G*, 52; *Około* 500 lordów to tzw. parowie dożywni (...). *Ż/285/98*; (...) na świecie tuła się *około* pięciuset milionów urodzonych w tym znaku zodiaku. *Konw.*, 55.

2. Miara przybliżona w relacji do przedziału wartości:
 - między – np. Mężczyzna między pięćdziesiątką a sześćdziesiątką (trudno powiedzieć). Głow., 6; (...) o wielkości między wróblem a szpakiem. Boch., 61.
3. Miara ilości niedostatecznej:
 - poniżej – np. (...) mają poniżej 13 lat. GW/233/2000; Przy zawartości tlenu poniżej 10% nie byłoby ognia (...). Sub., 115.
4. Miara ilości przewyższającej:
 - powyżej – np. Tymczasem przy 21% tlenu rośliny zawierające powyżej 15% wilgoci nie palą się. Sub., 115; (...) pracownicy pracowali powyżej dopuszczalnej liczby godzin nadliczbowych. Ż/263/2000.
5. Miara ścisła, dokładna:
 - co do – np. Powtórzył dokładnie co do słowa. SWJP; Posiadał duży majątek i przehulał go co do morga. SJPD;
 - w wysokości – np. (...) pożyczki z budżetu dla ZUS w wysokości 4 mld zł. GW/274/99; Rosja wystąpi do MFV o kredyt w wysokości 8 mld dolarów. Ż/74/99.

Relacja dystrybucyjna

Relacja dystrybucyjna to funkcja rozdziału danego materiału między wiele podmiotów. Historycznie wyrażała się bądź przypadkowo („saczyć się kroplami”), bądź z przyimkiem pierwotnym *po*: z miejscownikiem („nalać po kieliszku”) i biernikiem („dać po dwa złote”)⁷³.

Z przyimków wtórnych w roli wykładników dystrybucji w badanych tekstach wystąpiły:

1. Dystrybucja zwykła:

- między + B – np. Dzielił swe życie między pracą i rodziną. SWJP; Rozdał leki między chorych. SWJP; Po wojnie Macedonia została podzielona między Grecję, Serbię i Bułgarię. Ż/84/99;
- pomiędzy + B – np. Rozłosoowano książki pomiędzy czytelników. SWJP; Podzielić czekoladę pomiędzy dzieci. SJP.

⁷³ Za: Z. Kempf, 1962, s. 30.

2. Z warunkiem uczestnictwa:

- między + N - np. (...) zrodziło się prawdziwe partnerstwo (...) między Heraklesem a Jolaosem. Wer., 35; Znów są wewnętrznie rozdarci między powołaniem a pieniędzmi, między etosem a statusem. Ż/45/99;
- pomiędzy + N - np. (...) rozdartego pomiędzy lojalnością wobec polskości a fascynacją dla zachodniej kultury masowej (...). Ż/71/99; (...) umowa (...) została zawarta pomiędzy dwoma dżentelmenami. Ż/70/99.

Relacje przyczynowe

Do podstawowych operacji myślowych ustalających związki między zdarzeniami należy oprócz lokalizowania ich w czasie i przestrzeni także interpretowanie zdarzeń w relacjach przyczyna - skutek. W opracowaniach składni współczesnej polszczyzny wyrażeniom przyimkowym w funkcji okolicznika przyczyny nie poświęcono specjalnej uwagi. Wyjątek stanowi diachroniczna monografia Anny Pasoń, zawierająca wiele cennych spostrzeżeń na temat przyimkowych wykładników omawianej relacji⁷⁴.

Potocznie określa się przyczynę jako czynnik wywołujący dane zjawisko. Dokładniej definiuje to pojęcie SJPD: 'fakt, wynik stanowiący konieczny i wystarczający warunek tego, co po danym fakcie, po zadziałaniu danego czynnika następuje; powód, racja'. Ta podstawowa relacja, jak pisze Renata Grzegorzczkova, uwikłana jest w dodatkowe, bardziej skomplikowane struktury pojęciowe⁷⁵. Ustalenie ewentualnych różnic między przyczyną a powodem, zamiarem, motywacją, przesłanką, uzasadnieniem itp. wciąż czeka na teoretyczne zbadanie. Z drugiej strony same przyimki wtórne jako wykładniki tej kategorii syntaktycznej, nakładając swoje różne dodatkowe znaczenia, zacierają klarowność relacji, która może oscylować np. między relacją przyczynową a czasową: zdanie (...) *ich apetyt będzie rósł w miarę mnożenia zakazów (...)*. Ż/40/99 sugeruje warunek, a zarazem rozwój sytuacji w czasie.

⁷⁴ A. Pasoń, 1976; zwłaszcza rozdz. II, s. 19-30 (konstrukcje z przyimkami pierwotnymi) i 30-60 (konstrukcje z przyimkami wtórnymi).

⁷⁵ R. Grzegorzczkova, 1996, s. 129. Autorka zalicza do tej relacji również pojęcie tzw. przyczyny niedostatecznej (przyzwolenia), warunku i celu.

A. Przyczyna

Przyczyna (zwykła, właściwa) to okoliczność, która istniała wcześniej i która została przez mówiącego powiązana z innym zdarzeniem uznanym za jej rezultat. Związki przyczynowe mogą też służyć charakterystyce przebiegu zdarzenia ze skutkiem, który jest dla mówiącego z jakichś względów ważniejszy niż sama okoliczność powodująca go.

Tę stosunkowo prostą relację wyrażają we współczesnym języku polskim frazy przyimkowe. W starej składni przypadkowej, którą dziś uznaje się za przyczynową, stosowany był narzędnik („drżeli bojaźnią”). Dziś zachował się on tylko w tekstach nacechowanych oraz zwrotach frazeologicznych typu: *Przymierał głodem, Oszczędnością i pracą narody się bogacą* itp.⁷⁶. Frazy z przyimkami pierwotnymi: *dziela, dla* + D („Chrystus dla nas cierpiał”), *prze, przez* + B („przez grzeczność prosił”), *przed* + N („trząść się przed zimą”), *o* + B („o jego wielkie cuda chwali”), *z* + D („cieszyć się z zabawki”), *od* + D („ciemno od dymu”), *za* + B („cierpieć za winy”), *na* + B („umrzeć na tyfus”), *za* + N („za twoim rozkazem”) i sporadycznie *w* + Msc. („rzuć się w przystępie szału”) są konstrukcjami starszymi, zanikłymi bądź o słabnącej frekwencji⁷⁷. Konstrukcje z przyimkami wtórnymi mają znacznie szerszy zasięg i są obecnie bardzo ekspansywne.

1. Relacje przyczynowe właściwe:

a) Ogólny związek:

- *wobec* – np. *Wobec spodziewanej dużej liczby takich wniosków powstanie specjalny wydział (...). Ż/44/99; Wobec kompromitacji i kłęski lewicowych utopii ekonomicznych, wobec kompromitacji i zbrodni lewicowych systemów politycznych, jedna tylko sfera pozostaje szansą lewicy: obyczajowość. Ż/112/99;*
- *w* związku z – np. *W związku z remontami w orbisowskich hotelach zmniejszy się w tym roku liczba dostępnych pokoi. GW/114/99; O zagrożeniu bezrobociem w związku z restrukturyzacją górnictwa, hutnictwa i zbrojeniówki rozmawiała*

⁷⁶ Przykłady za: A. Grybosiowa, 1979, s. 68.

⁷⁷ Wymieniają je w swoich pracach Z. Kempf: 1962, s. 31–33 oraz A. Pasoń: 1976, s. 19–30 (konstrukcje z przyimkami pierwotnymi).

wczoraj „S” z premierem (...). GW/84/99; W związku ze swoją filozofią życiową usiłuję zawsze być szczery. Konw., 47;

- ze względu na - np. (...) przeżywany Eunuchem ze względu na cienki głos (...). Lib., 14; Funkcjonariusze nie zatrzymywali go ze względu na immunitet. Ż/54/99; Rozwód z jego strony nie wchodził w rachubę ze względu na dwoje małych dzieci. Nep., 31;
- z powodu - np. A teraz płacze z powodu strat na jednym kompakcie. Falk, 10; Mam wyrzuty sumienia z powodu mojej pokojówki Elzuni (...). Mił., 305; (...) zszedł z tego świata raczej z powodu zaniku niż wskutek choroby. Przyb., 26;
- z racji - np. Mógłbym z racji podobieństwa tytułów położyć na pierwszej stronie motto użyte przez Camusa w Dżumie (...). H-G, 26; (...) z racji swego zawodu przebywała prawie wyłącznie z mężczyznami. Ż/64/99;
- z uwagi na - np. Z uwagi na postępującą chorobę Renoir często uciekał przed zmiennym i chłodnym klimatem Paryża (...). Ż/57/99; (...) z uwagi na dobro śledztwa ujawniono je dopiero wczoraj. Ż/51/99; (...) koalicja centrolewicowej Partii Pracy i liberalnej VVD nie przetrwałaby długo z uwagi na różnice programowe. GW/116/99.

b) Przyczyna korzystna:

- dzięki - np. Dzięki tobie mogę podziwiać wschody i zachody słońca (...). Róż., 9; Teraz dzięki znajomości polskiego trafił do Szczecina. GW/62/99; Osiągnięta dzięki anatomii wiedza o ciele dotyczyła również duszy. Przyb., 30;

c) Przyczyna prawna.

- mocą - np. (...) premier - mocą rozporządzeń - będzie mógł „komponować” resorty i urzędy centralne. GW/114/99;
- na mocy - np. Na mocy porozumienia (...) firmy produkujące obie marki zdjęły wszystkie plakaty (...). Ż/98/99; Na mocy umowy TVP będzie pokazywać (...) skróty wszystkich meczów I ligi. Ż/67/99; (...) należał do najaktywniejszych propagatorów unii brzeskiej, na mocy której część duchownych i wiernych prawosławnych przeszła pod jurysdykcję Rzymu (...). Ż/256/98;
- na podstawie - np. (...) nie będzie przedłużać licencji cywilnych pilotom na podstawie godzin wylatanych w wojsku. Ż/256/2000; (...) na podstawie umowy międzypaństwowej

Mściwoja z Przemysłem II (...) jego księstwo przeszło pod władzę księcia wielkopolskiego. Lab., 210;

- z tytułu – np. Ukryty problem europejskiego bezrobocia leży (...) w (...) kosztach, ponoszonych z tytułu najmowania do pracy. Ż/59/99; Skarb Państwa może też stracić 35,3 mln zł z tytułu kredytów i poręczeń (...). Ż/262/98; (...) musiały spłacić dług w jenach z tytułu wcześniejszego zakupu samolotów. Ż/39/99;

d) Presja:

- pod ciężarem – np. (...) europejski „rząd” – pod ciężarem oskarżeń o korupcję i nepotyzm – podał się (...) do dymisji (...). Ż/67/99;
- pod wpływem – np. Toteż dzikie potępienie nagości, które głównie pod wpływem kontrreformacji przyszło (...). Przyb., 29; Pod wpływem tych protestów firma AMS zdecydowała się (...). GW/115/99; Marta pod wpływem Marka (...) decyduje się skłamać. Ż/41/99;

e) Okoliczność przymusowa:

- w obliczu – np. (...) w obliczu kwitnącej gospodarki Bush postanowił (...). Ż/258/2000; (...) nie jest w stanie, w obliczu trudności stworzonych przez swój sposób podejścia, uciec od odwołania się do założonej w badaniach całości. Jak., 277; (...) prawdopodobieństwo przegłosowania ustawy w obliczu groźby prezydenta o rozwiązaniu parlamentu wynosi 0,4 (...). Jak., 266;

f) Przyczyna okazjonalna:

- z okazji – np. Z okazji 20-lecia związku w sobotę odbyły się festyny i koncerty. GW/200/2000; (...) medale wybite przez miasto z okazji wizyt królów. Chwin, 34; A album, który wyszedł z okazji moich urodzin, roił się od błędów. Falk, 15;

g) Źródło wiedzy:

- na podstawie – np. Na podstawie zdjęć oświadczył później, że był to Ałganow. GW/115/99;

h) Z odcieniem porównawczym:

- na tle – np. W Bundeswerze zarejestrowano w ubiegłym roku 320 przypadków wykroczeń i przestępstw na tle skrajnego nacjonalizmu (...). Ż/65/99;

i) Z odcieniem celowym:

- w imię – np. Znosił to jednak w imię nadrzędnego dobra. Mił., 297; (...) w konflikcie, który prowadzi się w imię wartości i norm (...). Ż/82/99; Wezwał przedstawicieli opozycji, by w imię polskiej racji stanu wzniesli się ponad „międzynarodowe powiązanie ideowo-polityczne” (...). Ż/88/99.

j) Z odcieniem sprawy:

- za sprawą – np. Halloween zadomowiło się na dobre we Francji głównie za sprawą show-biznesu. Ż/53/2000; (...) poniosą wielce prawdopodobną klęskę za sprawą pięcioprocentowego progu (...). Ż/114/99; Stanie się to za sprawą czynników natury kosmicznej (...). Wei., 53.

2. Relacje z fałszywym motywem:

- pod maską – (...) pławienie się z lubością w zakazanych ideach pod maskę krytyki pozornej (...)? Lib., 76;
- pod płaszczykiem – Pod płaszczykiem obrony demokracji chciał skompromitować przeciwników. SWJP;
- pod pozorem – Wycofał się z przedsięwzięcia pod pozorem braku czasu. SWJP; (...) ochotnicy wyruszyli na Wschód pod pozorem obsługi pociągu sanitarnego (...). Ż/61/99;
- pod pretekstem – (...) Grocki pod pretekstem promocji młodych muzyków lansuje sam siebie. Falk, 6.

3. Relacje z odcieniem rezultatywnym:

- na skutek – np. Do tej pory na skutek globalnego kryzys cierpiały instytucje finansowe (...). Ż/285/98; Zaledwie w ciągu roku na skutek kryzysu finansowego stopa bezrobocia się podwoiła (...). GW/50/99; Nie na skutek doraźnego odchudzenia (...). Ż/112/99;
- skutkiem – np. Spór wybuchł skutkiem nieporozumienia. SWJP;
- w efekcie – np. (...) w efekcie modernizacji liczba dostępnych pokoi ma się zwiększyć (...). GW/114/99;
- w następstwie – np. W następstwie zderzenia z asteroidą na zawsze zniknęły z powierzchni Ziemi grupy organizmów, które dawały sobie świetnie radę przez dziesiątki milionów lat. Wei., 66;
- w odpowiedzi na – np. Rosyjski rząd chce ograniczyć import cukru z Polski w odpowiedzi na wprowadzenie w zeszłym roku ograniczeń w imporcie rosyjskiego węgla. GW/81/99; Papież

Jan Paweł II, w odpowiedzi na prośby biskupów z całego świata, zapowiedział wydanie specjalnej dyspensy. *Ż*/51/99;

- w rezultacie – np. (...) posiada odpowiednią masę dla zatrzymywania gazów wyrzuconych z jej wnętrza w rezultacie aktywności tektonicznej (...). *Sub.*, 119; (...) zgubić: częściowo w rezultacie nacisków wymuszających zewnętrzny konformizm (...). *Ż*/41/99;
- wskutek – np. Aż wskutek ciężkich osobistych przeżyć uwierzył w Boga (...). *Mił.*, 291; (...) wskutek wstrzemięźliwego trybu życia często budził się w nocy (...). *Przyb.*, 18; Wskutek nieroztropności zostałem ośmieszony. *Lib.*, 62;
- w wyniku – np. (...) w wyniku bombardowań przedmieść Groznego zginęło prawie pół tysiąca cywili. *GW*/37/2000; Kieruje osłabionym, w wyniku kolejnych rozłamów, *KPN*. *Ż*/37/99; Oczywiście jeśli w wyniku jego wadliwego działania popsuje się telefon (...). *Ż*/104/99.

B. Przyzwolenie

Składnia Klemensiewicza ujmuje związki przyzwalające niezależnie od przyczynowych. Jednak przyzwolenie (ustępstwo) to rodzaj przyczyny dopuszczającej skutek przeciwny naturze swojego działania. W nowszych gramatykach nazywa się ją „przyczyną niedostateczną”⁷⁸ jako możliwą, ewentualną okoliczność hamującą realizację powziętego zamiaru albo łagodzącą jakiś stan, która ostatecznie nie przeszkodziła w zaistnieniu zdarzenia. Związki tego typu zawierają więc w swej strukturze ukryte rozumowanie: ze zdarzenia rzeczywistego (danego podrzędnikiem) można by wnioskować, że nastąpi skutek odwrotny, tymczasem nieoczekiwanie zaszło zdarzenie przeciwne (opisane nadrzędnikiem).

Typowymi wykładnikami tej złożonej relacji semantycznej są wyrażenia z przyimkami wtórnymi.

- bez względu na – np. Dopieprzyć wszystkim, bez względu na to, kim jest i jaki jest jego dorobek. *Falk*, 17; (...) po śródowych wyborach, bez względu na wynik, Kongres obiecał mu stanowisko wiceprezydenta. *GW*/126/99; Pogoda na Florydzie

⁷⁸ Por. R. Grzegorzczkowska, 1996, s. 130 i A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa 1996, s. 200.

powinna być dobra bez względu na szalejący huragan Mitch (...). *Ż/262/98*;

- mimo – np. Mimo oficjalnej linii władz (...) nasi wschodni sąsiedzi zachowują również świadomość bliskich związków z kulturą polską. *GW/115/99*; (...) mimo zbliżającej się pięćdziesiątki chodzą niczym nastolatki „za rączkę” (...). *Ż/55/99*; Mimo deklaracji (...) nie chce jednak zostać mediatorem. *Ż/96/99*;
- niezależnie od – Deklaruje ona święte i niezbywalne prawo jednostki niezależnie od rasy, wyznania. *Sk., 117*; Podkreśla równość praw obywateli niezależnie od płci (...). *Sk., 117*; Niezależnie od ich fiaska, przywódca AWS wystartuje w wyborach (...). *Ż/199/2000*;
- pomimo – np. (...) pomimo dobrych chęci, nie rozumiemy, jakie znaczenie dla wiernych mogłaby mieć ta historia. *Tok., 161*; (...) pomimo zamiłowania do starości, stanowił jego Centrum. *Przyb., 16*;
- wbrew – Zgromadzenie akcjonariuszy, wbrew przewidywaniom, przebiegło spokojnie. *GW/200/2000*; (...) wbrew wszelkim zastrzeżeniom natury etycznej, nie uda się zapobiec genetycznej modyfikacji ludzi. *Ż/62/99*; Wbrew oczekiwaniom nie było w niej oryginału Porozumień Sierpniowych z 1980 r. (...). *GW/201/2000*.

C. Warunek

Podobnie jak przedstawione wyżej okoliczniki przyzwolenia, wykładniki warunku znamionują pewną zaawansowaną intelektualnie operację myślową. Związki takie ujinują w relacji przyczynowo-skutkowej dwa zdarzenia pomyślane przez mówiącego jako prawdopodobne: wystąpienie jednego z nich (tzw. „przyczyna konieczna”) pociąga za sobą skutek w postaci drugiego.

Podstawowymi środkami tworzenia konstrukcji warunkowych są przyimki wtórne. Występują w tej funkcji:

1. Zwykły warunek:

- na wypadek – np. – Ze skrzyni przygotowanych na wypadek wojny lub klęski żywiołowej, ukradli (...). *Ż/93/99*;
- pod warunkiem np. (...) można ją jednak stosować pod warunkiem uzyskania pisemnej zgody chorego (...). *Ż/50/99*; On także będzie potrafił, pod warunkiem udzielenia mu lojalnego wsparcia (...). *Ż/115/99*;

- w razie – np. W razie uwolnienia Turek (...) chciałby wrócić do ojczyzny. GW/62/99; Osoby prowadzące działalność gospodarczą będą miały prawo do jednorazowych odszkodowań w razie wypadku przy pracy (...). GW/126/99; W razie niespełnienia postulatu zagrożono strajkiem. Ż/47/99;
 - w przypadku – np. (...) w przypadku zagrożenia życia nurków akcja zostanie przerwana. Ż/247/2000; (...) zagrożiły strajkiem w przypadku dalszych zwolnień. Ż/47/99;
 - w wypadku – np. Depozyt adwokacki jest ustanawiany w wypadku sporu. Ż/50/98; W wypadku odmowy zwrócić się do wyższej instancji. SWJP.
2. Okoliczność przymusowa.
- w obliczu – np. (...) polega na wystąpieniu pewnej reakcji (...) w obliczu zastosowania pewnych środków (...). Jak., 266;
3. Wzajemne warunkowanie się:
- wraz z – np. Ilość lodu wzrasta (...) wraz ze zmniejszaniem się insolacji (nasłonecznienia). Sub., 112; (...) maksymalne nasycenie barwy na równiku maleje wraz z przesuwaniem się ku wnętrzu kuli (...). T., 167.
4. Z odcieniem stosowności, odpowiedniości:
- w zależności od – np. Będzie to mniejsza lub większa redukcja w zależności od sytuacji na rynku (...). Ż/253/2000;
 - zależnie od – np. Zależnie od znaczenia wyraz wigilia bywa zapisywany wielką lub małą literą. Bor., 21; Będę się patrzył na niego z podziwem lub z politowaniem, zależnie od klasy dowodu (...). Las., 60.

Wyczerpująca systematyka stosunków przyczynowych wyrażanych konstrukcją z przyimkiem wtórnym jest trudna do przeprowadzenia ze względu na dość znaczne rozbudowanie tej kategorii semantycznej. Występuje tu wiele wyspecjalizowanych struktur o dość zawikłanych zakresach treści i użyciu.

W grupie relacji z **przyczyną zwykłą** da się zauważyć, jak subtelnie rozróżnia się w polszczyźnie rozmaite okoliczności i motywy. Dla przykładu: przyczynę korzystną wyraża przyimek *dzięki*⁷⁹,

⁷⁹ Wydawałoby się, że istniejący w świadomości językowej związek znaczeniowy przyimka *dzięki* z serią pokrewnych wyrazów o treści 'wdzięczność' winien nie dopuszczać, aby przyimek ten był stosowany do oznaczania przyczyn

przyczynę prawną – *mocą i na mocy*, ekonomiczno-społeczną – *z tytułu*, przyczynę o charakterze argumentu, pozytywnie wartościowaną – *z racji*, motyw usankcjonowany społeczną aprobatą sygnalizuje przyimek *w imię*, na sprawcę jako przyczynę wskazuje *za sprawą*, zewnętrzną presję podkreśla *pod wpływem*, presję o zabarwieniu negatywnym – *pod ciężarem*, ogólne tło faktu – *na tle*, gdy przyczyną jest szczególne wydarzenie o charakterze święta – wykładnikiem jest przyimek *z okazji*. Osobne grupy stanowią wymienne w zasadzie wykładniki przyczynowości ze wskazaniem na fałszywy motyw: *pod maską*, *pod płaszczykiem*, *pod pozorem*, *pod pretekstem* oraz wykładniki z odcieniem rezultatywnym. W tej ostatniej funkcji żywo konkurują dziś ze sobą *w efekcie*, *w następstwie*,

wywołujących skutki niepomyślne, a więc o znaczeniu przeciwnym do treści etymonu. Jednak przykłady takie występują niemal od początku pełnego rozwoju przymikowej funkcji *dzięki*. (Por. XIX w.: *Dzięki jego sztywności nie mogliśmy nigdy przetamać lodów w naszym obcowaniu. ; (...) popełnił niejedną winę (...) dzięki swej naiwności politycznej*. Cyt. za: Pasoń A. 1976, s. 36.) Od początku też piętnowane są przez wydawnictwa poprawnościowe jako błędy. Tę negatywną ocenę normatywną podtrzymują dziś SPP, SJP, SWK, SWJP i – co charakterystyczne – NSPP (s. v. *dzięki*). Jedyne D. Buttler zwraca uwagę, że żywiołowa ekspansja przymikowa wtórnego *dzięki* doprowadza do leksykalizacji jego wyrazistej postaci słowotwórczej i w konsekwencji do indywidualnych, ale częstych wykojeżeń, które sprowadzają się do narzucenia mu znaczenia „ogólnoprzyczynowego”. Staje się zatem *dzięki* w swych wtórnych użyciach odpowiednikiem przymików *wskutek*, *z powodu* i pojawia się nawet w kontekstach sprzecznych z jego pierwotnym odcieniem semantycznym. (D. Buttler, 1986a, s. 364. Por. też uwagi w: 1967b, s. 78).

Choć z uwagi na zakres zbieranego materiału (teksty drukowane) nie zanotowałam przykładów użycia *dzięki* dla oznaczania okoliczności niesprzyjających, jednak wystąpiło kilka kontekstów, w których przyimek ten oznacza nie szczególnie rodzaj przyczyny, ale przyczynę neutralną, przyczynę w ogóle: *Mapa, sporządzona dzięki obserwacjom sondy MGS pokazuje, że „czerwona planeta” ma kształt zbliżony do gruszki (...). Ż/125/99; (...) dzięki temu mamy niewątpliwie specyficzne poczucie humoru*. Huelle, 20. Jeszcze wyrazistsze konteksty tego typu z materiałów dwudziestowiecznych przytacza A. Pasoń, np. *Dzięki ruchowi wirowemu z ziemi wygląda tak, jakby słońce obchodziło cały widokokrąg. Czarny Staw Gąsienicowy (...) powstał (...) dzięki zamknięciu doliny przez morenę*. (1976, s. 37.) Nie sposób tu zdecydować, czy mowa o zjawiskach pożądanym, czy nie. Być może dalszy rozwój przymikowej funkcji *dzięki* pójdzie właśnie w kierunku całkowitego zerwania więzi znaczeniowej z rzeczownikiem podstawowym, pełnej neutralizacji przymikowa i w efekcie zniesienia ograniczeń w jego użyciu.

w rezultacie i w wyniku. Statystyka każe przyznać największe szanse pełnego zleksykalizowania się strukturze w wyniku.

Wśród wykładników **przyzwolenia** i **warunkowości** tak ogromne zróżnicowanie funkcji szczegółowej nie występuje (choć nie można też mówić o pełnej synonimiczności). Za to stosunki te wyrażają w polszczyźnie wyłącznie konstrukcje z przyimkami wtórnymi. Obecność tylko tak złożonych formalnie i semantycznie wykładników przyzwolenia oraz warunkowości świadczyć może o tym, że są to relacje stosunkowo skomplikowane⁸⁰. Warto dodać, że oprócz złożonych struktur przyimkowych zbudowanych według modelu: *z + D, pod, za + N, w + B, w, na + Msc.* możliwe są i inne, wykorzystujące także zaświadczane w znaczeniu przyczyny przyimki *dla + D (dla celów, dla dobra)* i *na + B (na cześć)*. Wymienione struktury nie są jeszcze – zgodnie z przyjętymi kryteriami – przyimkami wtórnymi, ale dążą do leksykalizacji w tej funkcji.

Relacja celu

W tradycyjnych opisach składniowych związki celowe stanowią typ odrębny, nie powiązany z okolicznikiem przyczyny. Jednak głębsze wnikięcie w semantykę tych konstrukcji pokazuje, że w ich strukturze znaczeniowej zawarta jest relacja przyczynowo-skutkowa⁸¹. Cel zakłada czyjś świadome działanie, wolę osiągnięcia czegoś. Słowem, to przyczyna wewnętrzna (w przeciwieństwie do wszelkiego typu przyczyn działających od zewnątrz). Jak każda przyczyna, pociąga ona za sobą jakiś rezultat. W ten sposób w każdej okoliczności celu wyodrębniają się dwa składniki: pobudka i skutek. W związkach celowych zatem człon podrzędny informujący o woli sprawcy i zamierzonym zdarzeniu pełni funkcję przyczynową względem nadrzędnika, który opisuje skutek powziętej decyzji: (...) *zawarty porozumienie w celu negocjacji układu zbiorowego. Ż./47/99*. Od stosunków przyczyny relacje celowe różnią się lokalizacją w czasie. Cel ma odniesienie do przyszłości jako coś, ku czemu się dąży, co ma być osiągnięte.

⁸⁰ Por. uwagę R. Grzegorzczkovej, dotyczącą późnego przyswajania przez dzieci okresów warunkowych: 1996, s. 136.

⁸¹ Por. : M. Grochowski, 1980; E. Wierzbicka, 1991 oraz R. Grzegorzczkova, 1996.

Konstrukcje z przyimkami wtórnymi obecne są w polszczyźnie w funkcji wykładników relacji celu obok związków z przyimkami pierwotnymi, w szczególności *ku* + C („olej ku światłu”), *na* + B („materiał na ubranie”), *po* + B („stać po chleb”), a także *dla* + D („przezczytać dla uniknięcia błędów”), *do* + („dać rękę do pocałowania”), *za* + N („iść za sprawunkami”) oraz bezokolicznikami. Historyczna kazualna składnia celownikowa („Raczcie mi być wspomóżeniu”) nie zachowała się⁸². W badanych tekstach wystąpiły:

- celem – np. (...) manipulowanie genami poszczególnych komórek celem wyeliminowania chorób (...). Kłos., 48; Strony prowadzą rozmowy celem uzgodnienia stanowisk. SWJP;
- gwoli – np. (...) gwoli pewnego rodzaju zabawy w political fiction postanowiliśmy narysować nową, zupełnie fikcyjną mapę Europy (...). *Ż*/124/99; Przysiadł na chwilę gwoli wypoczynkowi. NSPP;
- ku pamięci – np. (...) wyjął świeczkę, którą zapalił ku pamięci ofiar satanistów. *Ż*/81/99;
- w celu – np. To dyrekcja skierowała nas do szkoły w celu uzupełnienia wykształcenia. *Ż*/50/99; (...) spotykał się z nim na obiadach w celu uzyskania informacji (...). *Ż*/211/2000; (...) przekraczające granicę w celu zakupu alkoholu i papierosów (...). *Ż*/199/2000.

Na pograniczu funkcji celowej i interesywnej sytuuje się w niektórych kontekstach wtórny przyimek *na rzecz* – np. (...) *pakt europejski na rzecz zatrudnienia* (...). *Ż*/59/99; (...) *starania na rzecz wprowadzenia Polski do zachodnich struktur bezpieczeństwa*. *Ż*/115/99.

Relacja interesywna

Do grupy relacji przyczynowo-skutkowych zaliczyć trzeba (oprócz związków przyczynowych i celowych) również funkcję wyrażającą rezultaty jakiegoś działania. Zdzisław Kempf w cytowanej tu pracy wyodrębnia relację interesywną, która wskazuje na pozytywne skutki, korzyść własną lub cudzą. Ale możliwa jest też sytuacja odwrotna, gdy skutki akcji równoznaczne są z czymś uszczerbkiem. Można więc chyba mówić o dwu dopełniających się funkcjach szczegółowych relacji interesywnej: pożytku (korzyści) oraz straty.

⁸² Informacje o tradycji użycia struktur celowych za: Z. Kempf, 1962, s. 33. Por. też SPP s. v. *cel*.

Składnia zawsze była wyłącznie przyimkowa. Wśród produktywnych wykładników wymienia się przyimki pierwotne: *o* + B („stać się o dzieci”), *za* + B („walczyć za ojczyznę”), *za* + N („prosić za bratem”), *dla* + D („poświęcić się dla kogoś”)⁸³. Do przyimków wtórnych, poświędzonych obecnie w tej funkcji należą:

1. Funkcja zysku:

- na rzecz – np. (...) gdyż powinien się zrzec nominacji na rzecz... żony. *Ż*/55/99; (...) oskarżonych o szpiegostwo na rzecz Izraela i USA (...). *GW*/274/99; (...) orzeczenie sądu na rzecz kochanek uderza pośrednio w (...) instytucję małżeństwa. *GW*/115/99; (...) działałyby w imieniu i na rzecz banku. *Ż*/87/99;
- w obronie – np. (...) była to także wojna w obronie praw człowieka i demokracji. *Ż*/91/99; W obronie swojej sprawy mogłyby powołać się na wieki wiernej służby. *Mił.*, 264; (...) PPPP będzie popierała wszelkie akcje w obronie przyrody (...). *Róż.*, 28.

2. Funkcja straty:

- na szkodę – np. Każdego dnia przynajmniej przez kwadrans fabryka pracowała na szkodę firmy (...). *Tul.*, 74; (...) jest oskarżony o działanie na szkodę wierzycieli fabryki (...). *GW*/274/99.

Relacja dotyczenia

Funkcja dotyczenia (*pertinentialis*) sygnalizuje uwagę poświęconą czemuś lub pracy nad czymś. Przedmiot jest zatem w kręgu zainteresowania, lecz nie interesu, korzyści jak przy *interessiwie* (zob. wyżej).

Pierwotnie była tu składnia przypadkowa, biernikowa, znana nawet i dziś („opowiedzieć swoje kłopoty”). Wyznacznikami uwagi mogły być też przyimki pierwotne: *za* („myślić będą za moj grzech”), *o* + *Msc.* („mówię o tobie”), *nad* („zmiłować się nad kimś”)⁸⁴. Obecnie funkcję tę wyrażają dość liczne i różnorodne konstrukcje z przyimkami wtórnymi:

1. Ogólne odesłanie:

- koło – np. Majstrować koło radia. *SJP*; Pracować koło koni. *SIP*; Krzątać się koło obiadu. *SWJP*; Koło kina kręczą się

⁸³ Za: Z. Kempf, 1962, s. 28. Por. też *SJP* s. v. *dla*.

⁸⁴ Za: Z. Kempf, 1962, s. 28.

teraz różni dziwni goście. [= zajmują się filmem] Ryl., 37 (z pogranicza frazeologii).

2. Z ograniczeniem zakresu spraw:

- co do – np. (...) Eurysteusz żywił jeszcze wątpliwości co do siły, męstwa, a także innych zalet Heraklesa. Wer., 237; Ale zastrzeżenia co do sposobu informowania o przebiegu kampanii zgłasza większość kandydatów. Ż/211/2000;
- do spraw – np. U Nixona była doradcą ds. konsumentów. Ż/55/99; (...) były minister ds. promocji przedsiębiorczości (...). GW/37/2000; (...) sejmowa komisja ds. służb specjalnych. GW/100/99;
- na punkcie – np. (...) jesteśmy twardzi na punkcie finansów publicznych. Ż/59/99; Wicekról miał zupełną obsesję na punkcie *sentido de la comunidad*, poczucia wspólnoty (...). H-G, 50;
- na temat – np. (...) zlecono mi opracowanie raportu na temat studiów romanistycznych na warszawskiej uczelni. Lib., 71; Co mi pan powie na temat przyłączenia Rusi Czerwonej? Róż., 21; (...) nie chcieli zeznawać na temat pobytu prezydenta w 1994 r. GW/115/99;
- odnośnie do – np. Swoisty przełom w treści wielu antycznych źródeł odnośnie do masowego zastosowania sygnalizacji świetlnej w morskiej nawigacji nastąpił (...). Duc., 176; (...) otrzymali odnośnie prekognicji śmierci prawdopodobieństwo (...). Kor., 228;
- w odniesieniu do – np. (...) zastrzegąły sobie prawa własności w odniesieniu do informacji dotyczącej nowego leku (...). Klos., 62; Miało to miejsce tak w odniesieniu do sfery handlowej jak i militarnej. Duc., 164;
- pod względem – np. Pod względem zastosowań bije wszystkie inne na głowę. Las., 60; (...) ustępuje może Argentynczykowi pod względem rewolucyjnego idealizmu (...). GW/267/2000.

a) Z odcieniem konkretno-kierunkowym:

- na gruncie – np. Rzecz zatem powinna być rozpatrywana na gruncie konkretnego systemu prawnego (...) Sk., 117; (...) może zostać wykonane na gruncie poglądów laburzystowskich (...). Ż/59/99;

- na poziomie – np. Falsyfikacja taka możliwa jest tak na poziomie założeń (...) jak i na poziomie ostatecznych efektów doboru. Łom., 16; (...) spór na poziomie teorii polityki (...). *Ż*/82/99;
 - w dziedzinie – np. Stąd np. także postępująca mikrominiaturyzacja i nanizacyjny trend w dziedzinie procesorów. Lem, 71;
 - w sferze – np. A najskuteczniej jest zamazać kryteria (...) w sferze obyczajowości. *Ż*/112/99; Tylko w sferze kultury, stylu życia i obyczajowości laicka lewica może być jeszcze agresywna i skuteczna. *Ż*/112/99;
 - w zakresie – np. (...) współpracy w zakresie dostaw energii i gazu. *Ż*/112/99; Nowe elementy należy także odnotować w zakresie dwuizbowości parlamentu. Sk., 105.
3. Adresat czynności, stanu uczuciowego lub skłonności:
- a) Z odbiorcą nieosobowym lub niescharakteryzowanym:
- odnośnie do – np. (...) na temat osób, odnośnie do których będzie kierował wnioski do Sądu Lustracyjnego. GW/100/99;
 - wobec – np. Ten przejaw zupełnej kapitulacji wobec losu (...). Przyb., 43; Ale ja zawsze odczuwałem jakąś czołobitną bojaźń wobec tej części naszej Ziemi wystrzelonej w kosmos, wobec tego starego zęba, wyrwanego z gęby ziemskiego globu, wobec tej bezludnej wyspy, tkwiącej na oceanie nieba. Konw., 59;
 - w przypadku – np. W przypadku środowiska członkowie UE nie zdążyli (...). GW/267/2000; W przypadku Michaiła Bułhakowa sprawdziło się to w stu procentach. GW/267/2000;
 - w wypadku – np. W wypadku Wielkiej Brytanii uznanie pełnych praw spadkowych kochanek i konkubin proponuje obecnie Komisja Prawna Izby Gmin. GW/115/99; W wypadku umowy depozytu (...) nie było mowy o żadnym sporze. *Ż*/50/98;
- b) Z odbiorcą osobowym:
- pod adresem – np. (...) to najczęstsze zarzuty pod adresem albańskiej społeczności. *Ż*/84/99; (...) propozycje (...) formułowane pod adresem innych kandydatów prawicy. *Ż*/199/2000; Pretensje pod adresem obecnego rządu. SWJP;
 - w stosunku do – (...) ostrożność w stosunku do Albańczyków widać na każdym kroku. *Ż*/84/99; (...) oskarżeń o współpracę

z SB wysuwanych w stosunku do premiera. GW/100/99; (...) nie chce ujawnić nazwisk osób, w stosunku do których toczą się postępowania. Ż/121/99.

Pewne wątpliwości związane były z zakwalifikowaniem do grupy wykładników dotyczenia przyimków wtórnych *na gruncie*, *na poziomie* oraz *w dziedzinie*, *w sferze*, *w zakresie*, które zawierają w swojej semantyce odcień ukierunkowania przestrzennego. Ponieważ jednak sytuują one wyłącznie abstrakcyjnie, wypada włączyć je w obręb analizowanej funkcji.

Relacja sposobu

Sposób charakteryzuje akcję ze względu na kształt jej realizacji. Wśród różnych wykładników sposobu tradycyjne były też konstrukcje z przyimkami pierwotnymi: *bez* + D („wyjść bez czapki”), *na* + B („umieć na pamięć”), *na* + Msc. („kłamać na oczekaniu”), *przez* + B („mówić przez nos”), *po* + Msc. („iść po omacku”), *pod* + N („uśmiechać się pod wąsem”), *w* + B („tańczyć w rytm”), *w* + Msc. („siedzieć w milczeniu”), *z* + N („palić się z trzaskiem”), *z* + D („pańczyć z ukosa”).

1. Metoda działania:

- drogą – np. (...) nam wszystkim byłoby lepiej i bezpieczniej, gdyby do parlamentu wybierano posłów drogą losowania. Konw., 55; Przyjęto rezolucję drogą głosowania. SWJP;
- w drodze – np. (...) najwyższe stanowisko w państwie zdobył w drodze wyborów powszechnych przedstawiciel lewicy (...). Sk., 110; Chcą powetować stratę dzieckiem otrzymanym w drodze zapłodnienia *in vitro*. GW/233/2000; (...) domagając się przeprowadzenia określonych reform nie w drodze aktów rządowych, lecz ustaw. Sk., 112.

2. Z odcieniem stosowności, odpowiedniości:

- w duchu – np. (...) poddając je przeróbce w duchu „trzeciej drogi”. Ż/59/99; (...) rząd czyni to (...) w duchu respektowania priorytetów ustalonych przez prezydenta. Sk., 108.

3. Z odcieniem porównawczym:

- pod postacią – np. Halucynogeny wywołują zaburzenia psychiczne pod postacią zmian nastroju (...). Kur., 268; (...) pod postacią porcelany (...) wyciekają ze Ściegów prawdziwe pieniądze. Tul., 75.

4. Z odesłaniem do źródła wiedzy:

- na podstawie – np. (...) datowanie na podstawie wielkości sło-
jów drzew (...). *Ż*/53/99; (...) nazwał Izbę Lordów „gromadą
pięciuset zwykłych ludzi wybranych na podstawie przypad-
ku (...). *Ż*/285/99; Na podstawie tabeli będzie obliczona wy-
sokość emerytur i kapitał początkowy. *Ż*/75/99.

5. Wyjaśnienie zasady działania:

- na zasadzie – np. (...) dwa wielkie obozy polityczne, skupiają-
ce wokół siebie wyborców na zasadzie „efektu śnieżnej kuli”.
Ż/199/2000; Udział na zasadzie pełnej dobrowolności. SWJP.

Relacja dopowiedzenia

Relacja dopowiedzenia kryje sens ‘jako, w charakterze’. W kla-
sycznym opisie Zenona Klemensiewicza funkcja ta podporządkowa-
na jest okolicznikowi sposobu (por. „wrócił jako arcybiskup”)⁸⁵. Jed-
nakże jest to sposób osobliwy, bo określa swoistą postać stosunku
czynności do ogarniętego przez nią przedmiotu. Postać, którą trud-
no nazwać metodą czy formą wykonania. Wskazuje się raczej na
rolę, funkcję, sposób istnienia lub szczególny charakter czegoś.

Najstarszą składnię bezprzymikową stanowił tutaj mianownik („po-
stawion jeśm krol”), ewentualnie narzędnik („łazekami byli wysłani” =
jako szpiedzy). Składnia ta utrzymała się jeszcze w nielicznych zwią-
zkach: *człowiek imieniem Jan, plotka wróblem wyleci, a wołem
powróci*. W historii polszczyzny poświadczono są także konstrukcje
z przymikami pierwotnymi *na* + B („brać na pamiętkę”) i *za* + B („mieć
za żonę”)⁸⁶. Z przymików wtórnych w funkcji tej występują obecnie:

- jako – np. (...) akceptowany jako małżonek królowej (...). *Wer.*, 227;
(...) jawi się własnej samowiedzy jako woła (...). *Marz.*, 25; Bogu-
sław Grabowski dał się poznać jako krytyk Leszka Balcerowicza.
Ż/123/2000;
- w charakterze – (...) duchowni nie będą zatrudnieni w charakterze
akwizytorów (...). *Ż*/53/99; Najchętniej zaakceptowałbyś mnie
w charakterze kukły (...). *Str.*, 39; (...) towarzyszącego Armii Konnej
w charakterze korespondenta. *Ż*/61/99; Nie da rady przemknąć
przez życie w charakterze motylka. *Konw.*, 51;

⁸⁵ Zob. Z. Klemensiewicz, 1961, s. 51.

⁸⁶ Za: Z. Kempf, 1962, s. 28–29.

- w postaci – np. (...) zejście na ziemię w postaci Chrystusa. Mił., 292; (...) dodający rozumieniu dopływ w postaci „języka cielesnego” – nie tylko gestykulacji czy mimiki (...). Lem, 79; (...) prezent w postaci zestawu cebulek różnych odmian narcyzów. Tok., 165;
- w roli – np. Strona niemiecka przedstawiana jest z reguły w roli dawców, zaś Polacy są biorcami pomocy (...). *Ż*/108/99; (...) musiałam w tym czymś uczestniczyć, chociażby tylko w roli świadka. Nep., 7; (...) przyjechał do stolicy Białorusi nie jako szef polskiego MSZ, lecz w roli przewodniczącego Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. *Ż*/50/98.

Odrębne znaczenia, być może już nie powiązane z funkcją dopowiedzenia, ma przyimek *imienia*, charakteryzujący przedmiot określany jako nosiciela nazwy jednostkowej. Ale rozwój rzeczownika *imię* do funkcji przyimkowej dokonał się prawdopodobnie poprzez użycia typu *człowiek imieniem Jan*, gdzie mamy jeszcze składnię syntetyczną z czytelnym sensem ‘jako’: *imieniem = jako imię*. Gdy w roli nadrzędnika wystąpi rzeczownik *kościół, cerkiew* itp., używa się przyimka *pod wezwaniem*.

- imienia – Huta im. Sendzimira (...). *Ż*/41/99; (...) Muzeum Kolekcji im. Jana Pawła II (...). *Ż*/188/2000; Nagrodę Krytyków Teatralnych ZASP im. Andrzeja Nardellego za najlepszy debiut w polskim teatrze w sezonie 1999/2000 przyznano (...). *Ż*/123/2000;
- pod wezwaniem – (...) arcybiskup Sawa dokonał w niedzielę wyświęcenia cerkwi pod wezwaniem Świętego Ducha w Białymstoku. *Ż*/113/99.

Relacja stosowności

Funkcję odpowiedniości, stosowności tradycyjnie wyrażały wtórne przyimki *podług* i *wedle*, *według* z dopełniaczem („postąpić według przepisów”)⁸⁷. Obecnie poświadczane są i inne wykładniki tej kategorii semantycznej:

1. Zgodność z wzorcem:

- na miarę – np. To jest teatr na miarę naszych wielkich czasów. Róż., 28; (...) od przedwczoraj mamy „Śluby panieńskie” na miarę naszych czasów. *Ż*/63/99;

⁸⁷ Za: Z. Kempf, 1962, s. 29.

- podług – np. Przecież podług twojego orzeczenia to ja się nadawałam na pacjentkę. Stroń., 35; Ubierała się podług najnowszej mody. SWJP;
 - wedle – np. (...) ma się wrażenie, że [działa] wedle wręcz jakichś absurdalnych dyrektyw (...). Ryl., 19; (...) wygodniej je będzie systematyzować wedle odcinków spektrum kolorystycznego (...). T., 168;
 - według – np. Rozliczać się mielibyśmy według obecnie obowiązujących stawek. Ż/211/2000; (...) maskotki wyszywane według rysunków Czeczota (...). GW/198/2000; Według stażu pracy należy im się (...). Ż/87/99;
 - zgodnie z np. – Działam zgodnie z ustalonym planem. Falk, 6; Rozesłałem zaproszenia zgodnie z twoją listą. Falk, 5; (...) obcym językiem władać można biegle, ale układa się go zgodnie z jego syntaksą i semantyką jakby z zewnątrz (...). Lem, 80; Za trzy lata, zgodnie z przyjętą zasadą rotacji kadr, dowództwo korpusu obejmie Polak. GW/62/99.
2. Niezgodność z wzorcem:
- niezgodnie z – np. (...) została przedłużona niezgodnie ze statutem. Ż/88/99; (...) nowa rada nadzorcza (...) została powołana niezgodnie z przepisami (...). Ż/263/2000.
3. Z odzieniem warunkowym:
- w zależności od – np. Różnicowanie praw człowieka w zależności od jego narodowości ułatwiał obowiązkowy wpis w paszporcie (...). Ż/124/99; (...) jego linia polityczna zmieniała się w zależności od okresu (...). Ż/59/99;
 - zależnie od – np. Zależnie od znaczenia wyraz wigilia bywa zapisywany wielką lub małą literą. Bor., 21; (...) przekształcających się zależnie od lokalnych możliwości w państwa plemienne (...). Lab., 205; Będę się patrzył na niego z podziwem lub z politowaniem, zależnie od klasy dowodu (...). Las., 60.

Relacja komparatywna

Porównanie charakteryzuje sposób istnienia jakiegoś faktu poprzez umieszczenie go na tle innego. Starą składnią kazualną był tu dopełniacz („mniejszy ojca”). Z czasem wykształciły się przyimkowe wykładniki: *od* + D („wyższy od brata”), *nad* i *ponad* + B („zimmniejszy nad głazy”), zanikłe dziś *nad* + N („on był nad nim mocniejszy”),

mimo + B („Krystus krasny obliczym mimo syny ludzkie”), *przed* + B („przed nim nie jest był świętszy”), *naprzeciw* + C („ziemia naprzeciw wodzie jest sucha”)⁸⁸. Wymienione wyznaczniki relacji porównawczej wskazywały ogólnie na przedmiot porównania, nie precyzowały, czy chodzi o podobieństwa czy różnice, jak czynią to niektóre wtórne przyimki komparatywne.

1. Funkcja porównawcza ogólna:

- na tle – np. (...) na tle innych armii europejskich właśnie w pruskiej panował niewątpliwie najlepszy porządek i praworządność. Terl., 11; Na tle innych był nawet miły. SWJP;
- niż – np. (...) zupełnie ugotuje lepiej niż babka! Wojł., 85; Prezentował się skromniej niż inne wyłożone na stołach książki. Terl., 5; Jesteśmy gorsi niż śmiecie. Huelle, 19;
- wobec – np. (...) co to jest wobec samotności Pana Boga. Konw., 47; Nawet najdroższy samochód ma znikomą wartość wobec ludzkiego życia (...). GW/116/99; Złoty zyskał wczoraj na wartości wobec dolara. GW/274/99; (...) zwyczajna kura domowa, nawet ślepa, której „niekiedy trafi się ziarno”, jest wobec komputera ostatniej generacji Einsteinem. Lem, 66;
- w odniesieniu do – np. W odniesieniu do II dekady lutego żywność i napoje bezalkoholowe podrożały o 0,6 proc. (...). Ż/75/99; (...) w II dekadzie lutego nie zmieniły się ceny – w odniesieniu do I dekady (...). Ż/51/99;
- w porównaniu z – np. (...) ja naprawdę miałam pierwszorzędne dzieciństwo w porównaniu z tyloma innymi. Str., 38; Haider w porównaniu z Csurką jest elegancki i wyrafinowany. GW/37/2000; W porównaniu z lipcem notowania Kwasińskiego nie zmieniły się (...). Ż/188/2000; Polska – w porównaniu z Zachodem (...) – tradycje klubowe ma bardzo niewielkie. Ż/64/99;
- w stosunku do – np. (...) taka kara jest rażąco niska w stosunku do zagrożenia (...). GW/116/99; Złoty wczoraj umocnił się w stosunku do dolara i euro. GW/54/99; Oferta prezydenta Jugosławii jest o wiele za skromna w stosunku do żądań NATO (...). Ż/96/99.

⁸⁸ Za: Z. Kempf, 1962, s. 31.

2. Funkcja podobieństwa:

- na miarę – np. (...) nie ma osobowości na miarę Reagana, Busha, Thatcher i Kohla (...). *Ż*/52/99; (...) jeśli chce się zbudować formację polityczną na miarę angielskich konserwatystów czy niemieckiej chadecji (...). *Ż*/50/98;
- na równi z – np. (...) winien być czczony na równi z narodzinami Chrystusa! *Lib.*, 8; Dzieci musiały pracować na równi z dorosłymi. *SWJP*;
- na wzór – np. (...) twardą ręką rządził w belgradzkiej organizacji partyjnej na wzór towarzyszy radzieckich. *Ż*/85/99; Coraz trudniej mi posługiwać się tą skomplikowaną aparaturą, którą Pan Bóg stworzył na wzór maszyn elektronicznych. *Konw.*, 67;
- w rodzaju – np. Mieszkanie było czymś w rodzaju twierdzy (...). *Przyb.*, 21; (...) człowiek honorowy to indywiduum w rodzaju babki zamawiającej (...). *Ż*/112/99; (...) były zgodne z filmami w rodzaju „Star Trek”. *Ż*/62/99.

a) Z odcieniem naśladownictwa:

- w ślad za – np. Premier Buzek powtarza dziś w ślad za Makiawelem (...). *Ż*/52/99; Otóż w ślad za Zachodem narkotyki stały się w Polsce wzorem nowoczesności. *Ż*/81/99.

3. Funkcja różnicująca:

- w odróżnieniu od – np. (...) w odróżnieniu od polityków nie trenowali wcześniej uśmiechu ze specami od reklamy pasty do zębów. *Ż*/199/2000; W odróżnieniu od konkurentów grać będzie nie o przetrwanie na scenie politycznej, ale (...). *Ż*/199/2000; W odróżnieniu od wojny w Zatoce Perskiej, trudno wskazać na wymierny motyw gospodarczy lub geopolityczny. *Ż*/82/99;
- w opozycji do – np. (...) dałaby się ona umieścić w schemacie conradyzmu w opozycji do gombrowicziady. *Ż*/87/99; Dla czego uznali, że Polska nowoczesna musi być budowana w opozycji do tradycji republikańskiej i szlacheckiej (...)? *Ż*/69/99;
- w przeciwieństwie do – np. (...) w przeciwieństwie do nich nie staliśmy się pokoleniem przegranym. *GW*/200/2000; W przeciwieństwie do wuja wolę mieć do czynienia z żywym ogniem niż ze stojącą wodą złodziejstwa i lenistwa. *Tul.*, 59; (...) zaczęła oznaczać to, co idealne i zrozumiałe przez umysł

w przeciwieństwie do tego, co fizyczne i zrozumiałe przez zmysły. Przyb., 29.

4. Względne odniesienie:

- względem – np. Wracając na Ziemię, osiągnęli prędkość 39897 km /godz., co jest największą prędkością, z jaką kiedykolwiek poruszał się człowiek względem Ziemi. GW/114/99; (...) względem liny mała wtedy spoczywa. Sokoł., 46;
- wobec – np. (...) tłumaczą po prostu pozycję ludzi wobec bogów. Leng., 146; (...) w usytuowaniu obu tych kategorii stworzeń wobec świata. Leng., 144; (...) z jego służebnym wobec woli intelektem (...). Marz., 27.

Relacja translatywna

Funkcja przemiany w coś wyraża się tylko analitycznie. Tę szczególną kategorię semantyczną obsługują tradycyjnie dwa przyimki proste łączące się z biernikiem: *w* („obrócić miasto w gruzy”) i *na* („stwardnieć na kamień”)⁸⁹. Przykłady czystej relacji translatywnej w badanych tekstach nie wystąpiły. Zaświadczona konstrukcja zbliża się semantycznie do funkcji sposobowej z odcieniem porównawczym.

- na modłę – np. (...) powiodło mu się bowiem „przerobienie na modłę Nerona naszego miasta”. H-G, 57; (...) co by było, gdyby w Republice Federalnej Niemiec prezydentem został Gregor Gysi, który by się jeszcze bardziej – na modłę naszego prezydenta – „unowocześnił” i „spragmatyzował”. Ż/255/2000.

Relacja instrumentalna

Szczególną funkcją, ujmowaną w tradycyjnych opisach składniowych jako okolicznik sposobu, względnie akcesoryjny jest funkcja narzędzia, rozumianego dziś jako urządzenie, czy szerzej środek umożliwiający wykonanie jakiejś czynności lub pracy. W roli narzędzia występują najczęściej wszelkie przedmioty martwe, proste instrumenty mające ustalony kształt: kij, cyrkiel itp., oraz bardziej skomplikowane maszyny, np. dźwig, robot. Do środków czynności zalicza się także substancje służące wykonaniu czynności, nie mające ustalonej formy, np. chemikalia, a ponadto specyficzne środki artystycznego wyrazu, takie jak znak, linia, kolor. Rzadziej funkcję instrumentalną

⁸⁹ Za: Z. Kempf, 1962, s. 31.

zaświadczają kontekstowo użyte rzeczowniki odstępne, np. udar, wpływ. Metaforycznie narzędziem może być osoba będąca biernym realizatorem cudzej woli, czyichś rozkazów, planów itp.

Ważna ta relacja pierwotnie wyrażana była narzędnikiem i ogarniała nie tylko normalny narzędnik materiałowy, ale także żywotnego i osobowego sprawcę czynności. Kiedy polszczyzna wykształciła rodzaj żywotny, a później osobowy, poszczególne składnie rozdzieliły się, a instrumentalis wytworzył szereg analitycznych konstrukcji zastępczych z przyimkami pierwotnymi w + B („owinąć w pieluszki”), *na* + Msc. („pisać na maszynie”)⁹⁰. Obecnie wykładnikami tej funkcji są również przyimki wtórne z wyrazistym członem nominalnym *pomoc*.

- przy pomocy – np. (...) gdyby mógł się od nich uwolnić przy pomocy kawałka żelaza? *Wojt.*, 95; (...) dobry Bóg, przy pomocy udaru mózgowego, powołał go do siebie (...). *Nep.*, 17;
- za pomocą – np. (...) wszelka zieleń wyhodowana została za pomocą chemikaliów (...). *Mił.*, 310; Z konkurencją rozprawił się za pomocą kijów bejsbolowych i wpływów ojca. *Ż./85/99*; Malarz za pomocą znaku, linii, koloru tworzy liryczne obrazy, pełne pasji życia. *Ż./70/99*;
- z pomocą – np. Wystawę zorganizowała m.in. Liga Republikańska z pomocą kilku instytucji i firm. *GW/115/99*; (...) z pomocą neapolitańskich baronów i dostojników kościelnych, ubezpieczył zagrożony Porządek (...). *H-G*, 29.

Dwa spośród wykładników funkcji narzędziowej mogą i dziś łączyć się z rzeczownikami osobowymi, dodatkowo sygnalizując aktywny udział obiektu w roli instrumentu. Są to: *przy pomocy (przy pomocy rosyjskich ekspertów)* i *z pomocą (z pomocą baronów)*.

Relacja mediatywna

Pośrednictwo definiowane jest jako świadoma i zamierzona działalność osoby trzeciej, mająca na celu porozumienie się między stronami lub załatwienie jakichś spraw dotyczących obu stron.

Historycznie dzisiejszy mediativus jest pochodną funkcji narzędziowej. Najstarszym, jeszcze prasłowiańskim wyrazem tej składni był narzędnik („miłowan ojcem”), który w średniowieczu począł

⁹⁰ Za: Z. Kempf, 1962, s. 30.

ustępować przyimkowej składni ablatywnej („miłowan od ojca” = ze strony ojca), a gdy i ta okazała się za mało dobitna – składni pośrednictwa („miłowan przez ojca”). Osią tej genezy było podkreślanie osobowości⁹¹. Tendencja ta znajduje wyraz w łączliwości współczesnych wykładników tej relacji, które występują z leksemami rzeczownikowymi o znaczeniu osobowym.

- za pośrednictwem – np. Słowacka policja musi teraz za pośrednictwem Interpolu rozesłać międzynarodowy list gończy (...). GW/199/2000; (...) opracowanie sposobu pozbawienia użytkowników Internetu możliwości nabywania pamiątek nazistowskich za pośrednictwem sieci. Ż./188/2000.

Relacja aktywna

Activus, czyli funkcja sprawcy czynności, polega na wskazaniu działającego podmiotu.

We wczesnym średniowieczu funkcja osobowego sprawcy czynności, którą dziś wyodrębniamy, jeszcze nie istniała. Taki osobowy sprawca czynności zawierał się w generalnej kategorii narzędzia, którym mógł być przedmiot martwy, zwierzę czy nawet osoba. Wskutek wykształcenia się rodzaju żywotnego, a później osobowego w polszczyźnie, doszło do specjalizacji poszczególnych funkcji: activus dzisiejszy powstał z mediatiwu, a ten – jak wspomniano wyżej – rozwinął się z relacji instrumentalnej. Oprócz narzędnika funkcję aktywną wyrażały w historii polszczyzny przyimki proste: *od* + D („postawion jeśm krol od niego”) i kontynuowane do dziś *przez* + B („zabity przez wroga”)⁹².

- w wydaniu – np. Ale „młodszość” w wydaniu „pampersa” Horubały jest przewrotna. Ż./87/99;
- ze strony – Koalicja raczej nie liczy na wsparcie ze strony SLD. GW/37/2000; Kto by ścierpiał wszystkie przykrości ze strony losu (...). Wojt., 95; (...) był obiektem szykan ze strony FSB. Ż./111/2000.

Do relacji aktywnej zbliżają się semantycznie dwa wykładniki funkcji dystrybutywnej z warunkiem uczestnictwa: *między* („zaczęli się bić między sobą”) i *pomiędzy* („umowa zawarta pomiędzy dwoma dżentelmenami”).

⁹¹ Zob. Z. Kempf, 1962, s. 29–30.

⁹² Za: Z. Kempf, 1962, s. 29–30.

Relacja zwierzchnictwa

Szczególną kategorią semantyczną, której status może być dyskusyjny ze względu na brak potwierdzenia we wcześniejszych opracowaniach, jest funkcja zwierzchnictwa (przewodnictwa, kierownictwa). Jej początki można chyba wyprowadzić ze stosunku dzierżawczego (czyje?) oraz sposobu (jak?). Obecnie, oprócz cytowanych *pod egidą*, *pod wodzą*, *pod okiem*, relację tę wyrażają spójniejsze lub swobodniejsze połączenia z przyimkiem pierwotnym *pod* + N: *pod kierunkiem*, *pod kierownictwem*, *pod dowództwem*, *pod dyrekcją*, *pod patronatem*, *pod nadzorem*, *pod opieką* itp.

1. Przewodnictwo:

- pod egidą – np. (...) namówił Miloszevicia do zaakceptowania wojskowych sił pokojowych pod egidą ONZ w Kosowie. *Ż/96/99*; Klub działał pod egidą władz dzielnicy. SWJP;
- pod wodzą – np. (...) w rebelii bosych i półnagich proletariuszy neapolitańskich pod wodzą Masaniella (...). H-G, 50; Serbom pod wodzą byłego psychologa i poety Radovana Karadžicia nie udało się (...). *Ż/85/99*.

2. Nadzór:

- pod okiem – np. Lepiej nam rozmawiać tu (...) niż (...) pod okiem innych pracowników. *Ż/47/99*; (...) gdzie w komfortowych warunkach wypoczywali niebezpieczni bandyci, wprost pod okiem mających sprawdzać tożsamość letników Biura Ochrony Rządu i Urzędu Ochrony Państwa (...). *Ż/258/2000*.

Relacja modalności

Wśród przyimków wtórnych są i takie, których semantyki nie da się podporządkować żadnej z funkcji dotychczas wymienionych. Odnajdziemy tu echa relacji stosowności, odpowiedności (podobieństwo wykładników), ale ich ogólna rola polega na wskazywaniu modalności, ściśle odniesieniu sądu do jego głosiciela, autora. Wydaje się, że tę szczególną funkcję mogą spełniać w języku polskim wyłączenie konstrukcje z przyimkami wtórnymi. Oto one:

- wedle – np. Taki ma być, wedle lewicy laickiej, stan świadomości nowoczesnego Europejczyka. *Ż/112/99*; Wedle niektórych Żydów, prawdziwie koszerne jest tylko paschalny bimber ze śliwek lub ziemniaków. *Róż.*, 15;

- według - np. Jednak według sondaży 54 proc. Amerykanów nie martwi się, że nie zna nazwiska prezydenta. GW/267/2000; Według legendy Magdalena żyła 30 lat w miejscu odosobnionym (...). Gret., 132;
- zdaniem - np. Zdaniem przyrodników życie na Ziemi jest bardzo odporne. Wei., 66; I taka była - zdaniem Schopenhauera - pierwotna intencja Kanta (...). Marz., 21;
- z punktu widzenia - np. (...) „czarna Ewa” z punktu widzenia genetyki jest pramatką wszystkich ludzi. Klos., 54; Często są to cechy z punktu widzenia doboru neutralne (...). Łom., 17;
- z perspektywy - np. (...) to jednak z perspektywy Instytutu Anatomii było jednym z wielu zdarzeń (...). Chwin, 12; Z perspektywy szefa sprawa wyglądała jeszcze nieco inaczej. SWJP.

6.3. Podsumowanie

Semantyczne relacje między członem określającym a określającym wyrażane przez konstrukcje z przyimkiem wtórnym są wielorakie, toteż ich wyczerpująca klasyfikacja z uwzględnieniem wszystkich fraz tego typu jest trudna do przeprowadzenia. Podążając za sugestią metodologiczną Zdzisława Kempfa, tj. odwracając tradycyjną metodę badawczą wychodzącą z polisemantyzmu przyimków w ten sposób, że punktem wyjścia stają się kategorie semantyczne jako podstawy myślenia językowego, jednakże dla przypadków i przyimków, można stwierdzić, że:

1. Przyimki wtórne służą dziś tym samym celom, tzn. wyrażają te same relacje znaczeniowe, co niegdyś konstrukcje kazualne i z przyimkiem pierwotnym. Trwają do dziś wszystkie funkcje główne i większość szczegółowych - nie znalazły potwierdzenia nieliczne funkcje przestrzenne, np. w kategorii domiejscowych: ruch na powierzchnię obiektu („śnieg spadł na pola”), relacja dogórna („wznieść się nad chmury”), dodoina („podłożyć pod koło”), dofrontowa („wyjść przed dom”), dotylna retrogresywna („słońce zaszło za las”); wśród ablatywnych: funkcja ruchu ze środka obiektu („wyjąć papierosa z ust”), z pobliża przedmiotu („oddalić się od ognia”) i z powierzchni („zrzucić skórę z ciała”), ale nie muszą to być fakty trwałe i znaczące. Co więcej, wydaje

- się, że proces pomnażający nawet się pogłębia. W badanym materiale wystąpiło ponad 100 różnych składni z przyimkiem wtórnym, a gdyby rozszerzyć kryteria nawet więcej (dla porównania w cytowanej pracy Kempła 52). Szczególnie wiele dzieje się dziś w grupie wykładników oznaczających łączenie faktów na zasadzie przyczyna – skutek; działanie – cel, rezultat działania; efekt – warunek jego uzyskania itp. (funkcje przyczynowo-skutkowe) oraz różnego typu szeregowania faktów jakoś porównywalnych (funkcje ekskluzywno-inkluzywna, komutatywna, komparatywna)⁹³. Wykształciło się w ich obrębie kilkanaście nowych przyimków wtórnych, które wyspecjalizowały się w wyrażaniu szczegółowych, bardzo subtelnych odcieni znaczeniowych tego samego stosunku.
2. Można też chyba mówić o zupełnie nowych funkcjach obsługiwanych przez przyimki wtórne (choć przy ustalaniu semantyki zawsze dochodzą do głosu czynniki subiektywne, więc interpretacje mogą być dyskusyjne). Prawdopodobnie ze stosunku odpowiedniości, stosowności wyodrębniła się orientacja modalna, polegająca na odesłaniu komunikowanej treści do autora sądu. Szczególnie produktywne w tej roli są dziś przyimki *według i zdaniem*.
 3. Funkcje semantyczne przyimków wtórnych – inaczej niż w przypadku przyimków pierwotnych – uwarunkowane są w większym stopniu treścią znaczeniową samych wykładników (np. *wyraziste celem, daleko od, pod warunkiem, w porównaniu z, w zamian za, z powodu*), tylko częściowo kontekstem, tj. charakterystyką leksykalną przyłączanych rzeczowników i wyrazów określanych (np. *mieszkać blisko granicy* – wskazanie na miejsce w przestrzeni, *urodzić się blisko świąt* – punkt w czasie). Podczas gdy przyimki pierwotne są przede wszystkim wykładnikami bliżej nie sprecyzowanej relacji między łączonymi wyrazami, a dekodowanie stosunku semantycznego opiera się na zestawieniu znaczeń tych wyrazów (np. *trząsł się z zimna* rozpoznajemy

⁹³ Por. wnioski T. Żeberek o nowych funkcjach współczesnych przyimków wtórnych. Autorka uważa, że są to: 1) oznaczanie deiktyczności i anafory, 2) szeregowanie faktów (odesłanie do dwóch faktów istniejących równolegle), 3) ich przyleganie, tj. łączenie na zasadzie asocjacji semantycznych i 4) związki przyczynowo-skutkowe. Zob. T. Żeberek, 1994, s. 39–40.

jako związek przyczynowy nie na podstawie obecności przyimka z, ale na podstawie relacji semantycznej między czasownikiem *trząść się* a rzeczownikiem *zimno*), przyimki wtórne z reguły wprost ujawniają tę semantykę. Dzieje się tak, ponieważ albo są wprost skostniałymi w funkcji przyimkowej formami przypadków (*celem, dzięki, drogą, mocą* itd.), albo zawierają w swoim składzie element jednoznacznie wskazujący na konkretną funkcję – przechwycony i przytrzymany człon rzeczownikowy odnoszony do żywych wciąż wyrazów: *adres, cel, czas, miejsce, okazja, pomoc, powód, porównanie, przeciwieństwo, racja, wyjątek, wynik, взгляд, związek* itd. Stają się w ten sposób monofunkcyjne, co czyni je bardziej pożądanymi z punktu widzenia dążności do precyzji językowej.

4. Monofunkcyjność semantyczna przyimków wtórnych dotyczy większości jednostek, ale nie wszystkich. Wśród używanych obecnie przyimków wtórnych są i takie, które zleksykalizowały się dawniej i dziś obciążone są także innymi funkcjami: *między* (w sumie 6 funkcji: z N – 4: przestrzeń, czas, aproksymacja, dystrybucja; z B – 2: adlatywność, dystrybucja), *pomiędzy* + N (3: jw. bez aproksymacji), *spomiędzy* (2: przestrzeń, partytywność), *koło* (4: przestrzeń czas, aproksymacja, dotyczenie), *wokół* (2: przestrzeń, dotyczenie), *wobec* (3: dotyczenie, przyczyna, porównanie), *wśród* (3: przestrzeń, partytywność, akcesoryjność), *obok* (2: sąsiedztwo przestrzenne, completivus), *blisko* (2: przestrzeń i czas), *około* (2: przestrzeń, aproksymacja), *poniżej* i *powyżej* (jw.), *wedle* i *według* (odpowiedniość, modalność). Pewne rozchwianie znaczeń charakterystyczne jest również dla struktur na granicy leksykalizacji w funkcji przyimkowej, np. *w wypadku* i *w przypadku* (2: warunek i dotyczenie), *z perspektywy* (3: przestrzeń, czas, modalność). Wiąże się to z wieloznacznością wchodzących w ich skład członów nominalnych, ale także nie zakończonym jeszcze poszukiwaniem najstosowniejszego pola eksploatacji. Ze funkcje te muszą się jakoś uregulować, aż nadto poucza historia języka⁹⁴.

⁹⁴ Zwraca na to uwagę D. Buttler. Niektóre z tych przemian zostaną omówione w rozdziale: *Stosunek normy językowej do przyimków wtórnych*. Por. też rozdz. *Tło historyczne kształtowania się przyimków wtórnych*.

5. Innym aspektem dążności do precyzji językowej jest zacieranie się w niektórych wypadkach granic poszczególnych funkcji spowodowane nakładaniem się na siebie różnych, ale pokrewnych znaczeń. Na styku relacji czasowej i warunkowej sytuują się niektóre frazy z przymkami *razem z*, *wraz z* (*rekonstrukcja rządu nie skończy się wraz z odejściem...*); warunek z odcieniem słowności sygnalizują struktury *w zależności od* i *zależnie od* (*jego linia polityczna zmieniała się w zależności od okresu*); między relacją przyczynową a sposobową oscyluje ciąg *na podstawie* (*na podstawie danych kopalnych ustala się...*), przyczynę, a jednocześnie sposób wyraża też *pod pozorem* (*wyruszył pod pozorem obsługi pociągu*); sposób i sprawcę - *pod kierunkiem* (*praca pisana pod kierunkiem...*), zastępstwo i skutek - *kosztem*, *za cenę* (*tworzenie miejsc pracy kosztem inflacji*; *dialog z judaizmem za cenę rezygnacji z części zasad dogmatycznych chrześcijaństwa*); przestrzeń i dotychczas - *na gruncie* (*powinna być rozpatrywana na gruncie konkretnego systemu prawnego*); dystrybucję i relację aktywną - *między* i *pośród* z narzędnikiem (*zaczęli się bić między sobą*, *umowa została zawarta pomiędzy dwoma dżentelmenami*). Na pograniczu aż trzech funkcji: partytywnej, genetycznej i w niektórych kontekstach komutatywnej mieści się przymek wtórny z *ramienia* o treści 'wyłoniony jako przedstawiciel' (*kandydujący z ramienia włoskich Zielonych*; *zabrał głos z ramienia...*). Przykłady dyskusyjnych interpretacji można by zapewne mnożyć, gdyby nie ograniczyć się w zakresie zbieranego materiału do losowo wybranej próby, ale uwzględnić wszystkie użycia, jakich dostarcza nam dziś żywy język.
6. Ustalaniu się nowych, precyzyjniejszych wykładników towarzyszyć może - jak zostało powiedziane - rozchwywanie zakresu użycia, łączliwości i treści leksykalnej niektórych przymków. Szczególnie warte osobnego przebadania pod kątem ich łączliwości semantyczno-składniowej byłyby grupy synonimiczne, a zwłaszcza te tworzone przez przymki pokrewne typu: *koło*, *dokoła*, *dookoła*, *naokoło*, *wkoło*, *wokoło*, *wokół*, też *przy pomocy*, *za pomocą*, *z pomocą*; *celem* i *w celu* itp. Już pierwszy rzut oka pozwala dostrzec, że prawem doboru poszczególnych struktur rządzi silna konkurencja. Czynnikiem sprzyjającymi produktywności lub

jej braku mogą być: specjalizacja funkcjonalna, różny poziom unormowania i tradycje lokalne.

Specjalizacja zaważyła na utrzymaniu w języku aż trzech bliskich formalnie wykładników funkcji instrumentalnej: *za pomocą*, *przy pomocy* oraz *z pomocą*, z których pierwszy sygnalizuje narzędzie jako martwy środek czynności, drugi może łączyć się z rzeczownikami osobowymi, a trzeci wnosi odcień partnerskiego udziału we wspólnej akcji. Może się też zdarzyć, że któryś z synonimów przejmie na siebie nowe, pochodne funkcje i przez częste użycie zacznie zdobywać przewagę nad resztą (towarzyszyć temu może stopniowa ewolucja w kierunku znaczenia ogólnorelacyjnego). Taki rozwój przeszedł przyimek *wokół*, powszechny dziś i w pierwotnej funkcji prezentacji przestrzennej (58 użyć wobec 1 *wkoło* i 1 *wokoło*) i w funkcji oznaczania stosunków dotyczenia (*kontrowersje wokół...*). Istotne dla rozwoju poszczególnych struktur okazują się też zalecenia normatywne. Piętnowane przez lata jako germanizm *celem* (1 użycie) jest statystycznie rzadsze od *w celu* (22 wystąpienia). Podobnie *drogą* (3), *na drodze* (2), *w drodze* (6); *skutkiem* (0), *na skutek* (10), *w skutek* (40); *mocą* (1), *na mocy* (14); *wzorem* (1), *na wzór* (6). Widać, że tradycyjnie preferowane są konstrukcje analityczne. Są one nadal bardzo ekspansywne, także w innych typach strukturalnych przyimków wtórnych, bo pojawiają się obok starszych *zgodnie z* i *zależnie od* również w *zgodzie z* i w *zależności od*.

7. Dynamika przemian dokonujących się w obrębie klasy przyimków wtórnych utrudnia obserwacje prowadzące do wykrycia zarysów systemowości w granicach poszczególnych funkcji. Powtarzalne ślady symetrii związane są z istnieniem opozycyjnych par typu: *blisko - daleko*, *wewnątrz - na zewnątrz*, *wraz z - z wyjątkiem*, *w porównaniu z - w odróżnieniu od*, *na rzecz - na szkodę*, *zgodnie z - niezgodnie z*, *zależnie od - niezależnie od* i inne. Co ciekawe, takiej antonimicznej pary nie stanowią przyimki wtórne *opodal* i *nieopodal*. Partykuła *nie* nie jest tu wyznacznikiem negacji, a oba wyrazy znaczą to samo. Są i takie przyimki wtórne, które obsługują obydwie człony relacji symetrycznej: *prócz*, *oprócz* ('z wyjątkiem': *Prócz morderców sami dobrzy ludzie, he, he*; 'razem z': *Prócz słońca i morskiej plaży oferuje turystom...*).

Przymyki wtórne w związkach frazeologicznych

Analiza użycie przyimków wtórnych pozwala dostrzec ich bliskie związki z frazeologią. Wydaje się, że droga wielu współcześnie powstających wyrażen do leksykalizacji w funkcji przyimkowej wiedzie właśnie przez stadium związku frazeologicznego. Ustalenie się jednostkowego połączenia rozpoczyna stopniowy proces rozszerzania sfery jego użycie przez zmianę normatywnej łączliwości leksykalnej. Dotyczy to zwłaszcza wyrazów rzadko lub często używanych i mających wobec tego chwiejny zakres łączliwości⁹⁵.

Drogę od łączliwości normatywnej, ograniczonej do jednej czy kilku jednostek, które mogą wystąpić w kontekście danego słowa, do łączliwości swobodnej, warunkowanej tylko względami logicznymi, przeszło np. wyrażenie *co do*. Utrwalony związek *co do joty* 'dokładnie, ściśle' oddziaływać zaczął jako wzór połączeń *co do* + D: *co do grosza*, *co do kropli*, *co do okruszyny*, *co do słowa* itp. o znaczeniu miary dokładnej. Podobnie ze zwrotu *powiedzieć coś pod czyimś adresem* 'przymówić, dociąć komuś' wyodrębnił się przymiek wtórny *pod adresem* + D, wchodzący w związki z różnymi wyrazami nadrzędnymi: *pretensje*, *propozycje*, *zarzuty* itp. o treści 'działanie słowne z myślą o konkretnej osobie'. Odnotowane w SJP jako frazeologizm *krzątać się koło czegoś* 'zajmować się czymś'

⁹⁵ Na małą stabilność normatywnej łączliwości wyrazów zwraca uwagę D. Butler, wnikając również w sam mechanizm zmian i podając wiele przykładów zakłóceń tego typu (nie z przyimkami wtórnymi). Trzeba zaznaczyć, że możliwy jest również odwrotny kierunek procesu, tzn. kurczenie się zakresu łączliwości danego słowa, choć trudno to zauważyć w wypadku przyimków wtórnych. Zob. D. Butler, 1987, s. 182-228.

staje się dziś regularnym wykładnikiem funkcji dotyczenia: *kręcić się koło kina* (zajmować się filmem), *majstrować koło radia* itp. W zmierzającej do uprzyimkowania konstrukcji *prosto z(e) + D*: *pić prosto z butelki, woda prosto ze studni, pojechać prosto ze szkoły* itp. odnajdziemy echa wyrażenia *prosto z mostu* 'od razu, bez wstępnych ceregieli'. Prawne sformułowania w *drodze łaski* i w *obliczu prawa* zyskały kontynuację w związkach w *drodze + D* o treści sposobowej, np. w *drodze eksperymentów, wyborów, zapłodnienia in vitro* oraz w *obliczu + D* o znaczeniu przyczynny nie sprowokowanej, np. w *obliczu kłęski nieurodzaju, masowych zwolnień, słabości, trudności, groźby prezydenta, kwitnącej gospodarki* itd. Warunkowe w *razie potrzeby* wspierane jest dziś przez konstrukcje w *razie + D*: w *razie uwolnienia, błędu w nawigacji, zwycięstwa, wybuchu konfliktu, śmierci* i in.

Potwierdzenie wielu z tych intuicji opartych wyłącznie na analizie danych słownikowych wymagałoby – rzecz jasna – osobnych badań.

7.1. Przegląd materiału

W analizowanym zestawie tekstów wystąpiły następujące związki frazeologiczne z przyimkiem wtórnym⁹⁶:

- *podróż dookoła świata* – (...) wyruszył w swą 80-dniową podróż dookoła świata. *Ż*/64/99; Ale podróży dookoła świata nie przepisał (...). Stroń., 40
- *skakać koło (kogoś)* – Ciekawostka, kto koło mnie będzie skakał w razie czego. Stroń., 48
- *kręcić się koło (czegoś)* – Koło kina kręcą się teraz różni dziwni goście. ('zajmują się filmem') Ryl., 37
- *między bajki włożyć* – Złośliwi twierdzą, że całą kandydaturę można między bajki włożyć (...). *Ż*/55/99

⁹⁶ Inne związki frazeologiczne o charakterze łączliwym lub stałym, które zawierają w swoim składzie przyimki wtórne i które zauważone zostały przez autorów powojennych słowników polszczyzny ogólnej lub zostały zasłyszane, odnotowuję w przygotowywanym do druku *Słowniku polskich przyimków wtórnych* pod odpowiednim hasłem przyimkowym.

- **między nami** – To oczywiście tak między nami. Falk, 7; A tak między nami... Ryl., 28
- **obracać się między ludźmi** – (...) od wielu lat obracam się między ludźmi pewnego gatunku... Róż., 17
- **policzyć między kogo** – (...) chciałby, żeby go policzono między robotników winnicy Pańskiej. Mił., 304
- **stać na czele {czegoś}** – Lider AWS stanął na czele drużyny piłkarskiej (...). GW/200/2000; Gdy Margaret Thatcher stanęła na czele konserwatystów (...). Ż/64/99; i in.
- **być (znajdować się) na granicy {czegoś}** – (...) (jest na granicy płaczu) Huelle, 12; (...) znajduje się na granicy bankructwa (...). Ż/65/99
- **być o krok od {czegoś}** – (...) jesteśmy o krok od porozumienia (...). Ż/103/99
- **stawiać pod znakiem zapytania** – (...) otrzymał zaledwie trzy procent głosów, co stawia pod znakiem zapytania zbudowanie przez niego silnego „trzeciego stronnictwa” (...). Ż/263/2000
- **upływać (przebiegać) pod znakiem {czegoś}** – Czas (...) upłynął mi również pod znakiem pokusy (...). Lib., 82; Niedziela upłynęła w Kazimierzu Dolnym pod znakiem Czczotów. GW/198/2000; (...) upłynęły pod znakiem dokumentu telewizyjnego. Ż/125/99; i in.
- **być (stanąć, opowiedzieć się, zadeklarować się) po stronie {kogoś, czegoś}** – Zawsze byłem po stronie Salieriego. Ryl., 25; (...) władze Autonomii Palestyńskiej stanęły po stronie chrześcijan. GW/274/99; (...) opowiedzeniem się po stronie określonych racji politycznych. Ż/45/99; (...) zadeklarowanie się po stronie wartości tradycyjnych (...). Ż/112/99; i in.
- **być przeciw** – Całe życie przeciw komunizmowi. Redl., 202; Wszyscy przeciw mnie. Stroń., 46; (...) Olechowski (...) jest przeciw uwłaszczeniu. GW/237/2000; (...) odmładzanie jest przeciw naturze (...). Łub., 7
- **mieć {kogoś} przeciw (przeciwko) sobie** – Bo dużo miał przeciw sobie (...). Mił., 312; (...) wszystkich ma przeciwko sobie. Ż/50/98
- **mieć coś przeciwko {czemuś, komuś}** – Macie coś przeciwko miłości? Ż/112/99; (...) parowie nie mają nic przeciwko ordynacji proporcjonalnej. Ż/285/98; (...) nie mam nic przeciwko bezdomnym. Głow., 5
- **być u kresu {czegoś}** – (...) są u kresu wytrzymałości. Ż/129/2000

- *leżeć u podstaw {czegoś}* – A u podstaw genetyki populacyjnej leżą właśnie tego typu modele. Łom., 13; Co leżało u podstaw sukcesów takich polityków, jak Kohl czy Bush? *Ż*/52/99; U podstaw pouczeń filozoficznych o istocie świata i człowieka leży tu (...). Marz., 33; i in.
- *według wszelkiego prawdopodobieństwa* – Według wszelkiego prawdopodobieństwa od samego początku był to język łaciński (...). Lab., 216
- *wbrew pozorom* – Wbrew pozorom takie modele też są nie do przyjęcia. Sokoł., 55; Nie jest to – wbrew pozorom – nieusuwalny dylemat demokracji masowej (...). *Ż*/40/99; Wbrew pozorom, panie senatorze, bardzo podobnie. Ryl., 35
- *leżeć, pozostawać w gestii (kogoś)* – Sprawa wynagrodzenia za nadgodziny leży wyłącznie w gestii zakładów pracy (...). GW/115/99; (...) bez specjalistycznych (pozostających w gestii inologów) dociekań filologiczno-filozoficznych. Marz., 37
- *w geście (czegoś)* – (...) odejścia z niego – w geście solidarności – Grabowskiego, Konopczyny i Olszewskiego. GW/84/99; (...) z rękami wzniesionymi w geście triumfu. Tul., 66
- *w głębi duszy* – (...) zapewne w głębi duszy poruszony wiadomością (...). Chwin., 12
- *w imię ścisłości* – Ale w imię ścisłości dodać należy (...). H-G, 36
- *stanąć, znaleźć się w obliczu {czegoś}* – Jeśli stojący w obliczu parlamentarnej eksterminacji lordowie przyjęliby tę taktykę (...). *Ż*/285/98; (...) wykrzesawszy z martwych urzędzeń inteligencję, znaleźlibyśmy się w obliczu wielu kłopotów. Lem, 68
- *stawać (występować) w obronie {kogoś, czegoś}* – (...) występuje w obronie swojej mniejszości. *Ż*/124/99; I choć Europa wystąpiła w końcu w obronie Albańczyków (...). *Ż*/124/99
- *być w opozycji {do czegoś}* – Z jednej strony (...) na nieustannym byciu w opozycji do czegoś (...). Lib., 74
- *w razie potrzeby* – W razie potrzeby pożyczali je szulerom na lichwiarski procent (...). Tul., 71; (...) Serbowie będą – w razie potrzeby – z bronią strzec frazeologiczne o charakterze łączliwym lub stałym, które swoich praw do ziem w Jugosławii. *Ż*/85/99
- *wchodzić w skład {czegoś}* – (...) wejdzie w skład korpusu (...). GW/62/99; Ale w skład naturalnego środowiska człowieka wchodzi (...). Wei., 67; i in.

Zróżnicowanie stylistyczne przyimków wtórnych (na tle badań typu frekwencyjnego współczesnej polszczyzny)

Badania ilościowe przyimków wtórnych traktuję jako wątek uboczny tej pracy, pomocny przy próbie poszukiwania odpowiedzi na pytanie o przyczyny i źródła przyśpieszenia w ostatnich latach rozprzestrzeniania się analizowanych jednostek języka w polszczyźnie ogólnej.

Zdaniem Danuty Buttler, proces wymiany konstrukcji przyimkowych przebiega szczególnie intensywnie w tych stylach funkcjonalnych języka, w których istotny jest postulat komunikatywności i jednoznaczności: języku urzędowym, języku prasy i języku nauki. Tempo wypierania z polszczyzny ogólnej starych, niewyrazistych przyimków pośrednio zależy również od prestiżu społecznego przypisywanego tym odmianom języka, a częściowo też warunkowane jest kontaktami między językami (kalki)⁹⁷. Preferencja określonych odmian stylu idzie w parze z przebudową ludzkiego myślenia o świecie. Jeszcze przed wojną Stanisław Szober zwracał uwagę na znamienne rysy współczesnego stylu językowego, mianowicie upodobanie do przedmiotowego ujmowania świata⁹⁸. W ujęciu tym świat traktujemy jako zbiorowisko przedmiotów pozostających ze sobą w takich czy innych stosunkach. Formą świata przedmiotów jest przestrzeń, dlatego zewnętrzną rzeczywistość fizyczną ujmujemy w kategoriach przestrzennych – w odróżnieniu od wewnętrznego świata duchowego, któremu właściwa jest (jak wszelkim zjawiskom)

⁹⁷ D. Buttler, 1967b, s. 72–80.

⁹⁸ S. Szober, 1937, s. 345–353.

forma czasu. Tak więc upodobanie do przedmiotowego widzenia świata pozostaje w ścisłym związku z typowym dla wskazanych wyżej stylów dążeniem do obiektywizacji myślenia, do oczyszczenia wypowiedzi z pierwiastków nieracjonalnych i subiektywnych. Efektem takiej postawy (właściwej myśleniu naukowemu) jest nominalizacja stylu⁹⁹. W powiązaniu z tendencją do większej wyrazistości i precyzji daje to szerszy zasięg użycia konstrukcji z przymiškami wtórnymi.

Istnieją więc przesłanki, by oczekiwać niejednorodnej dystrybucji przymišków wtórnych między poszczególne odmiany stylistyczne języka. Własne badania w tym zakresie konfrontuję z danymi zawartymi w pięciu tomach *Słownictwa współczesnego języka polskiego* (1974–1977) oraz w pracy Haliny Zgółkowej, poświęconej przymiškowi w odmianie mówionej języka (1980)¹⁰⁰. Oba źródła opierają swe wyniki na próbie 100 000 słów pochodzących z prób losowych. Próba założona dla potrzeb tej pracy jest nieco obszerniejsza (500 000 wyrazów) ze względu na węższy przedmiot badań. Materiał językowy pochodzi z tekstów drukowanych z lat 1963–1967 (dla *Słownictwa...*), nagrań ustnych wypowiedzi z okresu kwiecień 1974 – kwiecień 1975 (dla Haliny Zgółkowej) oraz druków z lat 1991–2000 (badania objęte tą pracą).

A oto jak – według wymienionych wcześniej publikacji – przedstawia się ilościowy udział przymišków wtórnych w poszczególnych odmianach (tab. 6).

Liczba haseł przymiškowych w poszczególnych odmianach przedstawia się w słowniku następująco:

t. I	- Teksty popularnonaukowe	- 595 haseł (22,8%)
t. II	- Drobne wiadomości prasowe	- 744 hasła (28,5%)
t. III	- Publicystyka	- 544 hasła (20,9%)
t. IV	- Proza artystyczna	- 352 hasła (13,5%)
t. V	- Dramat artystyczny	- 172 hasła (6,6%)
Odmiana mówiona		- 202 hasła (7,7%)

⁹⁹ A. Wierzbička powtarza za Lombardem, że tendencje nominalne w języku są przejawem nowoczesnej mentalności europejskiej. Zob. artykuł: A. Wierzbička, *Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny*, „Pamiętnik Literacki” 1962, LIII, 1, 2, s. 195–216.

¹⁰⁰ Trzeba pamiętać, że poza obrębem zainteresowania wymienionych publikacji pozostały wszystkie przymišky o kształcie wyrażeni przymiškowych.

Tab. 6. Ilościowy udział przymków wtórnych w odmianach stylistycznych polszczyzny według: J. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, J. Woronczak, 1977 oraz H. Zgółkowa, 1980

Przymek wtórny	Teksty popularnonaukowe (t. I)	Drobne wiadomości prasowe (t. II)	Publi-cystyka prasowa (t. III)	Proza artys-tyczna (t. IV)	Dramat (t. V)	Mowa	Razem
blisko	4	2	6	4	4	14	34
bliżej							
celem	1	7	8	1	-	-	17
dokoła	3	-	-	1	-	-	4
dookoła	3	2	-	-	1	8	14
drogą	5	4	-	-	1	1	11
dzięki	63	35	22	9	14	4	147
koło	7	10	1	23	18	19	78
między	132	210	127	47	25	38	579
mimo	30	27	37	21	11	13	139
naprzeciw	-	-	3	10	5	-	18
naprzeciwno	-	-	-	2	2	-	4
niedaleko	-	1	-	5	2	1	9
nieopodal	1	-	-	1	-	-	2
obok	27	16	22	34	5	14	118
około	22	53	25	3	-	11	114
oprócz	13	9	14	6	4	10	56
podczas	24	54	10	22	7	3	120
podle	-	-	-	-	1	-	1
podług	-	-	1	-	1	-	2
pomiędzy	19	15	15	14	-	7	70
pomimo	2	4	4	2	-	1	13
poniżej	4	3	3	1	-	-	11
powyżej	4	3	3	-	-	-	10
prócz	3	-	1	6	-	-	10
przeciw	8	11	27	11	11	-	68
przeciwno	10	71	21	8	7	1	118
pośród	1	-	1	7	1	1	11
pośrodku	-	-	-	4	1	-	5
skutkiem	2	-	-	-	-	-	2
spośród	20	15	16	4	-	5	60
wbrew	6	1	6	4	4	-	21
wedle	4	-	3	2	2	-	11
według	38	59	28	7	12	13	157
wewnątrz	8	4	4	4	-	-	20

wobec	33	26	69	27	17	13	185
wokoło	-	-	-	2	-	-	2
wokół	6	14	10	13	3	6	52
wskutek	24	19	5	1	-	1	50
wśród	44	50	49	34	8	7	192
wzdłuż	11	9	3	12	1	3	39
względem	12	1	-	-	4	-	17
zamiast	-	9	-	-	-	8	17
zewnątrz	1	-	-	-	-	-	1

W sumie:

- 2609 haseł

Dla analizowanego materiału współczesnego języka odmian pisanych szczegółowe wyniki statystyczne przedstawia tab. 7.

Rozkład ogólny częstości użyć przyimków wtórnych kształtuje się następująco:

Drobne wiadomości prasowe	- 1385 haseł (30,5%)
Publicystyka	- 965 haseł (21,3%)
Proza artystyczna	- 620 haseł (13,7%)
Dramat artystyczny	- 281 haseł (6,2%)
Literatura naukowa i popularnonaukowa	- 1283 hasła (28,3%)
W sumie:	- 4534 hasła

Tab. 7. Ilościowy udział przyimków wtórnych w odmianach stylistycznych polszczyzny (badania własne)

Przyimek wtórny	Drobne wiadomości prasowe	Publicystyka prasowa	Proza artystyczna	Dramat	Lit. naukowa i popularnonaukowa	Ogółem
bez względu na	3	3	4	3	4	17
blisko	-	1	1	4	2	8
bliżej	2	1	-	-	-	3
celem	-	-	-	-	1	1
co do	11	6	1	-	7	25
daleko od	-	-	1	-	-	1
dokoła	-	-	1	1	-	2
dookoła	-	-	-	1	-	1

do spraw	24	5	-	1	-	30
drogą	-	-	1	-	2	3
dzięki	25	31	13	8	42	119
gwoli + C	-	-	-	-	-	0
gwoli + D	-	1	-	-	-	1
imienia	6	-	-	-	-	6
jako + M	7	21	-	-	68	96
koło	13	4	21	14	4	56
kosztem	1	2	-	-	-	3
krom	-	-	-	1	-	1
ku pamięci	-	1	-	-	-	1
lada	-	2	-	-	-	2
łącznie z	3	1	1	1	4	10
miast	-	-	1	-	1	2
między + B	1	1	11	4	-	17
między + N	35	38	58	14	75	220
mimo	12	26	6	2	11	57
mocą	1	-	-	-	-	1
na bazie	-	-	-	-	2	2
na czele	-	3	1	-	-	4
na drodze	-	-	-	-	2	2
na gruncie	-	1	-	-	3	4
na końcu	-	-	4	-	1	5
na łamach	1	6	1	-	-	8
na miarę	1	3	-	1	1	6
na mocy	10	2	-	-	2	14
na modłę	-	1	1	-	-	2
naokoło	-	-	-	-	-	0
na początku	18	14	3	-	12	47
na podstawie	15	7	-	-	25	47
na poziomie	3	2	-	-	3	8
na progę	-	1	-	-	1	2
na przeciąg	-	-	-	-	-	0
naprzeciw + D	-	1	3	1	1	6
naprzeciw + C	-	-	-	-	-	0
naprzeciwno	2	1	2	3	-	8
na przekór	-	2	-	-	-	2
na przełomie	1	1	-	-	10	12
na przestrzeni	-	1	-	-	2	3
na punkcie	-	2	3	-	-	5
na równi z	-	1	1	-	1	3
na rzecz	17	14	-	1	4	36
na schyłku	-	-	-	-	-	0
na skalę	1	-	-	-	-	1
na skutek	2	2	1	-	5	10
na szkodę	1	-	1	-	-	2

na środku	-	-	-	9	-	9
na temat	24	20	6	1	13	64
na tle	1	1	-	1	4	7
na wprost	-	-	2	-	-	2
na wskroś	-	-	-	-	-	0
na wstępie	-	-	-	-	-	0
na wypadek	1	-	-	-	-	1
na wzór	2	1	2	-	1	6
na zakończenie	1	-	-	-	-	1
na zasadzie	-	3	-	-	-	3
na zewnątrz	-	3	3	-	-	6
niedaleko	5	2	2	1	1	11
nieopodal	2	-	1	-	1	4
niezależnie od	1	6	-	-	10	17
niezgodnie z	2	-	-	-	-	2
niż	19	30	17	14	42	122
niżli	-	-	-	1	-	1
niziej	1	-	-	-	-	1
obok	16	14	23	21	12	86
odnośnie do	1	-	-	-	5	6
około	31	8	8	7	61	115
o krok od	-	-	1	-	-	1
opodal	-	-	-	-	2	2
oprócz	21	7	9	1	10	48
pod adresem	-	2	-	-	-	2
pod ciężarem	1	1	-	-	-	2
podczas	115	31	8	3	24	181
pod egidą	1	-	-	-	-	1
pod koniec	10	13	3	1	8	35
podług	-	-	-	1	-	1
pod maską	-	-	1	-	-	1
pod okiem	-	2	-	-	-	2
pod osłoną	-	-	1	-	-	1
pod płaszczkiem	-	-	-	-	-	0
pod postacią	-	-	1	-	1	2
pod pozorem	-	1	-	-	-	1
pod pretekstem	1	-	-	1	-	2
pod warunkiem	3	1	-	-	-	4
pod wezwaniem	1	-	-	-	-	1
pod wodzą	-	3	-	1	-	4
pod wpływem	3	3	2	-	13	21
pod względem	5	5	-	-	7	17

pomiędzy + B	-	-	-	-	-	0
pomiędzy + N	4	2	12	1	54	91
pomimo	-	3	3	-	4	10
poniżej	8	-	1	-	4	13
pośrodku	-	-	7	-	-	7
pośród	-	2	8	-	1	11
powyżej	4	2	2	-	2	10
prosto z	-	-	1	2	-	3
prócz	3	1	3	-	4	11
przeciw	21	25	6	2	2	56
przeciwno	38	20	4	6	8	76
przy okazji	-	2	-	-	1	3
przy pomocy	1	1	2	1	8	13
razem z	10	8	16	7	5	46
rodem z	-	1	-	-	1	2
skutkiem	-	-	-	-	-	0
spomiędzy	-	1	1	-	-	2
spośród	9	9	4	2	10	34
środkiem	-	-	4	1	-	5
śród	-	-	4	-	-	4
tytułem	-	-	-	-	1	1
u boku	-	2	1	-	-	3
u góry	-	-	-	-	-	0
u progu	1	2	-	-	1	4
u schyłku	-	1	1	-	4	6
u stóp	-	-	2	-	-	2
wbrew	17	9	4	1	9	40
w celu	10	7	-	1	4	22
w charakterze	2	1	1	1	-	5
w ciągu	42	14	14	-	29	99
w czasie	19	15	15	13	16	78
w dole	-	-	1	-	-	1
w drodze	1	-	-	-	5	6
w duchu	-	1	1	-	3	5
w dziedzinie	4	4	1	-	2	11
wedle	-	8	5	3	3	19
według	115	29	17	3	43	207
w efekcie	1	-	-	-	-	1
współ z	1	-	-	-	-	1
wewnątrz	3	3	4	-	3	13
we wnętrzu	-	-	3	-	1	4
w głąb	-	-	9	4	-	13

w głębi	-	-	7	2	1	10
w imieniu	5	4	1	-	-	10
w imię	3	5	1	-	-	9
wkoło	-	1	-	-	-	1
w końcu	2	-	-	-	1	3
w miarę	-	1	2	-	9	12
w miejsce	2	3	-	-	-	5
w myśl	5	2	1	-	5	13
w następstwie	-	-	-	-	1	1
w nawiązaniu do	-	-	-	-	-	0
wobec	59	55	27	16	22	179
w obliczu	-	3	-	-	3	6
w obrębie	-	6	1	-	19	26
w obronie	-	2	2	1	1	6
w odniesieniu do	2	1	-	-	15	18
w odpowiedzi na	4	1	-	-	-	5
w odróżnieniu od	-	3	-	-	3	6
wokoło	-	-	1	-	-	1
wokół	23	14	13	14	17	81
w oparciu o	2	1	-	-	5	8
w opozycji do	-	2	-	-	1	3
w pobliże	-	-	1	-	-	1
w pobliżu	15	1	2	1	8	27
w poprzek	-	1	1	-	3	5
w porównaniu z	16	4	-	1	7	28
w postaci	4	5	3	-	22	34
w przeciągu	-	1	-	-	2	3
w przeciwiżeń- stwie do	-	6	2	3	4	15
w przeddzień	4	1	-	-	2	7
w przededniu	1	-	-	-	-	1
w przypadku	15	14	1	-	36	66
w ramach	23	16	2	-	5	46
w razie	4	4	-	-	1	9
wraz z	21	14	13	4	28	80
w rezultacie	-	1	-	-	1	2
w rodzaju	1	5	9	-	-	15
w roli	1	2	1	-	-	4
w sferze	-	2	-	-	-	2
w skali	-	2	-	-	4	6
wskroś	-	-	-	-	-	0
wskutek	9	6	11	-	14	40

w sprawie	52	18	-	3	-	73
w stosunku do	10	4	1	-	8	23
w stronę	1	2	29	20	1	53
w ślad za	2	2	2	-	2	8
w środku	-	1	3	4	-	8
wśród	28	42	32	12	43	157
w świetle	-	2	-	-	5	7
w toku	-	1	-	-	15	16
w trakcie	18	9	-	2	19	48
w wydaniu	-	1	-	-	-	1
w wyniku	12	12	-	1	26	51
w wypadku	5	-	1	-	8	14
w wysokości	10	-	-	-	-	10
w zakresie	2	1	-	-	6	9
w zależności od	2	4	-	-	6	12
w zamian za	9	5	-	-	-	14
w zastępstwie	-	-	1	-	-	1
wzdłuż	3	6	7	6	11	33
względem	1	-	-	-	11	12
wzorem	-	1	-	-	-	1
w związku z	16	5	1	2	11	35
za cenę	-	2	-	1	-	3
zależnie od	-	-	-	-	3	3
zamiast	9	9	12	2	3	35
za pomocą	6	6	3	1	16	32
za pośrednictwem	5	-	-	-	1	6
za sprawą	1	3	2	-	3	9
z dala od	3	-	-	-	1	4
z daleka od	-	-	-	-	1	1
zdaniami	45	10	3	-	9	67
ze strony	7	7	-	1	7	22
zewnątrz	-	-	1	-	-	1
ze względu na	12	11	6	-	18	47
z głębi	-	-	1	2	-	3
zgodnie z	37	26	8	6	29	106
z końcem	-	-	-	-	1	1
z okazji	15	4	3	1	2	25
z perspektywy	-	3	2	1	1	7
z początkiem	-	-	1	-	2	3
z powodu	37	11	7	5	7	67
z pomocą	1	1	1	-	2	5
z przyczyny	-	-	1	-	1	2

z punktu widzenia	3	1	1	-	15	20
z racji	1	1	1	-	1	4
z ramienia	2	1	-	-	-	3
z tyłu	1	-	1	-	-	2
z tytułu	4	1	-	-	-	5
z uwagi na	3	1	-	-	5	9
z wyjątkiem	2	6	-	-	4	12

W obu statystykach na pierwszym miejscu pod względem udziału przymków wtórnych w tekście stoi styl drobnych wiadomości prasowych, a za nim plasują się publicystyka i literatura naukowa wraz z odmianą popularną.

Przymki wtórne nie są typowe dla języka dramatu. Na 100 tysięcy wyrazów tekstowych 281 jednostek to niedużo. Ale mała liczba przymków wtórnych w dramacie współczesnym nie jest zaskoczeniem. Trzeba wziąć pod uwagę, że język dramatu zbliża się do polszczyzny mówionej z jej charakterystyczną składnią (bohaterowie rzadko posługują się pełnymi zdaniami). Dlatego przymki wtórne, jeżeli już występowały, to najczęściej w didaskaliach. Nie jest to przypadkowe, ponieważ tekst poboczny określa właśnie stosunki przestrzenne, czasowe i przyczynowe, ważne dla właściwego przekazu sztuki. To tłumaczy też wysoki odsetek przymków przestrzennych w tej grupie.

Język prozy artystycznej wykazuje umiarkowanie, nawet pewną powściągliwość w stosowaniu wtórnych przymków. Ale można podejrzewać, że na tle wcześniejszych utworów tego typu udział wtórnych przymków i tak jest wysoki. Współczesne opowiadania, powieści i eseje to w większości zeznania, wyznania, przemyślenia, świadectwa pewnych faktów. Ich autorzy świadomie dążą do zatarcia granic między fikcją a rzeczywistością, co powoduje, że ich utwory mają charakter jakby dokumentu. Droga do takiego celu prowadzi przez – bogate w szczegóły czasowe i przestrzenne – relacje. Dlatego częściej przymki wtórne występują w prozie bliskiej esejowi: u Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Ryszarda Przybylskiego, Stanisława Lema oraz w powieściach nurtu wspomnieniowego: u Tadeusza Konwickiego, Stefana Chwina. Nie widać natomiast wyraźnego związku między użyciem przymków wtórnych a pokoleniem twórców.

W tekstach naukowych przyimki wtórne były spodziewane. W nauce chodzi o dostarczenie odbiorcy szczegółowej wiedzy z określonej dziedziny, a wartością nadrzędną tekstów tej odmiany jest ich rzetelność, obiektywizm, a także przejrzysty i przekonujący sposób przekazania informacji¹⁰¹. Do stylu chłodnej, logicznej relacji pasuje składnia analityczna z wielością wyrazów funkcyjnych.

Wynik tekstów publicystycznych jest pochodną pewnego synkretyzmu stylistycznego właściwego tej odmianie. Stanowi on konsekwencję wyjątkowej różnorodności tekstów i pod względem podejmowanych tematów, i z uwagi na kryteria formalne (artykuł, reportaż, wywiad). Publicystyka prasowa odwołuje się w równym stopniu do rozumu odbiorcy, jak i do jego emocji. Stąd pozycja tych tekstów mieści się między stylem naukowym a stylem prozy artystycznej.

Teksty drobnych wiadomości prasowych, skondensowane i nośne semantycznie, stwarzają warunki szczególnie korzystne dla wystąpienia przyimków wtórnych. Ich najwyższa tu frekwencja nie jest niespodzianką.

Pod względem częstości użycia zdecydowane pierwszeństwo należy do przyimka *między*, za nim znalazły się: *według*, *wobec*, *wśród*, *podczas*, *dzięki*, *około*, *obok*, *przeciwko* i *przeciw*, wysoka jest też pozycja *pośród*, *wokół* i *mimo*. I to jest zarazem centrum klasy. Otrzymany wynik wcale nie dziwi, gdyż są to struktury dawno już zleksykalizowane i zgramatyzalizowane w funkcji przyimkowej, przeważnie wielofunkcyjne. Z wtórnych przyimków o innej budowie (nie uwzględnionych przez słownik frekwencyjny) najwyższą rangę ma wyraz *niż*, a w dalszej kolejności: odprzysłówkowe *zgodnie z*, *wraz z* i analityczne *w ciągu*, *w czasie*.

Taki obraz użycia wskazuje jednocześnie na podstawowe, najważniejsze dla mówiącego funkcje semantyczno-składniowe. Są to orientacje przestrzenne i czasowe, a także funkcja modalna, przyczynowa, kontraryjna i socjatywna. Bierze się to częściowo stąd, że te informacje stanowią swoisty schemat kompozycyjny (szablon) notki prasowej, zgodny z dziennikarskim obowiązkiem odpowiedzi na pytania: co?, gdzie?, kiedy?, dlaczego?, z jakim skutkiem?, dodajmy też

¹⁰¹ O specyfice językowej podstawowych odmian polszczyzny za: E. Łuczynski, J. Maćkiewicz, *Odmiany funkcjonalne języka*, [w:] *Językoznawstwo ogólne*. Wybrane zagadnienia, Gdańsk 1999, s. 69-72.

pytanie o źródło wiadomości¹⁰². A właśnie język drobnych wiadomości prasowych dostarcza największej liczby zaświadczeń badanych form.

Zestaw przyimków wtórnych nie jest jednakowy dla poszczególnych odmian języka. Poza specjalizacją są wymienione wcześniej przyimki wtórne o najwyższej frekwencji tekstowej, a także wiele innych. Do wyraźnie nacechowanych artystycznie należą archaizmy *krom* i *śród* niespotykane poza tą odmianą. Proza artystyczna i dramat w większym stopniu przechowują też wykładniki bardziej wyrafinowanych relacji, głównie przestrzennych (*daleko od*, *o krok od*, *koto*, *dokoto*, *dookoła*, *w głębi*, *w głąb*, *z głębi*, *w stronę*, *na wprost*, *naprzeciw*, *u stóp*, *pośród*, *pośrodku*, *w środku*, *środkiem*, *w ślad za*, *wzdłuż*, *w poprzek*) i temporalnych (*z początkiem*, *razem z*, *u schyłku*). Styl naukowy preferuje struktury wskazujące na sposób istnienia faktów (*jako*, *w postaci*) oraz różnorodne związki ich przylegania, szeregowania, np. przyczynowo-skutkowe (*dzięki*, *ze względu na*, *na podstawie*, *pod wpływem*, *w oparciu o*, *w zależności od*, *w świetle*, *w wyniku*), odnoszące (*co do*, *względem*, *odnośnie do*) i porównawcze (*niż*, *w odniesieniu do*), częściej wystąpiły przyimki o funkcji instrumentalnej (*przy pomocy*, *za pomocą*, *z pomocą*), przyimek *około* w funkcji aproksymatywnej i modalna struktura z *punktu widzenia*. Dokładnie sytuujące w czasie *na przelocie*, *w toku*, *u schyłku* pochodzą z prac historycznych. Można też wskazać na przyimki swoiste dla języka mass mediów: drobnych wiadomości prasowych – *do spraw*, *na mocy*, *na rzecz*, *na temat*, *w miejsce*, *w sprawie*, *w odpowiedzi na*, *w porównaniu z*, *w ramach*, *w zamian za*, *za pośrednictwem*, *ze strony*, *z okazji*. Tu również ze wspomnianych wyżej względów częste są temporalne *podczas*, przyczynowe *z powodu* oraz modalne *według* i *zdaniem*. Jak widać, do istotnych dla mediów relacji dodać trzeba funkcję pożytku oraz zastępstwa lub wymiany (ujęcie świata w kategoriach interesu i transakcji). Stosunkowo najbardziej neutralną dystrybucją przyimków wtórnych cechuje się styl publicystyki prasowej. Jest to związane z właściwym tej odmianie pomieszaniem form gatunkowych.

¹⁰² Zob. J. Maćkiewicz, *Tekst a styl*, [w:] *Jak pisać teksty naukowe?*, Gdańsk 1996, s. 28–29.

Jak się więc okazuje, zróżnicowanie stylistyczne przyimków wtórnych istnieje. Znajduje też w pełni potwierdzenie hipoteza o tym, że nadchodzą one głównie z języka prasy, a więc tekstów o dominującej funkcji informacyjnej, którym właściwa jest też pewna schematyczność i skrótowość przekazu.

9

Stosunek normy językowej do przyimków wtórnych

9.1. Poprawność użycia

Ze stanowiska kultury języka można mówić o poprawnym i niepoprawnym użyciu przyimka. Ogólnie wskazuje się na kontekst jako czynnik warunkujący to użycie. Pojęcie kontekstu odnosi się jednak do zjawiska wielopoziomowego, w którym decydującą rolę odgrywają czynniki: gramatyczne, semantyczne i stylistyczno-uzualne. Szczegółowo użycie przyimka wtórnego może zależeć np. od:

ułaściwości składniowych wyrazów nadrzędnych w grupie syntaktycznej (rekcji czasownika), np. *wybierać między czym a czym, wystąpić przeciw komuś, protestować przeciwko czemuś, być lojalnym wobec kogoś* itd.;

semantyki samego przyimka (dotyczy to zwłaszcza przyimków konkretnych, o wysokim stopniu leksykalizacji, u których znaczenie leksykalne dominuje nad ich funkcją gramatyczną) np. *celem (w celu) uzgodnienia..., drogą (w drodze, na drodze) rokowań, w środku tygodnia, tytułem zaliczki* i in.;

semantyki stosunku logicznego, np. *między drzewami* (gdzie?) *i między drzewa* (dokąd?);

semantyki implikowanego rzeczownika, np. z *okazji* występuje tylko z rzeczownikami o znaczeniu 'ważne wydarzenie z życia osobistego lub publicznego', *na mocy* zaś w kontekście rzeczowników nazywających różnego rodzaju akty prawne, *dzięki* tradycyjnie z leksemami oznaczającymi okoliczność korzystną;

kategorii słowotwórczej i morfologicznej podrzędnych rzeczowników, np. *na rzecz* nie łączy się z nazwami czynności, *celem* i *w celu* z kolei wyłącznie z nazwami czynności na *-nie*, *-cie*; kategorii słowotwórczej i morfologicznej wyrazów określanych (nadrzędnych) – np. obecność określonego przyimka może być wymagana przez formę stopnia wyższego i najwyższego – *silniejszy niż* // *niżli...*, *najsilniejszy spośród* // *spomiędzy...*; normy stylistycznej, np. *drogą* uznaje się za gorsze niż *w drodze*, *odnośnie do* za nacechowane oficjalnie, urzędowo, *krom*, *miast* i *śród* za przestarzałe itp.

Ponieważ większość przyimków wtórnych – mimo ich ewentualnej wieloznaczności – wykazuje użycie etymologicznie motywowane, kwestie normalatywne koncentrować się będą wokół pojęcia fakultatywności. Kłopoty poprawnościowe związane z użyciem przyimków wtórnych wynikają na ogół stąd, że jedno znaczenie można wyrazić kilkoma przyimkami. Ale wybór jednego spośród synonimów czy wariantów nie zawsze jest dowolny. Z jednej strony zależy od implikowanego rzeczownika, stylu wypowiedzi, a czasem dodatkowych różnic znaczeniowych¹⁰³. Z drugiej strony, te uwarunkowania stylistyczne są tym silniejsze, im bardziej uniwersalne (tzn. abstrakcyjne) są użycia przyimków. Gdzie jest wiele środków, problem znika sam¹⁰⁴.

W wypadku przyimków wtórnych decydująca dla poprawności użycia będzie znajomość ograniczeń stylistycznych (wyczucie stylu). Przyimki wtórne do polszczyzny ogólnej nadchodzą głównie z tekstów prasowych i naukowych i ich użycie wiąże się z postrzeganiem świata w kategoriach intelektualnych (wydzielanie przedmiotów i ukazywanie relacji między nimi). Gdy mowa o codziennych, zwykłych sytuacjach taki sposób przedstawienia wydaje się rażący i śmieszny. Porównajmy na przykład cytowane przez autorów *O dobrej i złej polszczyźnie* (s. 210) zdania: *Przyszędt w celu zjedzenia obiadu. Zamknij drzwi z uwagi na zimno.*

¹⁰³ To samo, choć w dużo mniejszym stopniu, dotyczy niektórych przyimków pierwotnych (*do* // *na* // *od* – wszystkie wskazywać mogą na przeznaczenie przedmiotu); zob. B. Klebanowska, W. Kochański, A. Markowski, 1985, s. 203–210.

¹⁰⁴ Taką zależność widzi T. Wójcik, por. 1979, s. 63.

9.2. Zakres i częstość użycia

Zakres użycia przyminka jest wprost proporcjonalny do jego częstotliwości występowania w tekście. Im bardziej leksykalny charakter i związana z tym zdolność do wyrażania konkretnych stosunków semantycznych przyminka, tym węższy jego zakres użycia i niższa – bo adekwatna do zakresu użycia – frekwencja w tekstach. I odwrotnie, im mniej sprecyzowana wartość leksykalna, tym większa zdolność przyminka do aktywizacji jego funkcji na płaszczyźnie składni i tym większa jego zależność od kontekstu i bardziej zróżnicowane funkcje. Jak zauważa Tomasz Wójcik (zob. przypis 88, s. 37), gramatyczny i leksykalny charakter przyminka pozostaje w związku z jego długością: przyminki kilkusyłabowe (a więc i wtórne) wyrażają z reguły stosunki konkretne; jednosyłabowe i jednomorfemowe – również (jeżeli nie głównie) stosunki asemantyczne.

W świetle tego, co powyżej napisano, można by się spodziewać, że przyminki wtórne pojawiają się w tekstach rzadko. Tymczasem należą one do struktur, które coraz wyraźniej zaznaczają w języku swoją obecność, konkurując z powodzeniem z przyminkami pierwotnymi, gdy chodzi o sygnalizowanie tych samych znaczeń ogólnych. Wyrażano nawet obawy z powodu nadmiernego stosowania tego typu środków¹⁰⁵.

Gdy mowa o zakresie użycia przyminków wtórnych, daje się zauważyć dwa zjawiska. Pierwsze to rozwój wartości znaczeniowej przyminka od znaczenia pierwotnego (dosłownego) ku przenośni (abstrakcji). Taką drogę przeszły przykładowo *wbrew* (dawniej 'oko w oko': *Żołnierz stanie śmieie wbrew nieprzyjacielowi* – cyt. z XVIII w.)¹⁰⁶, *wobec* (dawn. 'w obecności') i *obok*, używane dziś także w znaczeniu 'prócz'. Występują też pewne tendencje regulacyjne w synonimicznych i wymiennych dotąd grupach. Na przykład *na adres* (ciąg dążący do uprzyimkowania według przyjętych dla potrzeb tej pracy kryteriów) zaczyna specjalizować się w oznaczaniu stosunków przestrzennych z dodatkowym odcieniem konkretno-kierunkowym, łącząc się z czasownikiem *stać* i pochodnymi; *pod adresem*

¹⁰⁵ Np. W. Pisarek, 1962, s. 161–164; M. Kniaginina, 1963, nr 3, s. 148–157.

¹⁰⁶ Za: W. Doroszewski, *O kulturę słowa. Poradnik językowy*, t. I i II, Warszawa 1968, s. 178–179.

zaś coraz chętniej implikuje rzeczowniki osobowe, wyrażając relację abstrakcyjną. Specjalizacja funkcji znaczeniowej, a co za tym idzie ograniczony zasięg stosowania, dotyczy też przyimków wtórnych *podług* 'zgodnie z materialnym wzorcem' i *według* 'zgodnie z czymś przeświadczeniem'¹⁰⁷ oraz *hardzo* podobnych do siebie *za pomocą*, *przy pomocy* i *z pomocą*.

Przyczyn ekspansji i różnicowania się przyimków wtórnych szukać należy przede wszystkim w samym systemie języka. Ich rozwój przebiega bowiem – jak wiadomo – w związku z ogólniejszym procesem przekształcania się form syntetycznych (bezprzyimkowych) w związki analityczne (przyimkowe). U jego podstaw leży tendencja do precyzji znaczeniowej¹⁰⁸. Podobnie jak konstrukcja z przyimkiem jest bardziej jednoznaczna niż forma syntetyczna (por. np. *pochwała ojca* i *pochwała od ojca*), tak i nowe struktury z przyimkiem wtórnym dokładniej mogą sygnalizować różne odcienie danej relacji ze względu na obecność dodatkowych semów (por. np. synonimiczne wykładniki stosunków przestrzennych: *w* – *wewnątrz*, *w środku*; czasowych: *w* – *u schyłku*, *na początku* i przyczynowych: *przez* – *dzięki*). Z funkcjonalnego punktu widzenia zatem zjawisko szerzenia się przyimków wtórnych można uznać za proces progresywny, prowadzący do uściślenia więzi semantyczno-składowych między wyrazami¹⁰⁹.

9.3. Przyimki wtórne w aktualnych wydawnictwach normatywnych

Pomimo akceptacji samego zjawiska powstawania i szerzenia się przyimków wtórnych nie wszystkie jednostki tej klasy automatycznie otrzymują pozytywną ocenę normatywną. Rozpatrzmy najczęściej zgłaszane zastrzeżenia¹¹⁰.

¹⁰⁷ Za: D. Buttler, 1986c, s. 429 i 432.

¹⁰⁸ Zob. D. Buttler, 1967a, a także *Ekspansja związków analitycznych*, [w:] 1976, s. 82–93. Więcej informacji o przyczynach szerzenia się przyimków wtórnych w rozdz. *Tło historyczne kształtowania się przyimków wtórnych obecnej pracy*.

¹⁰⁹ Zob. D. Buttler, 1986a, s. 354–355.

¹¹⁰ Dokonując tego przeglądu, powołuję się na opinie autorów aktualnych słowników poprawnościowych oraz słowników języka polskiego zawierających

Najwięcej wątpliwości normatywnych budzą konstrukcje zapożyczone z innych języków. Sam proces zapożyczania obcych środków budowy zdania o funkcji relacyjnej (przyimków) – jak pisze Danuta Buttler – przybiera dwojaką formę: polega albo na kalkowaniu struktury wyrażen przyimkowych, albo na narzuceniu rodzimemu przyimkowi, pod wpływem jego ekwiwalentu z innego języka, wtórnych funkcji semantycznych. Za strukturalne kalki uznaje się wyrazy: *drogą, odnośnie, w miejsce, na adres, na szkodę, w ślad za, w następstwie* i kontrowersyjne *celem oraz ze strony*.

Według Danuty Buttler – wtórne użycia przyimków mające charakter kalk na ogół wydają się rażące, ponieważ zbyt radykalnie wykraczają poza typowy zakres ich stosowań. Na przykład wyrażenie *w ślad za* ustabilizowane w funkcji konkretno-kierunkowej: *wyjechać w ślad za mężem* razi już w znaczeniu ‘po czymś, w następstwie czegoś’: *...w ślad za Zachodem narkotyki stały się w Polsce wzorem nowoczesności* (Ż/81/99). Podobnie połączenie *w miejsce* uzasadnione jako wykładnik stosunku zamienności o odcieniu konkretno-przestrzennym: *ustawienie w miejsce siatki drucianej – drewnianej bandy* (KJ) budzi zastrzeżenia jako element nadmiernie ekspansywny, wypierający współnofunkcyjne przyimki *zamiast: w miejsce pomocy...* (KJ) oraz *w zamian za: liderem Unii Pracy w miejsce Ryszarda Bugaja został...* (Ż/50/98).

Warto zauważyć, że ogromna większość wtórnych przyimków, kwestionowanych jako zapożyczenia strukturalne z innych języków, ma swoje polskie odpowiedniki o dłuższej tradycji użycia. Przykładowo: *celem – dla; drogą – przez, dzięki; odnośnie – w stosunku do, wobec; na adres – pod adresem*. W tej sytuacji nowe formy, aby potwierdzić swą funkcjonalność, powinny jakoś – semantycznie lub dystrybucyjnie – odróżnić się od swoich synonimów. Możliwe jest to na dwa sposoby: albo przez specjalizację treści (znaczenia), albo uściślenie wartości stylistycznej. Pierwszy typ przemian charakterystyczny jest dla wyrażenia *na adres*. Wyrażenie to mimo wielokrotnych ostrzeżeń normatywnych przejęło część dawnych

wskazówki normatywne. Są to: SPP (1973), SJP (1978), SWK (1995), SWJP (1996), NSPP (1999). Korzystam również z ustaleń D. Buttler (1986a, b, c). Cytowane w tekście przykłady w większości pochodzą z wymienionych źródeł, sporadycznie z materiałów własnych.

użyć przyimka *pod adresem* i wyspecjalizowało się w oznaczaniu relacji przestrzennej z odcieniem konkretno-kierunkowym: *wysłać coś na adres...* Obecnie jest uważane za poprawne. Do poprawnych zalicza się też wyrazy *celem* i *odnośnie* (zwykle w postaci *odnośnie do*). Jednak warunkiem ich pełnej akceptacji jest przestrzeganie reguł ograniczających ich użycie do tekstów stylistycznie nacechowanych: oficjalnie i książkowo dla *celem* oraz urzędowo dla *odnośnie* (*odnośnie do*).

Spośród wymienionych na początku przykładów kalk strukturalnych właściwie tylko przejęty z języka rosyjskiego przyimek *drogą* bezsprzecznie traktowany jest jako błąd i przestrzega się przed jego stosowaniem, proponując zastępniki: *przez* i *dzięki*, a także *na drodze* oraz – w pewnych kontekstach – *za pomocą*. Jak więc widać, sam fakt zapożyczenia obcej struktury nie jest jeszcze decydujący przy orzekaniu o dopuszczalności jej użycia. Zwłaszcza że ze względu na paralelizm niektórych procesów językowych w różnych językach trudno jednoznacznie stwierdzić, czy dany przyimek wtórny na pewno jest kalką, czy może neologizmem powstałym na gruncie rodzimym, niezależnie od jakichkolwiek wpływów¹¹¹. Taka wątpliwość zgłaszana jest wobec przyimka *celem*. Piętnowany jako germanizm (*zwecks* – por. SPB S. Słońskiego) może być równie dobrze rezultatem kostnienia form narzędnikowych w funkcji przyimków, por. *względem*, *wzorem*, *tytułem*. Tym bardziej że w epoce staropolskiej miał nawet swojego poprzednika – *końcem*: „*Tajenie onych omyłek więcej gorszy niż wyjawienie onych końcem zaradzenia*” – XVIII w.¹¹² W tej sytuacji istotniejsze z normalywnego punktu widzenia okazuje się sprawdzenie, w jakim stopniu dana innowacja nawiązuje do utrwalonych w języku reguł łączliwości składniowej.

Przeobrażenia typowych schematów łączliwości syntaktycznej poszczególnych wyrazów – jak pisze Danuta Buttler – dokonują się nieporównanie częściej i szybciej niż jakiegokolwiek inne zmiany

¹¹¹ Por. uwagę J. Tokarskiego o małym prawdopodobieństwie bezpośrednich odwzorowań ze względu na mały stopień odpowiedności funkcji przyimków nawet w bliskich sobie językach słowiańskich. J. Tokarski, *Język polski w ostatnim 50-leciu*, „Poradnik Językowy” 9, 1968, s. 436.

¹¹² Zob. D. Buttler, 1986a, s. 354. Por. też uwagę ze s. 447 o niemożności jednoznacznej kwalifikacji ze *strony* jako kalki.

gramatyczne¹¹³. Prawdopodobnie to właśnie jest przyczyną niejednakowej oceny normalatywnej niektórych innowacji w tym zakresie. Najwięcej uwagi w tej grupie przykładów poświęcono przyimkom: *dzięki, na rzecz, obok, wobec, w stosunku do, ze strony i za pomocą*.

Przyimek wtórny *za pomocą* tradycyjnie łączy się z rzeczownikami o znaczeniu przedmiotowym (*za pomocą czegoś*). Słowniki jednoznacznie przestrzegają przed stosowaniem tego przyimka w kontekstach *za pomocą kogoś*, które wymagają posłużenia się wyrażeniami z *pomocą* lub *przy pomocy*. Jedyne wyjątek stanowią sytuacje, gdy mowa o zbiorowościach ludzkich traktowanych instrumentalnie: *będzie rządził za pomocą nomenklatury* (SWK).

Tradycyjnie ograniczoną łączliwość mają także bardzo ekspansywne analityczne przyimki *na rzecz* i *ze strony*. *Na rzecz* może występować z określeniem osobowym: *abdykował na rzecz swego syna* (SWK) lub nieosobowym: *wysiłki na rzecz politycznej jedności...* (SWK), nie powinien być jednak zestawiany z nazwami czynności: *wysiłki na rzecz wyzwolenia kraju* (SWK). W tym ostatnim wypadku lepszy byłby przyimek *dla*. *Ze strony* z kolei konkuruje z przyimkiem *od* w funkcji wskazywania na uczestnika jakichś wydarzeń: *otrzymali ze strony zarządu kwiaty* (KJ) i mimo że nie jest kwalifikowany jako błąd, zaleca się ostrożność w stosowaniu go w podobnych kontekstach.

Zachwianie tradycyjnej łączliwości towarzyszy także użyciom dwu ogólnorelacyjnych przyimków wtórnych: *wobec* i *w stosunku do*. Jeszcze SPP podaje wyłącznie związki *zaniepokojenie czym, przeciwdziałanie czemu, czujność na co, szacunek dla kogo*, które dziś wypierane są przez konstrukcje z przyimkiem *wobec*: *zaniepokojenie wobec projektu, przeciwdziałanie wobec przejawów chamstwa* (Ekspansja...), *czujność wobec czego* (KJ), *szacunek wobec przełożonych* (SWK). Nie wszystkie wymienione połączenia uznaje się za wystarczająco ustabilizowane w języku. SWK przestrzega przed nadmierną ekspansją przyimka *wobec* w niektórych kontekstach, uznając np. za jedyną poprawną postać związku wyrażenie *szacunek dla przełożonych*. Nie jest też akceptowane przez autorów tego słownika użycie przyimka *w stosunku do* w wyrażeniu

¹¹³ D. Buttler, 1976, s. 5-6.

odnosić się w stosunku do kogoś..., choć pojawienie się tu przyimka wtórnego tłumaczone bywa chęcią wzmocnienia treści sygnalizowanej przez przyimek właściwy *do*¹¹⁴.

Odwrotną tendencją (do desemantyzacji) motywuje się rozszerzenie zakresu łączliwości przyimków *obok* i *dzięki*. Przyimek wtórny *obok* ostatecznie przejął dodatkową funkcję 'włączania we wspólny zakres', stając się w pewnych kontekstach synonimem wyrazu *oprócz*: *obok talentu miał i wykształcenie* (SJP). Takie użycia (dość częste we współczesnych tekstach) nie budzą już dziś zastrzeżeń. Jedynie SWK notuje uwagę „nie najlepsze w funkcji *oprócz*”. Nie u wszystkich natomiast uzyskało status normy użycie przyimka *dzięki*, tradycyjnie tworzącego wyrażenia oznaczające przyczynę bądź okoliczności sprzyjające, w połączeniach oznaczających okoliczność niekorzystną: *dzięki chorobie...* (SJPD), mimo że *dzięki* jako równoważnik przyimka *wskutek* ma w języku polskim długą tradycję¹¹⁵. Zaważył tu na pewno fakt całkowitej sprzeczności nowej funkcji z pierwotnym zakresem semantycznym i żywa wciąż świadomość treści pojęciowej wyrazu *dzięki*. Jednak coraz liczniejsze przykłady stosowania *dzięki* w funkcji ogólnego wskazania okoliczności być może doprowadzą z czasem do akceptacji nowych form połączeń, chociaż SWJP podtrzymuje jeszcze ich negatywną ocenę normatywną.

Trzeci zarzut wysuwany w związku z użyciem przyimków wtórnych dotyczy niepotrzebnego powtarzania treści sygnalizowanej już przez sam przyimek właściwy. Przykładów tego typu użyć nie spotyka się w tekstach zbyt często. Najbardziej widoczne tautologie to wyrażenia: *w kierunku na* (= *na*: *pociąg w kierunku na Kraków* - KJ), *w okresie, na okres* (= *w, na*: *w okresie pół roku* - SWK), *na terenie* (= *na*: *na terenie wyspy* - Ż./63/99). Uzupełnianie przyimków pierwotnych jakimś wyrazem uściślającym ich funkcję tłumaczy się dążeniem do precyzji. Toteż przytoczone konstrukcje nie są kwalifikowane jako błędy, choć radzi się unikać połączeń, w których występują tak wyraziste nadwyżki znaczeniowe.

Tendencja do precyzji stoi w sprzeczności (dopełniana jest?) z dążeniem do ekonomii języka. Struktury wyspecjalizowane (a do nich

¹¹⁴ D. Butler, 1967b, s. 79; też 1986a, s. 353.

¹¹⁵ Już w latach międzywojennych piętnowano konstrukcje typu: *dzięki panu doznałem rozczarowania*, zob. „Poradnik Językowy” XXIV, s. 132.

należą przyimki wtórne) podlegają licznym ograniczeniom użycia, rzadziej się je wyzyskuje i trzeba sobie przy tym uświadamiać typ kontekstu, w którym mogą być zastosowane¹¹⁶. Istnieje dziś spora grupa przyimków wtórnych nacechowanych stylistycznie¹¹⁷.

Oficjalny charakter mają wyrazy i wyrażenia: *celem* i *w celu*, *na drodze*, *w drodze*, *w obliczu*, *w odniesieniu do*, *w odpowiedzi na*, *w ramach*, *z racji*, *z tytułu*, *z uwagi na*. Wyjątkowo urzędowe zabarwienie ma przyimek *odnośnie do* często nadużywany w wypowiedziach potocznych, a łatwy do zastąpienia konstrukcjami: *w odniesieniu do*, *w stosunku do*, *w sprawie*. Listę tę można uzupełnić analitycznymi przyimkami *na bazie* i *na odcinku*, trącającymi szablonem językowym minionej epoki oraz współcześnie nadużywanym w funkcji celowej wyrażeniem *w kierunku* (*podjęto wysiłki w kierunku osiągnięcia porozumienia* – SPP). Z przyimków wtórnych nacechowanych potocznie wymienić należy *wkoło*, którego neutralnym odpowiednikiem jest *wokoło*. Są wreszcie rzadko pojawiające się we współczesnych tekstach przyimkowe archaizmy: *gwoli* (*gwoli pewnego rodzaju zabawy w political fiction* – Ż/124/99), *krom* (*krom Matki Ojczyzny nic nie mając...* – Harasym.), *śród* (*śród pól stał biały dworek* – SWJP) i *wedle* (*wedle instrukcji Naczelnego Dowództwa WP, miał doprowadzić...* – Ż/61/99). Z innych spodziewać by się można jeszcze *miast*, choć najnowsze słowniki już nie odnotowują tego wyrazu. Łatwo zauważyć, że stylistyczna wyrazistość przyimków wtórnych nacechowanych archaicznie wyklucza właściwie możliwość popełnienia błędu przy ich stosowaniu.

Żywiotowy rozwój klasy przyimków wtórnych, a zwłaszcza popularyzowanych przez prasę analityzmów, np. *na skutek*, *na temat*, *na zasadzie*, *pod pojęciem*, *pod względem*, *pod znakiem*, *w charakterze*, *w imię*, *w myśl*, *w zakresie*, *w odniesieniu do*, *w przypadku*, *w świetle*, *w trosce o*, *z perspektywy*, *z przyczyny* i in. doprowadzi prawdopodobnie do dalszego mieszania się zakresów ich stylistycznych użyć – znajduje to już wyraz w niejednolitej

¹¹⁶ Zob. D. Buttler, 1986c, s. 444.

¹¹⁷ Zdaniem autorów *O dobrej i złej polszczyźnie*, przyimki wtórne w większości są nacechowane stylistycznie. Zob. B. Klebanowska, W. Kochański, A. Markowski, 1992, s. 210.

opinii językoznawców co do warunków posługiwania się niektórymi przyimkami – i ustalenia nowej normy, uwzględniającej w większym stopniu udział przyimków wtórnych w ogólnej odmianie języka. Tymczasem wystrzegać się trzeba mechanicznego posługiwania się wyrazami funkcyjnymi, bo może to zaowocować kontekstem: *w myśl tego sposobu myślenia* (Ż/50/98), *pod wpływem wyraźnego wpływu gospodarki rolnej* (Chmiel 130), co bezsprzecznie uznać należy za błąd stylistyczny.

Mechaniczne powielanie, szablonowość – to główny zarzut stawiany konstrukcji *w oparciu o*. SWJP opatruje hasło wykrzyknikiem z uwagą, że poprawnymi formami są *opierając się na* i *zamiennik na podstawie*. Jednak uzus przeczy normie, SWK zalicza nawet *w oparciu o* do wyrażen modnych. Wygląda więc na to, że trzeba pogodzić się z tą formą, tym bardziej że istnieją przyimki wtórne o dość podobnym typie strukturalnym, np. *w odpowiedzi na*, *w odniesieniu do*, które choć z zastrzeżeniem, że mają wydźwięk oficjalny, są dopuszczalne.

Trudniej zaakceptować te przyimki wtórne, w których doszło do przekształcenia ich tradycyjnej postaci. Dotyczy to wyrazów: *na wskutek* i *za wyjątkiem*. Przyimek *na wskutek* powstał w wyniku kontaminacji bliskich mu formalnie *na skutek* i *wskutek*. *Za wyjątkiem* to najprawdopodobniej wpływ rosyjskiego *za iskluczenijem*. Oba wyrazy mają swoje nie budzące kontrowersji odpowiedniki: *na skutek* lub *wskutek* i *z wyjątkiem*.

Niepoprawne pod względem formy są również przyimki wtórne *imieniem* i *odnośnie*. Za właściwe postaci tych wyrazów uznaje się tylko formy *imienia* i *odnośnie do*. Tymczasem te błędne formy szukają dziś oparcia w analogicznie brzmiących strukturach. Dla *imieniem* będzie to szereg: *celem*, *drogą*, *mocą* itd., ponieważ forma dopełniacza jest na tle innych przyimków odrzeczownikowych nietypowa (chyba że paradygmat rozszerzy się o struktury *pióra*, *pędzla* itp., np. *powieść pióra Cervantesa*). Dla *odnośnie* – grupa: *blisko*, *obok*, *opodal* itd., chociaż geneza tych przyimków jest inna: człon *odnośnie* prawdopodobnie został dodany do przyimka pierwotnego *do* jako wzmocnienie treści odniesienia (jak dzisiejsze *tuż* podkreślające bliskość usytuowania przestrzennego, np. *tuż przy*, *tuż obok*).

Jak widać z dokonanego przeglądu, wątpliwości normatywne związane z klasą przyimków wtórnych dotyczą szczególnie dwóch – obecnie najbardziej reprezentatywnych i najbardziej produktywnych – typów strukturalnych: konstrukcji analitycznych będących kombinacją przyimków właściwych i odpowiednich rzeczowników (*w miejsce, na adres, na szkodę, w ślad za, w następstwie, ze strony, na rzecz, w stosunku do, za pomocą, w kierunku na, w okresie, na terenie, na przestrzeni, na mocy, w celu, w obliczu, w odniesieniu do, w odpowiedzi na, w ramach, z racji, z tytułu, z uwagi na, w oparciu o, na wskutek, za wyjątkiem*) oraz przyimków wtórnych odrzeczownikowych (*drogą, celem, dzięki, imieniem*), wyjątkowo tylko struktur tożsamyh formalnie z przysłówkiem (*odnośnie, obok*) i innych typów (*wobec*). Konstrukcjom złożonym brak z reguły tradycji użycia, lecz ich ostateczne uznanie wydaje się w większości wypadków być kwestią czasu¹¹⁸. Taką hipotezę wspiera obserwacja ewolucji normy w stosunku do przyimków wtórnych: *w miejsce, na adres, na rzecz* i *w oparciu o*, które w nowszych wydawnictwach poprawnościowych są akceptowane w większym stopniu. Stosunkowo wolno przebiega natomiast proces uznawania przyimków wtórnych o postaci rzeczowników. Ich zakres użycia ograniczony jest często kwalifikatorami, co w oczywisty sposób hamuje ekspansję tego typu. Trzeba jednak zaznaczyć, że zastrzeżenia nie dotyczą całych podklas, lecz poszczególnych elementów zbioru, zwłaszcza tych interpretowanych jako kalki obcych struktur. Wydaje się, że te argumenty są dziś nieco przestarzałe.

Rzadko formułuje się uwagi co do samej struktury, kształtu formalnego przyimków wtórnych. Wyjątkowo: *na wskutek, za wyjątkiem, odnośnie*. Niedopuszczalne są także *imieniem* i *drogą* mimo ich podobieństwa formalnego do innych odrzeczownikowych przyimków wtórnych typu *celem, skutkiem, wzorem, tytułem*.

¹¹⁸ Jak zauważa B. Kreja: „Zmiany w systemie mają swój początek, swoje apogeum i swoje »tyły«. Ocena normatywne tego, co zapowiada nadchodzące zmiany, jest z reguły ostrożna, czy wręcz negatywna, bo zmiany te naruszają dotychczasową stabilność. Gdy nowy porządek się utrzyma i ustabilizuje, to akceptacja tych budzących swego czasu opór zmian staje się jakoś oczywista”. B. Kreja, 2000, s. 196.

Z reguły zastrzeżenia dotyczą poszczególnych użyci jednostek tej klasy. Jako elementy nadmiernie ekspansywne często pojawiają się w tekstach, których stylistyka wymaga zastosowania innych środków językowych. Kwestionowane ze stanowiska normatywnego wyraży zazwyczaj mają aprobowane przez normę odpowiedniki w postaci innych przyimków wtórnych.

Formułując ogólną ocenę poprawności stosowania przyimków wtórnych, trzeba pamiętać, że ich rozwój wynika z ewolucji systemu językowego i wspierany jest przez tendencję do precyzji i wyrazistości semantycznej struktur językowych. Niekiedy ze względu na ścisłość wyrażanej treści wręcz preferowane są konstrukcje z przyimkami wtórnymi¹¹⁹. Poza tym ich łączliwość dopiero się kształtuje i w wielu wypadkach nie osiągnęła jeszcze stanu stabilizacji. Biorąc pod uwagę wszystkie przyczyny, proponuję za większością współczesnych językoznawców zająć rozsądnie aprobujące stanowisko.

¹¹⁹ Pisze o tym Jan Miodek w związku z nadużywaniem przyimka pierwotnego przy w: *Rzecz o języku. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, roclaw 1983, s. 161.

Tab. 8. Zestawienie uwag normatywnych według cytowanych źródeł*

Przyimek wtórny (wyrażenie)	SPPD	SJP	KJ	SWK	SWJP	NSPP
<i>drogą</i>	bł.	nie not.	bł. kalka z ros.	nie not.	bł.	bł., gdy przez coś, w czymś
<i>odnośnie</i>	urz. tylko: o. do	książk. tylko: o. do	urz. tylko: o. do	urz.	ofic. tylko: o. do	urz. tylko: o. do
<i>w miejsce</i>	lepiej: <i>zamiast</i>	pot. jako: <i>zamiast</i>	bł. kalka z ros.	popr.	brak uwag	pot. lepiej: <i>zamiast</i>
<i>na adres</i>	nie not. w funkcji przyminka	nie not. w funkcji przyminka	kalka ros. popr.	dopuszcz.	nie not.	popr.
<i>na szkodę</i>	bł. ze <i>skrąść</i> i syn.	nie not.	nie not.	nie not.	nie not.	nie not.
<i>w ślad za</i>	bł. <i>zamiast</i> <i>po czymś</i>	brak uwag	popr., choć nietrady- cyjne	rusycyzm jako: <i>po</i> , w <i>następ- stwie</i>	nie not.	bł w zn. ' <i>po</i> <i>czymś</i> , w <i>następ- stwie</i> <i>czegoś</i> '
<i>w następ- stwie</i>	popr.	nie not.	popr., choć rusycyzm	popr. w zn. <i>wskutek</i>	nie not.	popr., gdy w postaci z <i>czegoś</i>
<i>celem</i>	książk.	brak uwag	popr. germaniz- m?	nie not.	ofic.	urz.
<i>ze strony</i>	lepiej: bez przyminka <i>lub przez</i>	popr. w zn. 'od, przez, u kogoś'	popr.	nadużyw., gdy wskaz. uczestnika	nie not.	nadużyw. w jęz. ofic.

* Analityczne przymyki wtórne jako samodzielne hasła wyodrębnia SWJP i częściowo SWK, reszta słowników umieszcza je pod odpowiednimi rzeczownikami. KJ zawiera indeks odsyłający do konkretnych stron.

<i>dzięki</i>	bł. w wyr. oznacz. przyczynę niekorzystną	bł. w odnies. do okol. niekorzystnych	popr. rozszerza swoją łączliwość	bł. w wyr. oznacz. okol. niekorzystną	wskaz. na przyczynę z pomyslnym skutkiem	błąd, gdy wskaz. na przyczynę czegoś złego
<i>na rzecz</i>	bł. w odniesieniu do czynności	tylko: na rzecz kogoś czegoś	brak uwag	nie łączyć z nazwami czynności	ofic.	nadużyw. z czas. abstrakc. lepiej: <i>dla</i>
<i>obok</i>	lepiej: <i>oprócz, prócz</i>	popr.	popr.	lepiej: <i>oprócz</i>	brak uwag, lecz różne konteksty	w jęz. ofic. też = <i>oprócz</i> bł., gdy niejednozn.
<i>wobec</i>	popr.	brak uwag	popr.	nadużyw. w pewnych kontekstach	brak uwag	nadużyw. jako: <i>co do, dla, do</i>
<i>w stosunku do</i>	bł. z czas. <i>odnosić się</i>	brak uwag	popr., choć nie-tradycyjne	bł., gdzie wystarczy <i>do</i> lub <i>dla</i>	brak uwag	bł. z czas. <i>odnosić się</i>
<i>za pomocą</i>	tylko: <i>za pomocą</i> czegoś lepiej N.	za pomocą czegoś	nie not.	tylko: <i>czegoś</i>	brak uwag, lecz tradyc. kontekst	<i>za pomocą</i> czegoś, nie: <i>kogoś</i> , lepiej N.
<i>(w kierunku na)</i>	nie not.	nie not.	tautologia	nie not.	nie not.	nie not.
<i>(w okresie)</i>	bł. w połączeniu z <i>rok</i> itp.	nie not.	nie not.	uwaga na redundancję	brak uwag	nie not.
<i>(na okres)</i>						urz. <i>na o. roku</i> ; lepiej: <i>rok</i>
<i>(na terenie)</i>	bł. z: <i>biuro, kuchnia</i> itp.	nie not.	popr.	urz. bł. z nazwą małych pomieszczeń	nie not.	bł., gdy mowa o małych powierzchniach
<i>na przestrzeni</i>	lepiej: <i>w ciągu</i> <i>podczas</i>	nie not.	ekspansywny	styl. gorsze od <i>w ciągu</i>	ofic.	lepiej: <i>w ciągu, podczas</i>

<i>na mocy</i>	brak uwag	brak uwag	brak uwag		ofic.	nie notuje
<i>w celu</i>	brak uwag	brak uwag	brak uwag	brak uwag	ofic.	urz., nadużyw. w jęz. pot.
<i>w drodze</i>	lepiej: <i>przez</i>	brak uwag	wyspecjaliz.	nie not.	brak uwag	ofic., urz., lepiej: <i>przez,</i> <i>wskutek</i>
<i>na drodze</i>			nie not.	nie not.	ofic.	
<i>w obliczu</i>	bez ograniczeń	fraz.: <i>stanąć,</i> <i>znaleźć się w obliczu...</i>	nie not.	nie not.	ofic.	nie: z rzecz. <i>sukces,</i> <i>urodzaj</i> itp.
<i>w odniesieniu do</i>	brak uwag	książk.	popr.	nie not.	ofic.	urz.
<i>w odpowiedzi na</i>	urz. lepiej: <i>odpowiadając na...</i>	<i>nie not.</i>	dopuszcz.	opuszcz.	ofic.	urz. lepiej: <i>odpowiadając na...</i>
<i>w ramach</i>	nadużyw. jako pod- czas, w związku z	brak uwag	nie not.	ofic. nadużyw.	ofic.	ofic.; le- piej: <i>pod- czas,</i> <i>w czasie</i> bł. w r. możliwo- ści
<i>z racji</i>		nie not.	nie not.	nie not.	ofic.	brak uwag
<i>z tytułu</i>	książk.	brak uwag	nie not.	nie not.	ofic.	urz. nie zawsze popr.
<i>tytułem</i>			nie not.	nie not.	brak uwag	
<i>z uwagi na</i>	książk. lepiej: <i>ze</i> <i>względu</i> <i>na</i>	brak uwag	nie not.	nie not.	ofic.	ofic. lepiej: <i>ze</i> <i>względu</i> <i>na</i>
<i>na bazie</i>	bł. jako <i>na pod-</i> <i>stawie,</i> <i>na zasa-</i> <i>dzie</i>	nie not.	nie not.	urz. nie zawsze uzasad- nione	ofic.	bł. zamiast <i>na</i> <i>podstawie</i>

(na odcinku)	lepiej: w zakresie	nie not.	nie not.	wojskowa metafora	nie not.	ofic. lepiej: w dziedzinie, w zakresie
(w kierunku)	bł. w zn. w celu	nie not.	ekspansywny	styl. gorsze od w celu	nie not.	ofic. i urz. bł. w zn. w celu, pod względem
wkoło	brak uwag	brak uwag	nie not.	brak uwag	pot.	brak uwag
gwoli	przestarz., żart.	przestarz.	nie not.	przestarz.	nie not.	przestarz.
krom	nie not.	nie not.	nie not.	nie not.	nie not.	nie not.
miast	nie not.	książk.	nie not.	nie not.	nie not.	nie not.
śród	rzad.	przestarz.	nie not.	nie not.	rzad.	nie not.
wedle	wychodzi z użycia	przestarz.	nie not.	nie not.	rzad.	przestarz.
w oparciu o	bł. zamiast opierając się na, na podstawie	nie not.	nie not.	dopuszcz. modne	bł.	lepiej: opierając się na, na podstawie
na wskutek	nie not.	nie not.	nie not.	bł. kontaminacja	nie not.	nie not.
za wyjątkiem	bł. tylko: z wyjątkiem	notuje tylko z wyjątkiem	bł.	bł.	bł.	bł.
imieniem	bł.	przykład tylko z formą imienia	nie not.	bł.	notuje tylko formę imienia	bł.

Ważniejsze skróty:

bł. 'błąd', czas. 'czasownik', dopuszcz. 'dopuszczalne', fraz. 'frazeologizm', książk. 'książkowe', nadużyw. 'nadużywane', not. 'notuje', ofic. 'oficjalne', popr. 'poprawne', pot. 'potoczne', przestarz. 'przestarzałe', rzad. 'rzadkie', styl. 'stylizacyjne', urz. 'urzędowe', w zn. 'w znaczeniu', wyspecjaliz. 'wyspecjalizowane', żart. 'żartobliwe'

Wrocław

CZĘŚĆ III

PRÓBY SYNTEZY

¹ Zob. T. Wroński, 1974, s. 10-11; J. Tarnowski, K. Wójcik, *Prace Instytutu Historii i Kultury Uniwersytetu Wrocławskiego*. Rocznik naukowy Uniwersytetu Wrocławskiego, 1974, t. 10, s. 103.

1

Wnioski

Istnienie w polszczyźnie ogromnej liczby przyimków wtórnych jest dziś faktem niepodważalnym. Przyimki wtórne pojawiają się w polszczyźnie już w XIV stuleciu. Jednakże proces ich formowania staje się intensywniejszy dopiero w dobie nowopolskiej, począwszy od końca XVIII wieku. Obecnie przyimki te przeżywają swój renesans, skutecznie konkurując i zajmując stopniowo miejsce przyimków pierwotnych. Przenikają do języka ogólnonarodowego szczególnie z tekstów prasowych, publicystycznych, a także z publikacji naukowych. I wydaje się, że w coraz większym stopniu obecne są również w języku potocznym. Jak można podejrzewać, powstają i występują we wszystkich językach słowiańskich.

Dzisiejszy zakres i częstość użycia przyimków wtórnych jest pochodną ewolucji języka na przestrzeni czasu. Rozwój języka, któremu towarzyszy tendencja „od syntezy do analizy” pociąga za sobą zmiany zarówno jakościowe, jak i ilościowe analizowanej klasy jednostek. Tendencje rozwojowe mogą przebiegać w dwóch kierunkach: uniwersalizacji lub dyferencjacji środków wyrażenia. Pierwszy typ przemian (charakterystyczny dla języka bułgarskiego)¹ zanik fleksji imiennej rekompensował poszerzeniem zakresu użycia, a w konsekwencji zwiększeniem liczby funkcji semantycznych i gramatycznych przyimków. To z kolei wskutek semantycznego przeciążenia stworzyło warunki do utraty ich konkretnego charakteru. Druga tendencja (właściwa językowi rosyjskiemu i polskiemu) prowadzi do różnicowania funkcji semantycznej w obrębie określonych stosunków

¹ Zob. T. Wójcik, 1979, s. 64–65 (za: G. Tagamlicka, *K woprosu o priedložnom uprawlenii w russkom i bołgarskom jazykach*. Drżawno izdatielstwo „Nauka i iskustwo”, Sofia 1956, s. 429).

(przestrzennych, czasowych, przyczynowych itd.) i pomnażania konkretnych wykładników tych relacji.

Tak więc w historii języka polskiego źródłem wytwarzania się przyimków wtórnych były nie tylko przesłanki syntaktyczne, ale również semantyczne. Przyimki wtórne w porównaniu z przyimkami pierwotnymi charakteryzuje konkretyzacja i specjalizacja funkcji znaczeniowych. Struktury te, często wieloczłonowe, bardziej precyzyjnie wyrażają znaczenia niż proste przyimki pierwotne. Nie wniosły – co należy podkreślić – nowych znaczeń do systemu istniejącej już polszczyzny (por. zakres funkcji u Kempfa), natomiast znaczenia te – oddawane dotąd bądź formą przypadkową, bądź przez przyimek właściwy – dzięki obecności w ich składzie części imiennej, która te znaczenia podkreśla, bardziej sprecyzowały, uwypukliły.

Wyrazista i czytelna wciąż w potocznej świadomości językowej geneza większości przyimków wtórnych powoduje, że są one z reguły monofunkcyjne: przestrzenne, czasowe, kontraryjne, genetyczne, partytywne, inkluzywno-ekskluzywne itd. Uprzywilejowanie takich kategorii semantycznych jak 'miejsce' (75 wykładników) i 'czas' (33) potwierdza tezę, że w języku utrwalony jest pewien model czasowo-przestrzenny, w którym ważna rola przypada przyimkom jako środkom konstrukcyjnym. Wykładniki pozostałych funkcji semantycznych (z wyjątkiem relacji przyczynowo-skutkowych) tworzą systemy znacznie mniej rozbudowane.

W bogatym dziś zbiorze przyimków wtórnych sporo jest form obocznych, alternujących ze sobą. Fakt ten to wynik działania w rozwoju języka dwu sprzecznych sił. Jedna, odpowiadająca na stale zmieniające się potrzeby komunikacji, prowadzi do innowacji; druga, wiążąca się z inercją mówiących, zachowuje formy stare. Język ekonomicznie dąży do utrzymania równowagi między tymi siłami, m.in. eliminując równoznaczne, a więc nadmiarowe struktury. Proces ten jest zawsze w toku, a odbywa się albo przez zmianę (specjalizację) funkcji jednej ze struktur współnofunkcyjnych (np. *na adres* i *pod adresem*; *podług* i *według*; *z okazji* i *z powodu*; też archaizmy jako zbiór nacechowany), albo przez usunięcie jednej ze struktur współnofunkcyjnych (np. zanikł właściwie dziś przyimek wtórny *z przyczyny*, zastępowany konstrukcją *z powodu*; podobnie *skutkiem* oddaje pole synonimicznym *wskutek* i *na skutek*). Przy wyborze preferowany jest zwykle ten wariant, który okazał się typowy dla

współczesnej normy. A ta wydaje się bardziej akceptować dziś analityczne ciągi o postaci wyrażań przyimkowych. Nie otrzymują one – w odróżnieniu od konkurujących z nimi i o wiele rzadszych przyimków wtórnych reprezentowanych przez narzędnikowe formy rzeczowników – negatywnej oceny normatywnej i w związku z tym ich rozwój nie jest tak hamowany.

Na powstanie niektórych struktur mogły oddziaływać wpływy obce. Na przykład za kalki z jęz. ros. uważa się często przyimki *drogą*, *w następstwie*, *w ślad za*. Wpływ tego języka być może przyspieszył rozwój przyczynowej funkcji przyimka *dzięki*. Z kolei podejrzewane germanizmy to *wskutek* (*infolge*) oraz *celem* (*zwecks*). Ponieważ jednak ekspansja przyimków wtórnych jest charakterystyczna dla różnych języków europejskich, trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, czy na pewno dany przyimek zawdzięczamy wpływom obcym, czy też jest on tworem rodzimym.

Poszczególne struktury nie weszły do języka polskiego jednocześnie. Proces przechodzenia omówionych form z kategorii rzeczowników, wyrażań przyimkowych, przysłówków, spójników albo związków frazeologicznych do kategorii przyimków nie jest jednakowo zaawansowany. Niektóre z nich są już całkowicie zleksykalizowane, jak np. scalone graficznie *podczas*, *pomiędzy*, *wbrew*, *wobec*, *wskutek*, *wśród*. Inne mogą jeszcze występować zarówno jako wtórne przyimki, jak i w funkcjach obocznych. Jako przyimki bądź samodzielne rzeczowniki, np. *spór wybuchł skutkiem nieporozumienia* obok *skutkiem nieporozumienia był wybuch sporu*. Jako przyimki lub luźne połączenia przyimka pierwotnego z pełnoznacznym rzeczownikiem, którego substantywność podkreślona jest obecnością wyrazu określającego, np. *wyjechał z powodu choroby* obok *wyjechał z ważnego powodu*. Jako przyimki lub przysłówki, np. *stół stoi blisko okna* obok *stół stoi blisko*. Jako przyimki bądź spójniki, np., *wybrał śmierć zamiast niewoli* obok *wolał umrzeć zamiast siedzieć w niewoli*. Jako przyimki bądź frazeologizmy, np. *spór co do priorytetów, co do mnie...*

Złożona geneza i związana z nią polifunkcyjność gramatyczna niektórych przyimków wtórnych objawia się istnieniem różnorodnych modeli konstrukcyjnych analizowanej klasy wyrazów. Przyimki proste tworzą skostniałe formy przypadkowe rzeczowników (*dzięki*, *drogą*, *celem*, *między*, *skutkiem*, *tytułem* i in.) lub niektóre formy

przysłówek (*blisko, mimo*); złożone zaś – albo przysłówek z przyimkiem pierwotnym (*daleko od, odnośnie do, zgodnie z i in.*), albo forma przypadkowa rzeczownika wraz z przyimkiem pierwotnym lub ich kombinacją. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że dany ciąg inicjuje zawsze taki przyimek pierwotny, który sam może (lub mógł w przeszłości) służyć do wyrażania treści sygnalizowanych obecnie przez nowy przyimek wtórny. Najczęściej w procesie formowania złożonych przyimków wtórnych biorą udział przyimki właściwe *w* (np. *w poprzek, wskutek, w obliczu, w pobliżu, w związku z...*), *pod* (np. *pod adresem, podczas, pod koniec, pod warunkiem...*), *na* (np. *na bazie, na miarę, na mocy, na początku...*) i *z* (np. *z okazji, z perspektywy, z pomocą, z powodu...*). Wymienione wyżej przyimki pierwotne charakteryzują się bezmiarem funkcji, czemu towarzyszy szczególnie bogactwo różnorodnych znaczeń. Dominujący obecnie typ strukturalny stanowią ciągi analityczne złożone z przyimka właściwego i rzeczownika. Stanowią one ok. 60% ogółu zebranych jednostek.

Przyimki wtórne wraz z implikowanymi leksemami rzeczownikowymi tworzą konstrukcje, które mogą być składnikami podmiotu, orzeczenia oraz wszystkich członów zdania określających podmiot i orzeczenie. Mogą też wchodzić w skład konstrukcji poza związkami zdania. Z przeprowadzonego wcześniej zestawienia (zob. rozdział *Użycia syntaktyczne przyimków wtórnych*) wynika, że przyimki wtórne najczęściej współtworzą konstrukcje przyimkowe występujące w funkcji okoliczników (65% ogółu różnych możliwych funkcji). W dalszej kolejności przydawek (niecałe 30%), zwykle okolicznościowych, i dopełnień (niespełna 5%). Tłumaczyć to trzeba dominującą funkcją semantyczną przyimków wtórnych w związkach (choć strukturalna jest w tym sensie ważna, że przyimek stanowi rodzaj niezbędnego łącznika i decyduje o spójności grupy). Ona precyzuje typ relacji istniejącej między członem określanym a określającym.

Do najczęściej poświadczonych należą przyimki o pojedynczym rządzie. Sporadycznie wykazują łączliwość z więcej niż jedną formą przypadku i dotyczy to tych dawniej zleksykalizowanych i zgramatyzowanych dziś wyrazów: *między, pomiędzy* łączących się z narzędnikiem lub biernikiem. Cecha ta w istotny sposób różni przyimki wtórne od przyimków pierwotnych, które najczęściej mają wiele rządów, a forma implikowanego rzeczownika zależy od samego

przyimka i wyrażanego typu stosunku semantycznego (*kłaść na stole* i *kłaść na stół*) oraz - z drugiej strony - od wyrażenia łączliwego lewostronnie, np. w może się łączyć z biernikiem lub z miejscownikiem i w zależności od typu czasownika po lewej stronie konieczne jest użycie określonego przypadku (*jadę w góry*, *byłem w górach*). Wchodząc w związki z rzeczownikami (zaimkami rzeczownikowymi) przyimki wtórne zdecydowanie preferują rząd dopełniaczowy (85 % wszystkich zebranych). Jest to szczególnie wyraźnie widoczne, gdy zestawia się parami przyimki wtórne i odpowiadające im funkcjonalnie przyimki pierwotne (*ku* + C - *w stronę* + D, *przez* + B - *z powodu* + D, *o* + Msc. - *na temat* + D, *w* + Msc. - *wewnątrz* + D). Redukuje to rangę przypadków konkretnych w systemie języka (nieprzypadkowo chyba spośród przyimków wtórnych ani jeden nie rządzi miejscownikiem - jedynym przypadkiem posiadającym wyłącznie funkcję konkretną²). Ich ogólną funkcję wyznaczania, w jakim kierunku znajdują się względem siebie treści wyrazów zawartych w zdaniu, przyjmują na siebie przyimki.

Konsekwencje takiego stanu rzeczy nietrudno przewidzieć. Skutkiem rozwoju klasy przyimków może być dalszy rozpad systemu fleksyjnego, obciążonego ponad miarę koniecznością podołania zadaniu ujawniania coraz bardziej złożonych i skomplikowanych relacji, jakie my, mówiący, dostrzegamy między różnymi przedmiotami rzeczywistości. Czy taka przebudowa systemu morfologicznego języka rzeczywiście nastąpi, czy dojdzie do powstania fleksji prepozycyjnej? Historia poucza, że choć nie jest to proces przebiegający bez zakłóceń, to jednak w dłuższej perspektywie czasu dość konsekwentny.

² Na temat funkcji przypadków zob. np. T. Milewski, 1965, s. 111-112.

2

Uwagi końcowe

Problematyka przyimków wtórnych jest bardzo rozległa. Bogactwo i zróżnicowanie tych form otwiera dalsze, prawie niezliczone kierunki badań.

Szczegółowego omówienia wymaga wiele problemów teoretycznych, choćby kwestia etymologicznej i morfologicznej złożoności klasy, w tym zagadnienie polifunkcyjności gramatycznej niektórych elementów czy odróżnienia synonimiczności od wariantywności. Czekają też na zbadanie zagadnienie statusu przyimka wtórnego w ciągu syntagmatycznym w powiązaniu z wyrażaną przez te konstrukcje semantyką. Warto poświęcić czas tym jednostkom (niekoniecznie wtórnym), które tworzą pewne, również chyba nacechowane semantycznie schematy składniowe typu: *od... do...* („od Annasza do Kajfasza”), *z... w...* („Z Kómborni w świat”), *prosto z... do...* („prosto z zamrażalnika do piekarnika”), *między... a...* („między ustami a brzegiem pucharu”) i in. oraz prześledzić ich występowanie w różnych obszarach użycia języka (np. tytuły, frazeologia, teksty).

Trzeba wreszcie dokonać rzetelnej i wnikliwej analizy semantyczno-syntaktycznej poszczególnych jednostek z uwzględnieniem bardziej złożonych kryteriów opisu (metodą pełnej analizy semantycznej), co pozwoliłoby wykryć wiele ograniczeń i zasad użycia przyimków wtórnych – być może – rzuciłoby więcej światła na kwestię wzajemnej wymienialności jednostek w grupach synonimicznych.

Ciekawe wyniki mogłyby przynieść też ujęcia porównawcze, np. przyjrzenie się na bogatszym zakresie materiale dystrybucji przyimków wtórnych w poszczególnych odmianach stylistycznych polszczyzny (również mówionej) czy – w aspekcie genetycznym – prześledzenie drogi rozwoju tej klasy czy w ontogenezie, czy na tle praw i tendencji rozwojowych języka. Warto też pokusić się o zbadanie

wzajemnych odniesień między przyimkami wtórnymi w wybranych językach, zwłaszcza słowiańskich, np. czy siatki wyrażanych przez te elementy języka relacji semantycznych pokrywają się czy nie i na czym polegają ewentualne różnice.

Wszystkie te działania zmierzać powinny do stworzenia empirycznie potwierdzonego modelu systemowego klasy polskich przyimków wtórnych, wraz z opisem jego wewnętrznej struktury i dynamiki, a w dalszej perspektywie do pogłębionego opracowania leksyko-graficznego interesujących wyrazów, uwzględniającego najnowsze wyniki badań.

Niewykluczone też, że szczegółowa analiza całości faktów związanych z funkcjonowaniem przyimków wtórnych w języku przyczyni się w jakimś stopniu do poznania natury zjawisk zachodzących na styku gramatyki i leksyki z jednej strony, systemu i tekstu z drugiej, i odkryje zupełnie nowe rejony poszukiwań badawczych.

Literatura ogólna i cytowana

- Ampel T., 1975, *Wypowiedzenia okolicznikowe profraszowe we współczesnym języku polskim*, Rzeszów.
- Anusiewicz J., 1978, *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*, Wrocław.
- Apriesjan J., 1971, *Koncepcje i metody współczesnej lingwistyki strukturalnej. Zarys problematyki*, przeł. Z. Saloni, Warszawa.
- Bajerowa I., 1952, *O podwajaniu polskich przyimków*, „*Język Polski*” XXXII.
- Bajerowa I., 1965, *Próba sformułowania kilku praw ewolucji języka (na materiałach z historii polskiego języka literackiego)*, Biuletyn PTJ XXXIII.
- Bajerowa I., 1972, *Niektóre treści i metody socjolingwistyczne w historii języka*, Biuletyn PTJ XXX.
- Bajerowa I., 1980, *Kontekst a znaczenie przyimków przestrzennych*, „*Język Polski*” LX.
- Bajerowa I. 1993, *Język ogólnopolski XX wieku*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. II Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, rozdz. *Składnia*.
- Bajerowa I., 1997, *O najważniejszym procesie składniowym doby nowopolskiej (na podstawie materiałów języka ogólnopolskiego XIX w.)*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 192, *Prace Językoznawcze IX*.
- Bańko M., 1988, *O zdaniach z przyczyną logiczną i zdaniach z logicznym skutkiem*, „*Prace Filologiczne*” XXXIV.
- Bańkowski A., 1977, *Funkcja przyimka prócz*, *Studia semiotyczne* 7.
- Bartmiński J., 1973, *Czy język polski staje się językiem pozycyjnym?*, „*Język Polski*” LIII.
- Bartoszewicz A., 1987, *Zagadnienia ewolucji współczesnego języka rosyjskiego*, Warszawa.
- Bednarek A., 1999, *O przyimkach w języku polskim*, [w:] *Język - teoria - dydaktyka*, red. B. Greszczuk, Rzeszów. 0143493
- Behrendt Z., Czech K., 1964, *Funkcje wyrażen przyimkowych w wyprawie wiedzy gwarowej*, „*Językoznawca*” 11-12, Lublin.

- Bera M., 1995, *O funkcjach przyimka wobec w strukturze zdania*, „Poradnik Językowy” 5-6.
- Bera M., 1997, *Wobec – przyimek wielo- czy jednoznaczny?* Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska 48.
- Bera M., 1998, *Propozycja eksplikacji semantycznej przyimka względem*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska 50.
- Bera M., 2001, *W związku z – próba opisu łączliwości i znaczenia*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska 55.
- Berlyne D. E., 1969, *Struktura i kierunek myślenia*, przeł. J. Radzicki, Warszawa.
- Bizoń F., 1966, *Okolicznik przeciwieństwa i zastępstwa w języku polskim*, [w:] *Studia językoznawcze poświęcone prof. dr. Stanisławowi Rospondowi*, Wrocław.
- Bluszcz A. 1980, *Kontekst a znaczenie przyimków przestrzennych*, „Język Polski” LX.
- Bluszcz A., 1987, *Relacje przestrzenne w polskich, czeskich i słowackich konstrukcjach z wyrażeniami przyimkowymi*, Katowice.
- Bogusławski A., 1976, *O zasadach rejestracji jednostek języka*, „Poradnik Językowy” 8.
- Brajerski T., 1957, *O przyimkach z rdzennym –długi, –dl- w języku polskim XIV-XVI w.*, „Poradnik Językowy” 7.
- Bralczyk J., 1978, *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwościowej oceny sądów*, Katowice.
- Brodowska M., 1951, *Objawy przekształceń celownika syntetycznego w formy przyimkowe w języku polskim*, Sprawozdania PAU LII.
- Brodowska-Honowska M., 1955, *Historyczne procesy przekształcania polskiego celownika w formy przyimkowe*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. I, Warszawa.
- Buttler D., 1967a, *Ekspansja konstrukcji analitycznych*, „Poradnik Językowy” 1.
- Buttler D., 1967b, *Zmiany zakresu użycia i treści leksykalnej niektórych przyimków*, „Poradnik Językowy” 2.
- Buttler D., 1968a, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny i ich ocena normatywna*, „Polonistyka”, t. XXI, nr 4-5.
- Buttler D., 1968b, *Uwagi o poprawności stylu urzędowego*, „Poradnik Językowy” 10.
- Buttler D., 1969, *Kilka przejawów tendencji do skrótu we współczesnej składni polskiej*, „Polonistyka”, t. XXII, nr 5.
- Buttler D., 1970, *Przyczyny niektórych zmian składniowych we współczesnej polszczyźnie*, „Prace Filologiczne” XX.
- Buttler D., 1976, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, Warszawa.

- Buttler D., 1981, *Innowacje składniowe powojennego trzydziestolecia*, [w:] *Współczesna polszczyzna*, red. H. Kurkowska, Warszawa.
- Buttler D., 1982, *Użycie przyimków w różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, „Prace Filologiczne” XXXI.
- Buttler D., 1986a, *Łączliwość syntaktyczna i funkcje znaczeniowe niektórych przyimków*, [w:] *Kultura języka polskiego*, t. I, Warszawa.
- Buttler D., 1986b, *Kalkowanie struktury lub funkcji semantycznej obcych przyimków i wyrażań przyimkowych*, [w:] *Kultura języka polskiego*, t. I, Warszawa.
- Buttler D., 1986c, *Zakończenie: Niektóre tendencje rozwojowe współczesnej polskiej normy syntaktycznej*, [w:] *Kultura języka polskiego*, t. I, Warszawa.
- Buttler, 1987, *Zagadnienia poprawności leksykalno-semantycznej*, [w:] *Kultura języka polskiego*, t. II, Warszawa.
- Buttler D., 1988, *Właściwości syntaktyczne polszczyzny drugiej połowy wieku XIX (Schematy zdań i konstrukcji przyimkowych)*, „Prace Filologiczne” XXXIV.
- Czas i przestrzeń w języku*, 1986, red. R. Laskowski, Katowice.
- Czerwińska I., 1998a, *O łączliwości i znaczeniu przyimka za pośrednictwem*, „Poradnik Językowy” 1.
- Czerwińska I., 1998b, *Propozycja eksplikacji semantycznej przyimka w charakterze*, *Studia Linguistica Polono-Meridianoslavica* 2.
- Czerwińska I., 2001, *Przyimki dwusegmentowe z członem pod implikujące argument osobowy*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska* 55.
- Doroszewski W., 1932, *O przyimku u i o rzeczach ogólniejszych*, „Poradnik Językowy” 2.
- Doroszewski W., 1949, *O przyimku poprzez*, „Poradnik Językowy” 1.
- Doroszewski W., 1968, *O kulturę słowa. Poradnik językowy*, t. I i II, Warszawa.
- Dulian R., 1991, *Czy w świetle jest przyimkiem wtórnym?*, „Język Polski” LXXX, nr 3-5.
- Dulian R., 1992, *O funkcjach wyrażań w uznaniu, na rzecz*, „Język Polski” LXXII, nr 2-3.
- Foland M., 1969, *O funkcjach przyimka poprzez we współczesnej polszczyźnie*, „Poradnik Językowy” 3.
- Frankowska M., 1982, *Grupy imienne z determinatorem koniecznym w języku polskim*, Warszawa, rozdz. IV: *Determinator konieczny wśród określeń temporalnych*.
- Frankowska M., 1989, *Zmiany językowe a funkcja pragmatyczna (na przykładzie konstrukcji z zamiast < stp. miasto*, *Studia gramatyczne* 9, Wrocław.

- Frankowska M., 1995, *Funkcje syntaktyczne zamiast we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Toruń.
- Furdal A. 1973, *Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*, Ogólnopolskie TPN, Wydział II Języka i Literatury, Wrocław.
- Gaertner H., 1933, *O określaniu jako podstawowym stosunku składniowym*, „Slavia Occidentalis” 12.
- Greszczuk B., 1991, *Semantyka i składnia wyrazów przeciw, przeciwko, naprzeciw w historii języka polskiego*, Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie. Seria Filologiczna, Językoznawstwo I.
- Grochowski M., 1976a, *O strukturze semantycznej przyzwolenia*, [w:] *Semantyka tekstu i języka*, red. M. R. Mayenowa, Wrocław.
- Grochowski M., 1976b, *Przyimek jako wykładnik relacji semantycznych między wyrażeniami predykatywnymi*, „Polonica” II.
- Grochowski M., 1977, *Negacja w strukturze treści wyrażen przyimkowych*, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 16.
- Grochowski M., 1980, *Pojęcie celu. Studia semantyczne*, Wrocław.
- Grochowski M., 1984a, *Projekt klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów nieodmiennych*, „Polonica” X.
- Grochowski M., 1984b, *Składnia wyrażen polipredykatywnych (Zarys problematyki)*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, Warszawa.
- Grochowski M., 1986, *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław.
- Grochowski M., 1995, *O możliwościach słownikowej charakterystyki semantycznej przyimkowych jednostek języka*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Toruń.
- Grochowski M., 1997, *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków.
- Grybosiowa A., 1979, *Fraza nominalna przyimkowa w funkcji okolicznika przyczyny*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. XVIII.
- Grzegorzczkowska R., 1969, *Znaczenia przysłówków a ich łączliwość w tekście*, „Poradnik Językowy” 1.
- Grzegorzczkowska R., 1975, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław.
- Grzegorzczkowska R., 1993, *Kategorie gramatyczne*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. 2 Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław.
- Grzegorzczkowska R., 1996, *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa. j. 14. 5. 2.
- Heinz A., 1965, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków. 3.4
- Jodłowski S., 1976, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa.

- Jodłowski S., 1934, *Rozwój polskich określników celu*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego, Luów.
- Jodłowski S., 1971, *Studia nad częściami mowy*, Warszawa.
- Jurkowski M., 1972, *Przyimek i wyrażenia przyimkowe*, Z polskich studiów slawistycznych, seria 4. Językoznawstwo, Warszawa.
- Kalisz R., Kubiński W., 1998, *Przyimki, przypadki i domeny*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne*, red. W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska, Gdańsk.
- Kallas K., 1995, *O konstrukcjach z przyimkiem niż*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Toruń.
- Karaś M., 1971, *Zagadkowe oprócz // prócz*, „Język Polski” LI, nr 5.
- Karaś M., 1972, *Z morfologii polskich przysłówków. Oboczność typu kiedy // wkiedy, tedy // wtedy*, [w:] *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, Prace Komisji Językoznawstwa nr 32, Wrocław.
- Karolak S., 1965, *Przypadek a przyimek*, Biuletyn PTJ XXIII.
- Karolak S., 1966, *Zagadnienie rekcji przyimkowej czasownika w języku rosyjskim*, Wrocław.
- Kempf Z., 1962, *Od przypadku do przyimka*, Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Językoznawstwo, nr 2.
- Kempf Z., 1970, *Rozwój i zanik polskiego partitivu*, „Język Polski” L.
- Kempf Z., 1972, *O sposobach językowego wyrażania przyczyny*, „Prace Filologiczne” XXII.
- Kempf Z., 1978, *Próba teorii przypadku*, Opole.
- Klebanowska B., 1969a, *Funkcje przyimka naprzeciwno*, „Poradnik Językowy” 3.
- Klebanowska B., 1969b, *Przed i za*, „Język Polski” XLIX, nr 3.
- Klebanowska B., 1971, *Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych*, Wrocław.
- Klebanowska B., 1981, *Przez w znaczeniu przyczynowym*, „Polonica” VII.
- Klebanowska B., 1982, *Wyrażenia przyczynowe z rzeczownikami abstrakcyjnymi we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- Klebanowska B., Kocharński W., Markowski A., 1992, *Użycie niektórych przyimków*, [w:] *O dobrej i złej polszczyźnie*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1938, *Wyrażenia przyimkowe z ku*, Sprawozdania PAU, t. XLIII, nr 9.
- Klemensiewicz Z., 1958, *O znaczeniu stosunkowym struktur składniowych*, Biuletyn PTJ, XVII.
- Klemensiewicz Z., 1961, *Zarys składni polskiej*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1963, *Główne tendencje rozwojowe składni polskiej*, Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału I PAN3-4.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1965 (lub wyd. z r. 1981), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

- Kniaginina M., 1963, *Struktury opisowe - znamienne cecha stylu dziennikarskiego*, „Język Polski” XLIII, nr 3.
- Kopcińska D., 1995, *Czy słowo z może pełnić taką samą funkcję jak słowo i?*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Toruń.
- Kosek I., 1993, *Wstępne uwagi o opisie przyimków w „SJP” PAN pod red. W. Doroszewskiego*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska* XLIX, Językoznawstwo, Toruń.
- Kosek I., 1994, *O przyimkowych artykułach hasłowych w SJP Dor i SJAM*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, XLIV, Toruń.
- Kosek I., 1995a, *Interpretacja dwusegmentowych ciągów o kształcie wyrażenia przyimkowych*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska* XLVI.
- Kosek I., 1995b, *Problem interpretacji gramatycznej niektórych trzysegmentowych ciągów słów tekstowych*, *Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie. Prace Filologiczne z. 1.*
- Kowalewska J., 1971, *Połączenia składniowe wyrazów przymiotnikowych z wyrażeniem przyimkowym typu: przyimek + rzeczownik odstępny*, „Językoznawca” 23-24, Lublin.
- Krasnowolski A., 1897, *Systematyczna składnia języka polskiego*, Warszawa.
- Krążyńska Z., 1988, *Przyimek dla w języku staropolskim*, „Poradnik Językowy” 2.
- Krążyńska Z., 2000, *Staropolskie konstrukcje z przyimkami. Część I [na + acc., w + acc., k(u) + dat., do + gen.]*, Poznań.
- Kreja B., 1997, *Cechy gramatyczne prozy Kochanowskiego*, [w:] *Jan Kochanowski, Dzieła wszystkie*, t. VII, cz. 2, *Proza*, Warszawa.
- Kreja B., *W wakacje czy w czasie wakacji?* (maszynopis przeznaczony do „JP”)
- Kreja B., 2000, *Słowotwórstwo w aspekcie normatywnym*, [w:] *Z zagadnień ogólnych polskiego słowotwórstwa. Studia*, Gdańsk.
- Król K., 1931, *Kilka słów o przyimku o*, „Poradnik Językowy” 1.
- Kruczała M., 1963, *Oboczność przyimków przez // poprzez*, „Język Polski” XLIII, nr 4-5.
- Krupianka A., 1970, *Oboczność funkcjonalna przyimków w grupach syntaktycznych z przydawką przyimkową (do // od // na)*, „Poradnik Językowy”.
- Kucała M., 1960, *Parę uwag o formie przyimka ku*, JP XL, nr 4.
- Kuryłowicz J., 1987, *Zagadnienie klasyfikacji przypadków*, *Studia językoznawcze*, Warszawa.

- Lachur C., 1999, *Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim*, Opole.
- Laskowski R., 1984a, *Funkcjonalna klasyfikacja leksemów: części mowy*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Laskowski R., 1984b, *Podstawowe pojęcia morfologii*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Lesz-Duk M., 1985, *Przechodzenie polskich okoliczników kazualnych w przyimkowe*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN XXXI.
- Lesz-Duk M., 1987a, *O zaniku przydawek kazualnych w polszczyźnie*, *Acta Universitatis Lodz., Folia Linguistica*, z. 15.
- Lesz-Duk M., 1987b, *Zmiany w zakresie rekcji narzędnikowej czasowników w historii języka polskiego*, *Acta Universitatis Lodz., Folia Linguistica*, z. 15.
- Lesz-Duk M., 1987c, *Czasowniki łączące się z wyrażeniem przyimkowym nad + narzędnik w polszczyźnie*, „Poradnik Językowy” 4.
- Lesz-Duk M., 1988, *Czasowniki o składni przyimkowej w języku polskim*, Częstochowa.
- Lesz-Duk M., 1989a, *Czasowniki łączące się z wyrażeniem przyimkowym do + dopełniacz w języku polskim*, *Acta Universitatis Lodz., Folia Linguistica*, z. 20.
- Lesz-Duk M., 1989b, *Przymiotniki o składni przyimkowej w polszczyźnie doby nowopolskiej*, *Acta Universitatis Lodz., Folia Linguistica*, z. 20.
- Lesz-Duk M., 1991, *Konstrukcje z przyimkiem „u” w polszczyźnie*, „Poradnik Językowy” 9-10.
- Lesz-Duk M., 1993a, *Wtórne przyimki lokatywne w języku polskim*, „Poradnik Językowy” 7.
- Lesz-Duk M., 1993b, *Wyrażenia z wtórnymi przyimkami w funkcji okolicznika czasu, względu i akcesoryjnego*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN XXXVIII.
- Lewicki M., 1970, *Orzecznik w formie wyrażenia przyimkowego jako znak relacji symetrycznej*, „Prace Filologiczne” XX.
- Lewicki M., 1974, *Orzecznik przyimkowy w polskim języku współczesnym*, „Prace Filologiczne” XXIV.
- Lewicki A. M., 1976, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej*, Katowice.
- Łoś J., 1904, *Funkcje narzędnika w języku polskim*, Kraków.
- Łoś J., 1927, *Gramatyka polska, cz. IV. Składnia*, Lwów.
- Majkowska G., 1990, *Z badań nad normą leksykalną współczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy” 3.
- Martinet A., 1970, *Podstawy lingwistyki funkcjonalnej*, Warszawa.

- Milewska B., 1998, *Co to są przyimki wtórne?*, „Język Polski” LXXVIII, nr 3-4.
- Milewska B., 2000, *Wyodrębnianie przyimków wtórnych w ciągach o strukturze przysłówki + przyimek*, „Język Polski” LXXX, nr 5.
- Milewska B., 2001, *Przyimki wtórne w wydawnictwach normatywnych*, „Język Polski” LXXXI, nr 3.
- Milewska B., 2002, *Od przyimka, do przyimka wtórnego*, „Język Polski” LXXXII, nr 4.
- Milewska M., 1990, *Przyimki temporalne w kaszubszczyźnie*, [w:] *Tarnopolskie slawistyczno-historyczno-filologiczne odczyty. Cykl II. Pomorscy Słowianie*. Tezy konferencji, Tarnopol.
- Milewska M., 1994, *O kaszubskim przyimku temporalnym o/ob na tle innych języków zachodniosłowiańskich*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze* 19-20.
- Milewski T., 1975, *Językoznawstwo*, Warszawa.
- Mirowicz A., 1950, *Wyrazy pomocnicze w systemie języka*, Biuletyn PTJ X.
- Nowak-Frankowska M., 1977, *Klasyfikacja formalna i semantyczna konstrukcji z głównym członem raz*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska* 12.
- Okoniowa J., 1976, *Z historii słowiańskich przyimków (dla, radi, gwoli)*, „Polonica”, t. II.
- Okoniowa J., 1980, *O mniej znanej funkcji przyimka przed*, *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica* 1, Wrocław.
- Okoniowa J., 1987, *Polskie przyimki gwarowe. Znaczenia przestrzenne i czasowe*, Wrocław.
- Okoniowa J., 1988, *Polskie przyimki złożone na tle słowiańskim*, *Z polskich studiów slawistycznych, seria 7*, Warszawa.
- Okoniowa J., 1990, *Tendencje rozwojowe polskich przyimków gwarowych*, *Studia Linguistica Polono-Slovaca* 3, Kraków.
- Okoniowa J., 1992, *O związku czasu z przestrzenią w przyimkowych konstrukcjach gwarowych*, [w:] *Studia historycznojęzykowe i dialektologiczne*, red. M. Kucała, J. Reichan, Kraków.
- Okoniowa J., 1994, *Przeciwstawienia kierunkowe w języku polskim*, Kraków.
- Palewski W., 1972, *Podstawowe znaczenia przyimków przestrzennych w języku rosyjskim i ich użycie*, „Język Rosyjski” 4.
- Pasoń A., 1971, *O niektórych wtórnych przyimkach przyczynowych*, „Prace Filologiczne” XXI, Warszawa.
- Pasoń A., 1972, *Przyimki pochodzące od rzeczownika skutek (skutkiem, w skutku, wskutek, na skutek)*, „Prace Filologiczne” XXIII, Warszawa.

- Pasoń A., 1976, *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*, Prace Językoznawcze 84, Wrocław.
- Piętkowa R., 1989, *Funkcje wyrażen werbalizujących kategorie przestrzenne (na materiale współczesnej poezji polskiej)*, Katowice.
- Pisarek W., 1962, W trosce o język prasy, „Język Polski” XLII, nr 3.
- Pisarkowa K., 1973, *Miejsce składni historycznej we współczesnym językoznawstwie polskim*, „Język Polski” LIII.
- Pisarkowa K., 1984, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław.
- Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948*, Warszawa 1966.
- Przybylska R., 1985, *Znaczenia temporalne polskich przyimków*, „Polonica” XI.
- Przybylska R., 1988, *Wydzielanie przyimków wtórnych we frazach temporalnych*, „Język Polski” LXVIII, nr 4–5.
- Przybylska R., 2001, *Typy relacji znaczeniowych między różnymi sensami przyimka*, [w:] *Studia językoznawcze*, red. Z. Cygal-Krupa, Kraków.
- Przybylska R., 2002, *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków.
- Przybylska R., Sikora K., 1991, *Próba opisu funkcji znaczeniowych najczęstszych przyimków w polszczyźnie mówionej*, [w:] *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa*, 3, red. B. Dunaj, K. Ożóg, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 107.
- Rogowska M., 1981, *Funkcje gramatyczne słowa jako*, „Polonica” VII.
- Rokicki C., 1921, *Przyimki polskie. Rozdział z charakterystyki stylu polskiego*, „Poradnik Językowy”.
- Rospond S., 1971a, *Bezprzyimkowe i przyimkowe składniki syntaktyczne*, [w:] Tenże, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, cz. IV, *Składnia*, Warszawa.
- Rospond S., 1971b, *Zastępstwo konstrukcji bezprzyimkowych przez przyimkowe*, [w:] Tenże, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, cz. IV *Składnia*, Warszawa.
- Rossowski J., 1937, *Szczególne funkcje niektórych przyimków*, „Poradnik Językowy” 2.
- Roszak M. T., 1993, *Przegląd i charakterystyka przyimków indoeuropejskich*, [w:] *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne*, red. J. Sambor, J. Linde-Usiekiewicz, R. Huszcza, Warszawa.
- Rudzka-Ostyn B., 2000, *Z rozważań nad kategorią przypadku*, Kraków.
- Rysiewicz Z., 1937, *O pewnych zmianach funkcji form przypadkowych*, „Prace Filologiczne” XVIII, Warszawa.
- Saloni Z., 1974, *Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich*, „Język Polski” LIV, nr 1–2.

- Saloni Z., Świdziński M., 1981, *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Saloni Z., Szpakowicz M., Świdziński M., 1982, *Szkic koncepcji ogólnego słownika podstawowego współczesnej polszczyzny pisanej*, Biuletyn PTJ XXXIX, s. 131–146.
- Sambor J., 1971, *Z zagadnień gramatyki w słowniku frekwencyjnym współczesnego języka polskiego*, Biuletyn PTJ XXIX.
- Sieczkowski A., 1973, *O pewnej zbieżności w zakresie budowy polskich i słowackich przyimków złożonych*, VII Międzynarodowy Kongres Słowistów, Streszczenia referatów i komunikatów, Warszawa. (jęz. franc.)
- Sigalin B., 1979, *Stosowanie przyimka w języku francuskim*, Warszawa.
- Solecka K. M., 1980, *Przestrzeń statyczna i jej leksykalne eksponenty*, „Polonica” VI.
- Szlifarsztejnowa S., 1970, *O polskim causativum „analitycznym”*, Prace Filologiczne” XX, Warszawa.
- Szober S., 1935/36, *Kiedy dla, kiedy do?*, „Poradnik Językowy” 1.
- Szober S., 1937, *Na straży języka. Szkice z zakresu poprawności i kultury języka*, Warszawa.
- Szober S., 1959, *Człowiek współczesny w zwierciadle języka*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa.
- Szober S., *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1962.
- Szupryczyńska M., 1980, *Opis składniowy polskiego przymiotnika*, Toruń.
- Szupryczyńska M., 1992, *O pojęciu komitatywności*, *Studia gramatyczne* 10.
- Szymczak M., 1982, *O właściwościach znaczeniowych i składniowych wyrazu zamiast*, *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego UG, Prace Językoznawcze* 8.
- Świdziński M., 1982, *Związki syntaktyczne z grupą bezokolicznikową w języku polskim*, „Prace Filologiczne” XXXI.
- Tokarski J., 1968, *Język polski w ostatnim 50-leciu*, „Poradnik Językowy” 9.
- Topolińska Z., 1974, *Przyimek jako wykładnik funkcji syntaktycznej i semantycznej frazy nominalnej (na materiale współczesnego języka macedońskiego)*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. XIII.
- Ucherek E., 1997, *Francusko-polski słownik przyimków*, Warszawa.
- Urbańczyk S., 1946, *Historia przyimków bez i przez*, „Język Polski” XXVI, nr 5.
- Wątor I., 1969, *Polskie przyimki odwyrażeniowe*, „Język Polski” XLIX, nr 5.
- Wątor I., 1974, *Rozwój funkcji wyrażen i wyrazów polskich od przysłówkowej do przyimkowej*, Rzeszów.
- Wątor I., 1979, *Próba nowej klasyfikacji przyimków*, *Język Polski. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny*, z. 12/42, Rzeszów.

- Weinsberg A., 1968, *Kategoria kierunku – próba typologii (na materiale rumuńskim i polskim)*, Sprawozdania z prac naukowych Wyd. I PAN, z. 1.
- Weinsberg A., 1969, *Z morfosemantyki okoliczników miejsca*, Sprawozdania z prac naukowych Wyd. I PAN, z. 1.
- Weinsberg A., 1971, *Okoliczniki miejsca a przyimki przestrzenne*, Biuletyn PTJ XXVIII.
- Weinsberg A., 1973, *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*, Wrocław.
- Węgrzynek K., 1993, *Hasło jako jednostka słownikowa (na przykładzie wyrażeń przyimkowych, frazeologizmów i wyrazów homonimicznych)*, [w:] *Wokół słownika współczesnego języka polskiego III*, red. W. Lubań i F. Sawa, PAN-IJP. Studia Leksykograficzne IV, Kraków.
- Wierciński A., 1982, *Przyimek na i mentalność polsko-szlachecka*, „Język Polski”, nr 2-3.
- Wierzbicka E., 1988, *O przyczynie logicznej i jej wykładnikach we współczesnej polszczyźnie*, „Prace Filologiczne” XXXIV.
- Wierzbicka E., 1991, *Synonimia składniowa konstrukcji przyczynowo-skutkowych we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- Wierzbicka A., 1972, *W poszukiwaniu semantycznego modelu czasu i przestrzeni*, [w:] *Semantyka i słownik. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, Wrocław.
- Wiśniewska H., 1974 *Oboczności przyimków dla i do wobec braku przyimka*, „Język Polski” LIV, nr 1, s. 35-42.
- Wiśniewski M., 1987, *Z leksykograficznej problematyki przyimka*, [w:] *Studia z polskiej leksykografii współczesnej II*, red. Z. Saloni, Białystok.
- Witkowska-Gutkowska M., 1983, *Czy przyimek przy miał znaczenie kierunkowe?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Folia Linguistica”, z. 7.
- Witkowska-Gutkowska M., 1987, *Funkcje przyimka przy w języku polskim*, Acta Universitatis Lodz., Folia Linguistica, z. 15.
- Wojtasiewicz O.A., 1972, *Formalna i semantyczna analiza polskich spójników przyzdaniowych i międzyzdaniowych oraz wyrazów pokrewnych*, Studia Semiotyczne III.
- Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, 1981, red. H. Kurkowska, Warszawa.
- Wójcik T., 1979, *Z zagadnień teorii przyimka*, Kielce.
- Wójcikowska E., 1977, *Leksykalne sposoby oznaczania stosunku wyłączenia i włączania w języku polskim*, [w:] *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich II*, red. J. Siatkowski, Wrocław.

- Zaręba A., 1979, *Tendencje rozwojowe we współczesnym języku polskim*, „Južnoslovenski Filolog” kn. 35, Beograd.
- Zgółka T., 1976, *O strukturalnym wyjaśnianiu faktów językowych*, Warszawa-Poznań.
- Zgółkowa H., 1978, *Zasób i częstość występowania przyimków we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław.
- Zgółkowa H., 1979, *Syntaktyczna charakterystyka przyimka po w mówionej odmianie współczesnej polszczyzny*, *Studia Polonistyczne* IV, Poznań.
- Zgółkowa H., 1980, *Funkcje syntaktyczne przyimków i wyrażeń przyimkowych we współczesnej polszczyźnie mówionej*, *Prace Wydziału Filologicznego Uniwersytetu A. Mickiewicza w Poznaniu*, seria *Filologia Polska* nr 18, Poznań.
- Zmarzer W., 1968, *Wtórne przyimki trójczłonowe w języku rosyjskim w zestawieniu z językiem polskim*, „*Slavia Orientalis*”.
- Żeberek T., 1994, *Funkcjonowanie przyimków i wyrażeń przyimkowych w tekście rosyjskim i polskim*, Kraków.
- Żeberek T., 1973, *Znaczenie i funkcja przyimka na tle kontekstu*, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP Kraków*, „*Prace Rusycystyczne*” XLIX.
- Żelazko K., 1961, *O funkcjach przyimka z w Pamiętnikach J. Chr. Paska*, „*Poradnik Językowy*” 7.

Słowniki

- SE: Brückner A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- L: Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, wyd. 3, Warszawa 1951 (wyd. fototypiczne: *Słownik języka polskiego przez M. S. Bogumiła Linde*, wyd. 2 popr., t. I-VI, Lwów 1854-1860).
- SW: *Słownik języka polskiego, 1900-1927.*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I-VIII, Warszawa.
- SJPD: *Słownik języka polskiego, 1958-1969*, red. W. Doroszewski, t. I-X (A-Z), t. XI (Suplement), Warszawa.
- SJP: *Słownik języka polskiego, 1978*, red. M. Szymczak, t. I-III, Warszawa.
- SWJP: *Słownik współczesnego języka polskiego, 1996*, red. B. Dunaj, Warszawa.
- SPPS: Szober S., 1971, *Słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa.

- SPP: *Słownik poprawnej polszczyzny*, 1973, red. W. Doroszewski, H. Kurkowska, Warszawa.
- NSPP: *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, 1999, red. A. Markowski, Warszawa.
- SWK: Bańko M., Krajewska M., 1995, *Słownik wyrazów kłopotliwych*, Warszawa.
- SF: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1967-1968.
- Kurcz I., Lewicki A., Sambor J., Woronczak J., 1974-1977, *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne*, t. I-V, Warszawa.
- Kurcz I., Lewicki A., Sambor J., Szafran K., Woronczak J., 1990, *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*, t. I-II, Kraków.

Skróty tekstów źródłowych

- Bor. Borejszo M., 1996, *Boże Narodzenie w polskiej kulturze*, Poznań.
- Boch. Bocheński Z., 1996, *Ptaki kopalne*, Kraków.
- Buk. Bukowski M., 1996, *Ciałopalenie*, „Dialog” 10.
- Chmiel Chmiel J., 1995, *Ostoje rzadkich i zagrożonych roślin naczyniowych w krajobrazie rolniczym Pojezierza Gnieźnieńskiego*, [w:] *Ginące i zagrożone rośliny naczyniowe Pomorza Zachodniego i Wielkopolski*, red. W. Żukowski, B. Jackowiak, Poznań.
- Chwin Chwin S., 1997, *Hanemann*, Gdańsk.
- Duc. Duchin S., 1997, *Sztuka nawigacji w starożytnej Grecji i w Rzymie*, Lublin.
- Falk F. Feliks, 1995, *Koncert*, „Dialog” 6.
- Głow. Głowacki J., 1992, *Antygona w Nowym Jorku*, „Dialog” 10.
- Gre. Grekowska M., 1995, *My zdjes `emigranty*, Warszawa. [wyd. II]
- GW „Gazeta Wyborcza”
- Haras. Harasymowicz, 1994, *Worożycha*, „Dialog” 12.
- H-G Herling-Grudziński G., 1998, *Cud. Dżuma w Neapolu*, Kraków.
- Huelle Huelle P., 1994, *Kto mówi o czekaniu?* „Dialog” 7.
- Jak. Jakubowski J., 1999, *Nauki społeczne: między przyczynowością i matematyzacją a teorią działania (na przykładzie władzy)*, [w:] *Między matematyką a przyrodoznawstwem*, red. E. Piotrowska, D. Sobczyńska, Poznań.
- Jur. Jurewicz A., 1995, *Pan Bóg nie słyszy głuchych*, Gdańsk.
- Klos. Klosowski K., 1995, *Bioetyczne aspekty inżynierii genetycznej. Wybrane problemy*, Warszawa.
- Konw. Konwicki T., 1995, *Pamflet na siebie*, Warszawa.
- Kor. Korpikiewicz H., *Statystyka – przypadek – synchroniczność*, [w:] *Między...*
- Kow. Kowalewska H., 1998, *Tego lata w Zawrociu*, Poznań.
- Kur. Kurnatowski P., 1997, *Zaburzenia socjosphery – narkomania; tenże, Zaburzenia socjosphery – alkoholizm*, [w:] *Ekologia. Jej związki z różnymi dziedzinami wiedzy. Wybrane zagadnienia*, red. A. Kurnatowska, Warszawa-Łódź.
- Lab. Labuda G., 1996, *Kaszubi i ich dzieje*, Gdańsk.
- Las. Lasota A., 1996, *Wprowadzenie do dyskusji: matematyka a filozofia*, [w:] *Otwarta nauka i jej zwolennicy*, red. M. Heller, J. Urbaniec, Tarnów.

- Lem Lem S., 1999, *Bomba megabitowa*, Kraków.
- Leng. Lengauer A., 1994, *Religijność starożytnych Greków*, Warszawa.
- Lib. Libera A., 1999, *Madame*, Kraków.
- Łom. Łomnicki A., 1996, *Czy darwinowska teoria ewolucji jest falsyfikowalną teorią naukową?* [w:] *Otwarta...*
- Łub. Łubieński T., *Wzgórze*, „Dialog” 11.
- Marz. Marzęcki J., 1992, *Artur Schopenhauer wobec filozofii Indii*, Warszawa.
- Mił. Miłosz Cz., 1999, *Piesek przydrożny*, Kraków.
- Nep. Nepomucka K., 1998, *Kotka birmańska*, Warszawa.
- Odoj. Odojewski W., 1999, *Oksana*, Warszawa.
- Przyb. Przybylski R., 1998, *Baśń zimowa. Esej o starości*, Warszawa.
- P-S Przyłipiak M., Szyłak J., 1999, *Kino najnowsze*, Kraków.
- Raf. Rafiński J., 1995, *Badanie przebiegu filogenezy*, [w:] H. Krzanowska, A. Łomnicki, J. Rafiński, H. Szarski, J.M. Szymura, *Zarys mechanizmów ewolucji*, Warszawa.
- Redl. Redliński E., 1999, *Krfitok*, Warszawa.
- Róż. Różewicz T., 1994, *Kartoteka rozrzucona*, „Dialog” 10.
- Ryl. Rylski E., 1997, *Netta*, „Dialog” 9.
- Sk. Skrzydło W., 1992, *Ustrój polityczny Francji*, Warszawa.
- Sokoł. Sokołowski L.M., 1994, *Wszechświat, jego wymiar i ewolucja*, [w:] *Kosmos i filozofia*, red. Z. Golda, M. Heller, Tarnów-Kraków.
- Stroń. Strońska A., 1995, *Nocne życie*, „Dialog” 1.
- Sub. Subotowicz M., 1995, *W poszukiwaniu życia rozumnego we wszechświecie. Zagadnienia wybrane*, Lublin.
- Szlach. Szlachetko D.I., *Zagrożenia gatunków z rodziny Orchidaceae na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Ginące...*
- Szturc Szturc W., 1993, *Kuszenie świętego Antoniego*, „Dialog” 2.
- Terl. Terlecki W., 1998, *Nieznajomi*, „Dialog” 5.
- T. Tokarski R., 1995, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.
- Tok. Tokarczuk O., 1998, *Dom dzienny, dom nocny*, Wałbrzych.
- Tuł. Tulli M., 1998, *W czerwieni*, Warszawa. [wyd. II zmienione: 1999]
- Twor. Tworak Z., *O formalnym pojęciu analogii proporcjonalności*, [w:] *Między...*
- Wei. Weiner J., 1999, *Ekoapokalipsa*, „Znak” 12.
- Wer. Weres L., 1991, *Homo-Zodiacus*, Poznań 1991.
- Wojt. Wojtylisko M., 1997, *Kraina kłamczuchów*, „Dialog” 10.
- Ziel. Zieliński J., *Problem zagrożenia i ochrony rzadkich gatunków z rodzajów Rosa i Rubus (Rosaceae)*, [w:] *Ginące... „Życie”*
- Żur. Żurek J., 1998, *Biała Góra*, „Dialog” 9.

Indeks przyimków wtórnych

Gwiazdka oznacza, że wyraz ten nie wystąpił w badanych tekstach żywej polszczyzny, lecz jest notowany przez powojenne słowniki języka polskiego albo w polskiej literaturze językoznawczej

- bez względu na 85, 90, 134
blisko 18, 34, 38, 39, 64, 67, 68, 80, 86, 87, 96, 98, 99, 102, 105, 112–114, 154, 155, 157, 184, 195, 196
bliżej 64, 80, 87, 102, 111, 112
celem 18, 29, 34, 35, 61, 62, 80, 83, 139, 154–156, 175, 176, 179, 180, 183–185, 195
co do 18, 80, 87, 127, 128, 141, 158, 173, 195
daleko od 66, 67, 80, 87, 103, 154, 157, 173, 196
dokoła 64, 72, 83, 87, 100, 105, 111, 156
dookoła 64, 72, 83, 87, 105, 111, 156, 159, 173
do spraw 83, 97, 141, 173
drogą 35, 39, 42, 61, 62, 80, 87, 143, 155, 157, 175, 176, 179, 180, 184, 185, 195
dzięki 18, 23, 39, 42, 61, 62, 69, 70, 77, 80, 89, 131, 136, 155, 172, 173, 175, 178, 179, 180–182, 195
*gwoli + C 15, 22
gwoli + D 15, 87, 183
imienia 61, 62, 83, 145, 184
jako 18, 69, 70, 87, 144, 173
koło 61, 62, 72, 82, 83, 87, 92, 93, 97, 100, 102, 105, 107, 111, 113, 114, 127, 140, 155, 156, 159, 173
kosztem 42, 61, 62, 83, 127, 156
krom 124, 125, 176, 183
ku pamięci 87, 139
łada 18, 115
łącznie z 85, 90, 123, 125
miast 15, 87, 126, 176
między + B 15, 18, 23, 80, 85, 90, 97, 99, 100, 106, 125, 128, 155, 159, 160, 175, 195, 196
między + N 15, 18, 23, 42, 80, 85, 86, 90, 93, 94, 97, 99, 100, 104, 107, 110, 112, 113, 117, 127–129, 151, 155, 156, 159, 172, 175, 195, 196
mimo 15, 25, 69, 70, 83, 87, 100, 107, 135, 147, 172, 196
mocą 42, 61, 62, 80, 87, 131, 137, 155, 157, 184
na bazie 60, 84, 87, 183, 196
na czele 87, 104, 160
na drodze 42, 87, 157, 175, 180, 183
na gruncie 87, 141, 143, 156
na końcu 87, 103, 111, 113, 117
na łamach 84, 87, 94, 103, 111
na miarę 64, 78, 84, 148, 196
na mocy 18, 42, 84, 87, 131, 137, 157, 173, 175, 185, 196
na modłę 24, 73, 84, 87, 97, 148
*naokoło 64, 72, 84, 105, 108, 156
na początku 87, 103, 111, 113, 116, 178, 196
na podstawie 84, 87, 131, 132, 144, 156, 173
na poziomie 84, 87, 142, 143
na progu 87, 115
*na przeciw 86, 87, 118
naprzeciw + D 15, 64, 77, 87, 100, 104, 110, 173
*naprzeciw + C 15, 24, 77, 100, 110, 120, 147

- naprzeciwko 64, 84, 87, 100, 104
 na przekór 56, 89, 121
 na przełomie 87, 117
 na przestrzeni 42, 87, 97, 118, 120, 185
 na punkcie 87, 141
 na równi z 90, 148
 na rzecz 36, 37, 39, 42, 77, 80, 83-85, 87,
 92, 97, 127, 139, 140, 157, 173, 176,
 181, 185
 *na schyłku 117
 na skalę 84, 87, 108
 na skutek 35, 55, 57, 59, 87, 133, 157,
 183, 184, 194
 na szkodę 87, 140, 157, 179, 185
 na środku 87, 103, 111
 na temat 78, 82, 84-86, 92, 94, 141, 173,
 183, 197
 na tle 60, 87, 132, 137, 147
 na wprost 24, 104, 173
 *na wskroś 107
 *na wstępie
 na wypadek 87, 135
 na wzór 61, 87, 148, 157
 na zakończenie 87, 117
 na zasadzie 87, 144, 183
 na zewnątrz 24, 64, 87, 157
 niedaleko 64, 84, 87, 102
 nieopodal 64, 87, 102, 157
 niezależnie od 87, 124, 135, 157
 niezgodnie z 90, 146, 157
 niżli 69, 70, 176
 niż 18, 69, 80, 86, 94, 147, 172, 173, 176
 niżej 64, 87, 103
 obok 18, 35, 36, 39, 42, 63-65, 77, 80, 84,
 87, 100, 102, 112, 123-125, 155, 172,
 181, 182, 184
 odnośnie do 18, 24, 28, 35, 39, 80, 84, 141,
 142, 173, 176, 179, 180, 183, 184, 196
 około 15, 63, 65, 67, 68, 80, 84, 87, 100,
 105, 111, 114, 127, 155, 172, 173
 o krok od -24, 73, 84, 98, 102, 160, 173
 opodal 18, 64, 65, 80, 102, 157, 184
 oprócz 15, 87, 123-125, 157
 pod adresem 42, 60, 84, 86, 142, 158,
 177, 179, 180, 194, 196
 pod ciężarem 73, 87, 132, 137
 podczas 22, 35, 36, 39, 42, 69, 70, 80, 84,
 88, 115, 120, 172, 173, 195, 196
 pod egidą 73, 83, 84, 152
 pod koniec 88, 117, 196
 podług 18, 88, 100, 146, 178, 194
 pod maską 84, 133, 137
 pod okiem 88, 152
 pod osłoną 60, 88
 *pod płaszczykiem 73, 133, 137
 pod postacią 84, 88, 143
 pod pozorem 55, 57, 80, 88, 133, 137,
 156
 pod pretekstem 88, 133, 137
 pod warunkiem 57, 88, 135, 154, 196
 pod wezwaniem 83, 84, 145
 pod wodzą 84, 97, 152
 pod wpływem 60, 88, 132, 137, 173, 184
 pod względem 60, 88, 141, 183
 pomiędzy + B 100, 106, 128, 195, 196
 pomiędzy + N 85, 86, 90, 92, 104, 107,
 110, 112, 113, 118, 129, 151, 155, 156,
 172, 195, 196
 pomimo 18, 24, 69, 70, 88, 135
 poniżej 18, 64, 65, 72, 80, 84, 88, 103,
 127, 128, 155
 pośrodku 18, 64, 65, 100, 111, 173
 pośród 25, 88, 98, 105, 108, 112, 173
 powyżej 64, 65, 72, 80, 84, 88, 103, 127,
 128, 155
 przez 15, 25, 88, 124, 125, 157
 przeciw 15, 25, 72, 85, 86, 90, 93, 97, 120,
 121, 160, 172, 175
 przeciwko 15, 42, 83, 85, 86, 92, 120, 121,
 160, 172, 175
 przy okazji 88, 115, 120
 przy pomocy 55-57, 88, 150, 156, 157,
 173, 178, 181
 razem z 90, 91, 93, 116, 120, 123, 125,
 156, 173
 razem z 61, 62, 84, 97, 121
 *skutkiem 61, 80, 133, 157, 185, 194, 195
 spomiędzy 88, 99, 106, 110, 122, 155, 176
 spośród 80, 88, 97, 99, 107, 122, 176
 środkiem 61, 88, 107, 173
 wśród 23, 80, 84, 88, 105, 176, 183
 tytułem 61, 62, 80, 88, 175, 180, 185, 195
 u boku 55, 56, 88, 102
 *u góry 56, 89, 103
 u progu 84, 88, 94, 115
 u schyłku 88, 173, 178

u stóp 88, 104, 173
w brew 80, 89, 135, 161, 177, 195
w celu 18, 35, 36, 42, 88, 138, 139, 156,
157, 175, 176, 183, 185
w charakterze 88, 97, 144, 183
w ciągu 36, 37, 39, 42, 77, 80, 84, 86, 88,
116, 118, 120, 172
w czasie 37, 39, 42, 84, 88, 116, 120, 172
w dole 84, 103
w drodze 42, 88, 143, 157, 159, 175, 176,
183
w duchu 88, 143
w dziedzinie 88, 112, 142, 143
wedle 14, 15, 88, 91, 93, 146, 152, 155,
183
według 14, 61, 84, 88, 91, 93, 97, 98, 146,
153-155, 161, 172, 173, 178, 194
w efekcie 133, 137
wespół z 91, 125
wewnątrz 35, 64, 65, 80, 83, 84, 88, 99,
100, 111, 157, 178, 197
we wnętrzu 100
w głąb 64, 65, 78, 88, 99, 106, 110, 173
w głębi 64, 65, 84, 88, 100, 110, 111, 161,
173
w imieniu 84, 86, 126
w imię 84, 88, 133, 137, 161, 183
wkoło 42, 108, 156, 157, 183
w końcu 117
w miarę 64, 65, 88, 116, 120, 129
w miejsce 88, 126, 173, 179, 185
w myśl 183, 184
w następstwie 133, 137, 179, 185, 195
*w nawiązaniu do
wobec 22, 29, 42, 61, 69, 70, 80, 84-86,
88, 93, 130, 142, 147, 149, 155, 172,
179, 181, 195
w obliczu 24, 88, 132, 136, 159, 161, 183,
185
w obrębie 88, 100, 111, 112
w obronie 84, 140, 161
w odniesieniu do 24, 141, 147, 173, 183,
184, 185
w odpowiedzi na 80, 90, 133, 173, 183
w odróżnieniu od 42, 80, 88, 148, 157
wokoło 42, 88, 105, 108, 111, 156, 157, 183
wokół 42, 64, 72, 84, 88, 100, 105, 108,
111, 155-157, 172
w oparciu o 90, 173, 184, 185
w opozycji do 24, 42, 89, 148, 161
w pobliże 89, 106, 111
w pobliżu 18, 64, 65, 84, 89, 102, 111, 196
w poprzek 64, 65, 89, 99, 107, 173, 196
w porównaniu z 77, 147, 154, 157, 173
w postaci 60, 83, 84, 145, 173
w przeciągu 77, 89, 118, 120
w przeciwnieństwie do 42, 148
w przeddzień 55-57, 59, 86, 89, 113, 115
w przededniu 59, 89, 115
w przypadku 88, 136, 142, 155, 183
w ramach 78, 84, 89, 100, 111, 112, 173,
183, 185
w razie 77, 89, 136, 159, 161
wraz z 39, 90, 91, 93, 97, 116, 120,
123-125, 136, 156, 157, 172
w rezultacie 134, 138
w rodzaju 84, 148
w roli 145
w sferze 112, 142, 143
w skali 108
*wskroś 107
wskutek 28, 35, 57, 61, 80, 89, 134, 157,
184, 194-196
w sprawie 36, 39, 82, 173, 183
w stosunku do 24, 27, 42, 142, 147, 179,
181, 183, 185
w stronę 106, 110, 173, 197
w ślad za 90, 107, 112, 122, 148, 173, 179,
185, 195
w środku 38, 89, 96, 100, 111, 113, 117,
173, 175, 178
wśród 18, 25, 84, 86, 89, 93, 105, 122,
155, 172, 195
w świetle 80, 89, 173, 183
w toku 89, 116, 120, 173
w trakcie 56, 84, 86, 89, 113, 116, 120
w wydaniu 84, 151
w wyniku 89, 134, 138, 173
w wypadku 89, 136, 142, 155
w wysokości 84, 127, 128
*wyjawszy 18, 80, 125
w zależności od 84, 89, 136, 146, 156,
157, 173
w zamian za 56, 90, 126, 154, 173, 179
w zakresie 36, 60, 84, 89, 112, 142, 143,
183

w zastępstwie 89, 126
wzdłuż 64, 65, 77, 84, 89, 99, 102, 107, 173
względem 15, 18, 23, 35, 61, 62, 89, 149,
173, 180
wzorem 61, 62, 89, 157, 180, 184
w związku z 35, 56, 80, 85, 90, 130, 196
za cenę 42, 84, 89, 127, 156
zależnie od 80, 89, 136, 146, 156, 157
zamiast 15, 18, 70, 71, 89, 97, 126, 179,
195
za pomocą 57, 85, 94, 150, 156, 157, 173,
178, 180, 181, 185
za pośrednictwem 18, 89, 97, 151, 173
za sprawą 85, 89, 133, 137
z dala od 89, 103
z daleka od 80, 89, 103
zdaniem 61, 62, 91, 153, 154, 173
ze strony 28, 60, 85, 86, 97, 151, 173, 179,
181, 185
zewnątrz 24, 64, 65, 89
ze względu na 35, 39, 56, 77, 90, 131, 173

z głębi 89, 106, 110, 173
zgodnie z 39, 60, 80, 146, 157, 172, 196
z końcem 88, 117
z okazji 35, 36, 80, 85, 89, 132, 137, 173,
175, 194, 196
z perspektywy 89, 106, 113, 118, 153,
155, 183, 196
z początkiem 117, 173
z pomocą 85, 89, 125, 150, 156, 157, 173,
178, 181, 196
z powodu 55, 56, 85, 89, 131, 154, 173,
194–197
z przyczyny 89, 183, 194
z punktu widzenia 73, 80, 89, 153, 173
z racji 18, 89, 131, 137, 183, 185
z ramienia 89, 122, 156
z tyłu 89, 104
z tytułu 89, 92, 132, 137, 183, 185
z uwagi na 77, 80, 90, 131, 183, 185
z wyjątkiem 36, 85, 97, 123, 125, 157, 184

Indeks funkcji semantycznych przyimków wtórnych

PRZESTRZEŃ

Lokalizacja

- Zawieranie - *pośrodku, w środku, wewnątrz, we wnętrzu, w głębi*
- Z odzieniem abstrakcyjnym - *w obrębie, w ramach*
- Sąsiedztwo bliskie - *koło, blisko, bliżej, obok, niedaleko od, nieopodal, opodal, o krok od, u boku, w pobliżu*
- Zbliżenie styczne - *wzdłuż*
- Sąsiedztwo dalekie - *daleko od, z dala od, z daleka od*
- Obecność na powierzchni - *na łamach*
- W części początkowej - *na początku*
- W części końcowej - *na końcu*
- W górnej części - *u góry*
- W dolnej części - *w dole, u stóp*
- Obecność ponad - *powyżej*
- Obecność pod - *nижej, poniżej*
- Poprzedzanie - *na czele*
- Przeciwległość - *naprzeciw, naprzeciwko, na wprost*
- Obecność za - *z tyłu*
- Otoczenie - *między + N, pomiędzy + N, śród, pośród, wśród*
- Okalanie - *dokoła, dookoła, około, wokół, wokół*
- Zamortyzowany kinetyzm - *koło, z perspektywy*

Ruch ku czemuś

- Do środka obiektu - *w głąb*
- Przybliżanie się - *w pobliże, w stronę*
- Między obiekty - *między + B, pomiędzy + B*

Ruch od obiektu

- W relacji do zbioru - *spomiędzy*

Ruch bez punktu początku i kresu

- Przenikanie - *wskroś, na wskroś*
- Mijanie - *koło, mimo*
- Podążanie - *w ślad za*
- Ruch po linii obiektu - *środkiem, w poprzek, wzdłuż*
- W relacji do wielu obiektów - *między, pomiędzy, pośród*
- Ruch dokoło - *naokoło, wokoło, wokół, wokół*

Miara przestrzenna - *na skalę, w skali*

CZAS

Temporalizacja

Temporalizacja przybliżona - *koło, około, blisko*

Poprzedzanie momentu - *lada, w przeddzień, w przededniu*

Początek okresu - *na progu, u progu*

Pełne objęcie okresu - *podczas, w czasie, w toku, w trakcie, przy okazji*

Równoczesność z odcieniem warunkowym - *w miarę, razem z, wraz z*

Początkowa granica okresu - *na początku, z początkiem*

Końcowa granica okresu - *pod koniec, na końcu, na zakończenie, w końcu, z końcem, na schyłku*

Przełom dwu okresów - *na przełomie*

Termin wewnątrz okresu - *w środku*

Przedział - *między, pomiędzy*

Następczość z kierunkowością wstecz - *z perspektywy*

Miara zdarzeń

Pełny okres - *na przestrzeni, w ciągu, w przeciągu*

Z terminem końcowym - *na przeciąg*

PRZECIWDZIAŁANIE - *przeciw, przeciwko, na przekór*

POCHODZENIE - *rodem z*

WYODRĘBNIANIE

Wyłanianie - *spomiędzy, spośród, wśród*

Przedstawicielstwo - *z ramienia*

OBECNOŚĆ - NIEOBECNOŚĆ

Towarzystwienie - *łącznie z, razem z, wespół z, wraz z*

Obecność dodatkowa: *obok, oprócz, prócz, niezależnie od*

Wyłączanie - *krom, oprócz, prócz, wyjąwszy, z wyjątkiem*

ZASTĘPSTWO LUB WYMIANA

Zastępstwo - *w zastępstwie, w imieniu*

Wymiana - *miast, zamiast, w zamian za, w miejsce*

Z odcieniem rezultatywnym - *za cenę, kosztem*

MIARA

Ilości przybliżonej - *koło, około, między*

Ilości niedostatecznej - *poniżej*

Ilości przewyższającej - *powyżej*

Ilości dokładnej - *w wysokości*

Kompletność - *co do*

DYSTRYBUCJA

Zwykła - *między + B, pomiędzy + B*

Z warunkiem uczestnictwa - *między + N, pomiędzy + N*

PRZYCZYNA

Przyczyna zwykła

Ogólny związek – *wobec, w związku z, z powodu, z racji, z uwagi na, ze względu na*

Przyczyna korzystna – *dzięki*

Przyczyna prawna – *mocą, na mocy, na podstawie, z tytułu*

Presja – *pod ciężarem, pod wpływem*

Okoliczność przymusowa – *w obliczu*

Przyczyna okazjonalna – *z okazji*

Źródło wiedzy – *na podstawie*

Z odzieniem porównawczym – *na tle*

Przyczyna sprawcy – *za sprawą*

Z odzieniem celowym – *w imię*

Z fałszywym motywem – *pod maską, pod osłoną, pod płaszczykiem, pod pozorem, pod pretekstem*

Z odzieniem rezultatywnym – *skutkiem, na skutek, wskutek, w efekcie, w następstwie, w wyniku, w rezultacie, w odpowiedzi na*

Przyzwolenie – *mimo, pomimo, wbrew, bez względu na, niezależnie od*

Warunek

Warunek zwykły – *pod warunkiem, w razie, na wypadek, w wypadku*

Okoliczność przymusowa – *w obliczu*

Wzajemne warunkowanie się – *wraz z*

Z odzieniem stosowności – *w zależności od, zależnie od*

CEL – *celem, w celu, ku pamięci*

INTERESSIWUS (POŻYTEK)

Korzyść – *na rzecz, w obronie*

Strata – *na szkodę*

DOTYCZENIE

Odesłanie – *koło*

Z ograniczeniem – *co do, do spraw, na punkcie, na temat, odnośnie do, w odniesieniu do, pod względem*

Z odzieniem konkretnego kierunku – *na gruncie, na poziomie, w zakresie, w dziedzinie, w sferze*

Adresat skłonności, czynności lub stanu – *odnośnie do, wobec, w odniesieniu do, w przypadku, w wypadku*

Adresat osobowy – *pod adresem, wobec, w stosunku do*

SPOSÓB

Metoda działania – *drogą, w drodze*

Zasada działania – *na zasadzie*

Z odzieniem stosowności – *w duchu*

Z odcieniem porównawczym - *pod postacią*

Z odesłaniem do źródła wiedzy - *na bazie, na podstawie*

DOPOWIEDZENIE

Rola - *jako, w charakterze, w postaci, w roli*

Nazwa - *imienia, pod wezwaniem*

ODPOWIEDNIOŚĆ, STOSOWNOŚĆ

Zgodność z wzorcem - *na miarę, podług, wedle, według, zgodnie z*

Niezgodność z wzorcem - *niezgodnie z*

PORÓWNANIE

Zestawienie porównawcze - *niż, wobec, w odniesieniu do, w stosunku do, w porównaniu z*

Z zaznaczeniem tła ogólnego - *na tle*

Podobieństwo - *na miarę, na równi z, na wzór, w rodzaju*

Z naśladownictwem - *w ślad za*

Z odcieniem przyczynowym - *w świetle*

Z przemianą - *na modłę*

Różnica - *w odróżnieniu od, w opozycji do, w przeciwieństwie do*

Względne odniesienie - *względem, wobec*

NARZĘDZIE

Instrument - *przy pomocy, za pomocą*

Udział - *przy pomocy, z pomocą*

POŚREDNICTWO - za pośrednictwem

SPRAWCA - ze strony, w wydaniu

ZWIERZCHNICTWO

Zwierzchność - *pod egidą, pod wodzą*

Nadzór - *pod okiem*

MODALNOŚĆ - *wedle, według, z punktu widzenia, z perspektywy*

Indeks wyrażzeń dążących do uprzyimkowania

dla dobra	stratowana dla dobra klasy filmowców
do końca	przedłużyć do końca czerwca
ku czci	msze święte ku czci Najświętszej Maryi Panny
na adres	odesłać na adres pana Bonelly
na cześć	dostać imię na cześć kosmonauty
na dnie	trzymać na dnie szafy
na dole	znajdować się na dole społecznej hierarchii
na głębokości	odkryć na głębokości 5 metrów
na granicy	balansować na granicy światła i mroku
na korzyść	pracować na korzyść lidera
na okoliczność	złożyć wyjaśnienia na okoliczność miejsca pobytu...
na polu	posunięcia na polu racjonalizacji działania
na południu	miejsceowość na południu Francji
na przykładzie	widać to na przykładzie Chin
na skraju	domek na skraju lasu
na szczycie	rosnąć na szczycie wysokiej skarpy
na środek	wracać na środek parkietu
na terenie	wojny na terenie Jugosławii
na tle	zdjęcia na tle mozaik
na tyłach	podwórka na tyłach siedzib
na użytek	raporty na użytek króla
na widok	zacierać ręce na widok budynków
na znak	zamknięty na znak protestu
od chwili	od chwili założenia Instytutu mówić...
od czasu	kłócić się od czasu zamordowania Carrary
od czasów	przelewać krew od czasów Pułaskiego i Kościuszki
od początku	walczyć od początku roku
od połowy	od połowy stycznia musieć przyjąć...
od strony	słychać kroki od strony drzwi
pod dowództwem	misja wojskowa pod dowództwem gen....
pod dykcją	zespół pod dykcją Kazimierza Korda
pod hasłem	przemycić pod hasłem rekonstrukcji
pod kierownictwem	jury pod kierownictwem Zdzisława Wardejna
pod kierunkiem	pisany pod kierunkiem docenta

pod kuratelą	znajdować się pod kuratelą faszystowskich Włoch
pod nazwą	znany pod nazwą Burgess Shale
pod nieobecność	dziać się pod nieobecność kontrolera
pod opieką	zostawić pod opieką Abderosa
pod patronatem	odbywać się pod patronatem ministerstw kultury
pod pojęciem	pod pojęciem rękojmi można rozumieć...
pod przykrywką	działać pod przykrywką legalnej firmy
pod przywództwem	państwo pod przywództwem Awe Pavelicia
pod zarzutem	zatrzymany pod zarzutem organizacji demonstracji
po stronie	wzywać do walki po stronie Serbów
prosto do	pojść prosto do Neumanna
prosto w	splływać prosto w kaszmir
prosto z	woda prosto ze studni
równocześnie z	nastąpić równocześnie z pojawieniem się człowieka
stosownie do	spełniać obowiązki stosownie do swej kondycji
u podnóża	nie wytrzymywać u podnóża ministerialnych schodów
u wrót	miasto u wrót Egiptu
u wylotu	stawać u wylotu sieni
w aspekcie	człony wzięte w aspekcie ich własności
w asyście	wspiąć się w asyście dwóch oficerów
w atmosferze	toczyć się w atmosferze szykan
w centrum	pająk zasiedziały w centrum tworzenia
w chwili	łatwy do chwycenia w chwili uciezki
we wnętrzu	żyć we wnętrzu Lewiatana
w granicach	dopuszczalność pomyłki w granicach 5 stopni
w interesie	działać w interesie spółki
w intencji	msza św. w intencji ofiar
w kategorii	platynowa płyta w kategorii muzyki klasycznej
w kącie	rosnący w kącie ogrodu
w kierunku	krok w kierunku prywatyzacji firmy
wkrótce po	wjeżdżać wkrótce po północy
w kształcie	cukiernice w kształcie dzikich kaczek
w kwestii	dojść do porozumienia w kwestii uszanowania...
w momencie	nieaktualne w momencie publikacji
w obecności	formułować w obecności sił grawitacyjnych
w oczekiwaniu na	korzystać z łaźni w oczekiwaniu na przydział M-2
w okolicy	mieć miejsce w okolicy rezerwatu „Ostrzycki Las”
w okresie	przyniesiony w okresie wędrówek ludów
w perspektywie	ważne w perspektywie filozofii i humanistyki
w początku	opuścić Monachium w początku lipca
w poczuciu	akty ugruntowane w poczuciu rzeczywistości

w połowie	urwać się w połowie XIV wieku
w pozie	siedzieć w pozie rzeźby Rodina
wprost do	zamawiać wprost do pokoju
wprost na	odsyłać wprost na wydział
wprost z	czerpać wprost z samych źródeł
w przystępie	nie zrozumieć w przystępie zawrotu głowy
w reżyserii	balet w reżyserii Michaiła Barysznikowa
w rogu	ekran w rogu pokoju
w rytm	recytować w rytm tanga
w sensie	chaotyczny w sensie miary Lebesgue`a
wspólnie z	jadać wspólnie z ludźmi
w stronę	gest w stronę najuboższych
w stylu	gangsterzy w stylu bossów z Wołomina
w takt	maszerować w takt muzyki
w towarzystwie	leżeć w towarzystwie butelek piwa
w trosce o	wstrzymać ruch w trosce o bezpieczeństwo
w wykonaniu	pieśni w wykonaniu wiejskich śpiewaków
w zgodzie z	walczyć w zgodzie z zasadą
za czasów	zawojować za czasów Henryka Lwa
za przyczyną	stać się tak za przyczyną posągu boga słońca
za przykładem	za przykładem talibów odrąbywać ręce
za wstawiennictwem	dokonać się za wstawiennictwem Matki Teresy
z braku	odpowiadać z braku odpowiedzi
z chwilą	rodzić się z chwilą wejścia w życie ustawy
z czasów	czaszki z czasów II wojny światowej
z góry	przyjeżdżać z góry Manhattanu
z końca	świat z końca dwutysiąclecia
z lat	świadectwa z lat wojny
z myślą o	przygotować podręcznik z myślą o tym
z okresu	pochodzić z okresu kultury Aquilpo
z przyczyny	zemdleć z przyczyny smrodu
z rąk	ginać z rąk komunistycznych oprawców
z zakresu	odkrycia z zakresu podstaw matematyki

Secondary prepositions in modern Polish

(Summary)

An increase in the number of prepositional units has been shown as an essential element of syntactic transformations in the twentieth century Polish which are connected with changing from synthetic to analytic forms. In accordance with this tendency secondary prepositions replace gradually proper prepositions and case forms in traditional usage.

Secondary preposition has been defined as a lexical unit not being a preposition initially but used secondarily in this function in texts. Such a definition determines adopting a functional perspective in the description, the more so because the transformation of various language units (nouns, prepositional phrases, adverbs, conjunctions, phraseological nexuses) into prepositions takes place gradually and the same set can be interpreted otherwise in different contexts.

The material (over 4500 certificates) has been gathered from texts published in the years 1991-2000 and represents five specimen of stylistic genres: small press news, journalism, artistic prose, drama and scientific writing. Data based on authority have completed the information from polish language dictionaries.

Semantic, structural and syntactic features of secondary prepositions have been defined as a result of the material analysis. In fact these prepositions do not contribute any new meanings to the language system, instead they take over the meaning of polyfunctional primary prepositions making them concrete and specialized. In general, they are monofunctional, and the prevailing semantic categories are „place” and „time” confirming the existence of a time-spatial model in a language whose structural means are, among others, prepositions.

The structure of secondary prepositions is varied. Nowadays a set composed of a proper preposition and a noun is the most prevailing structural model. On the whole, they need one case form (usually

genitive) which makes them distinctly different from primary prepositions in which changes of meaning are signaled by various case forms i.e. different syntactic relationship. Constructions composed of secondary prepositions and implied nouns function mainly as an adverbial phrase in predications, though they may appear as any part of a sentence.

Secondary prepositions have been present in Polish language since the fourteenth century. Presently their unusual expansion can be observed. One can anticipate that the process will proceed leading to formation of analytic, prepositional inflexion in Polish language.

BIBLIOTEKA
UNIWERSYTECKA
GDAŃSK

0251541

BIBLIOTEKA
UNIWERSYTECKA
GDAŃSK

ISBN 83-7326-121-4